

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Helge Søgaaard

Om forholdet mellem Roskildekrøniken og Lejrekrøniken

Hans Kirchhoff

Augustoprøret i
Vendsyssel 1943

J. Boisen Schmidt og

Hans Chr. Johansen

Statsregnskaber og
finanspolitik

Aage Houken

Bemærkninger til 5. udgave
af Trap

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent kr. 30.—.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

OM FORHOLDET MELLEM ROSKILDEKRØNIKEN OG LEJREKRØNIKEN

Af Helge Sjøgaard

På grundlag af en kritik af Helge Toldbergs opfattelse af Lejrekrøniken søger bibliotekar, dr. phil. Helge Sjøgaard at give en ny forklaring på dens forhold til den samtidige danske historieskrivning.

Historiens stof er så omfattende, at udforskningen af det ikke alene optager fagets egne folk, men også flere dyrkere af nabovidenskaber, der bygger på materiale fra fortiden. Blandt dem indtager de nordiske filologer en særlig plads, fordi de i de sidste hundrede år har leveret værdifulde bidrag til forståelsen af den ældre danske fortid. Begyndelsen blev gjort af Edvin Jessens disputats fra 1862, der indførte et mere ædrueligt syn på de ældste konger end det dengang herskende, senere kom Ludvig Wimmers undersøgelser af de sydslesvigske runestene, og i dette århundrede har Hans Brix ved sin nytolkning af den mindre Jelling-sten vist, hvor stor betydning det har, at historien tager filologien i sin tjeneste. Selv om man måske med Kr. Erslev vil stille sig forbeholdent til den opfattelse af runeindskriften, Hans Brix nåede frem til¹, er hans originale og selvstændige forståelse af denne førstehåndskilde i det mindste en advarsel mod at slå sig til ro med det almindeligt vedtagne. Det har særlig været den lange og dunkle periode ved overgangen fra sagnhistorien til de skriftligt afhjemlede begivenheder, filologien har beskæftiget sig med, da den her befinder sig på et område, hvor dens egen metode har selvstændig værdi, og mange er de fremskridt, den har nået.

I nyeste tid er filologiens bidrag til historien blevet forøget med en stor afhandling af Helge Toldberg med titlen »Stammer Lejrekrøniken fra Jakob Erlandsøns, Valdemarernes eller Knud den stores tid«² Alerede denne overskrift viser, at den kendte forsker forsøger en fuldstændig nydatering og omvurdering af den velkendte kilde, og hans indsigt giver sikkerhed for, at han ikke bygger på tilfældige indfald, men fremsætter et gennemtænkt forslag til en anden forståelse af denne kilde fra den ældre middelalder. Helge Toldberg døde desværre allerede juni

-
1. Kr. Erslev: Dronning Tyre og Danevirke. Hist. Tidsskr. 9, VI, 1929, p. 33.
 2. Arkiv för nordisk filologi LXXIX, 1964, p. 195–240.

1964, men hans artikel forelå dengang i en af forfatteren godkendt korrektur, så man kan gå ud fra, at det er hans egen stilling til sagen, den udtrykker, og den suppleres af en artikel i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, der med få afvigelser gentager den større artikels indhold³. Helge Toldbergs teorier afviger så meget fra opfattelsen af Lejrekrøniken, som hidtil har været herskende, at der er god grund til endnu en gang at gennemgå deres bevisførelse. Uheldigvis er han nu afskåret fra at uddybe sine synspunkter med udfyldende bidrag, der yderligere kan underbygge hans syn, men ved strengt at holde sig til de to nævnte indlæg vil det formodentlig være muligt at gøre ret og skel.

Før Helge Toldbergs syn på Lejrekrøniken refereres, er det nødvendigt i korthed at omtale, hvorledes man tidligere betragtede dette skrift. Det er som bekendt kun overleveret i tre håndskrifter af Annales Lundenses, hvori det optræder som et indskud, der ved sin stilform med en sammenhængende fortælling stikker påfaldende af mod det øvrige indhold, og blev udgivet af Jacob Langebek i første bind af *Scriptores rerum Danicarum 1772*, hvor årbøgerne kaldes *Esromenses*, men ud over et par almindelige bemærkninger indeholder hans udgave intet til nærmere oplysning. A. D. Jørgensen repræsenterer det første stadium i forskningen. Han fremhæver, at Lejrekrøniken er den først nedskrevne fortælling om Danmark før kristendommens komme og er opmærksom på de efterretninger om rigets grundlæggelse, hvori den adskiller sig fra Saxos fortælling, men han har ikke fået åbnet øjet for de andre problemer, krøniken indeholder⁴. Først Jørgen Olrik tog ved sidste århundredskifte sagnkrøniken op for at bestemme dens ejendommeligheder. Han stedfæster den til Roskilde ud fra indholdet, påviser den stilistiske overensstemmelse med Roskildekrøniken og drager deraf den slutning, at den er skrevet som en udfyldende indledning til denne allerede foreliggende krønike ikke lang tid efter dens fremkomst. Som en formodning henstilles det, at det er Absalon, der står bag dens fremkomst⁵. Denne sidste hypotese er dog næppe alt for godt underbygget. Roskildekrøniken hviler på en opfattelse af dansk historie, der er ganske modsat Absalons, som næppe har været interesseret i at forøge og dermed lette udbredelsen af et skrift, hvis politiske opfattelse gik imod det synspunkt, han selv kæmpede for. Jørgen Olrik har desuden under titlen *Krøniken om Lejre-*

3. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder X, 1965, sp. 485–86. Se også Helge Toldberg: *Videslet*. Festskrift til Peter Skautrup. 1956, p. 50–51.

4. A. D. Jørgensen: *Bidrag til Nordens Historie i middelalderen*, 1871, p. 218–20.

5. Jørgen Olrik: *Sagnkrøniken i Lundeårbøgerne*. *Hist. Tidsskr.* 7, II, 1899–1900, p. 222–229.

kongerne bragt en oversættelse af beretningen, i hvis indledning han gentager sine bemærkninger fra *Historisk Tidsskrift* ⁶.

Med uvæsentlige ændringer har M. Cl. Gertz i indledningen til *Chronicon Lethrense*, som han kalder den, sluttet sig til Jørgen Olriks vurdering. Han fremhæver den sproglige overensstemmelse med Roskildekrøniken og mener, at den »utvivlsomt fra først af [har] eksisteret som et selvstændigt lille Skrift« ⁷. Under titlen *De antiquissimis Danie regibus* har han desuden udgivet den i en læsebog, hvor teksten afviger ubetydeligt fra den endelige form, han senere standsede ved ⁸. Det er vist Axel Olrik, der har givet sagnhistorien navnet Lejrekrøniken, idet han i Danmarks Heltedigtning I-II (1903–10) både bruger betegnelsen, hans broder har givet krøniken, og kalder den Lejrekrøniken. Heller ikke Roskildekrøniken er nogen gammel benævnelse. De to navne har givet begge skrifter en selvstændighed, de ikke selv fortæller om.

Prof. Gertz daterer Lejrekrøniken til ca. 1170, idet han mener, at den er ældre end Sven Aggesøns Danmarks historie. Endvidere rejser han spørgsmålet, om den i sin helhed er overleveret i *Annales Lundenses*, men lader det henstå som uafgjort. Meget taler dog for, at Lejrekrøniken mangler sin afslutning. Ganske vist kan man betragte Harald Hildetand som den sidste sagnkonge, men der har dog efter ham også været en sagntid, som bl. a. Sven Aggesøn og Saxo viser det, og det har åbenbart været en vanskelig opgave at indsamle og ordne traditionen, som det ses ved en sammenligning med Sven Aggesøns arbejde, der bringer en anden overlevering. Det kan derfor ikke udelukkes, at det sidste afsnit er skåret bort. Stort kan det dog ikke have været.

Helge Toldberg følger en anden linie end den, hans forgængere var slået ind på, og det er denne selvstændighed, der giver hans indlæg værdi. Han vil ganske vist ikke benægte, at Lejrekrøniken er en uafhængig, fremmed enhed, der er indføjet i *Annales Lundenses*, men antager, at den i sin nuværende form er bearbejdet. En særlig fortjeneste har hans påvisning af, at der findes en svensk version, der i forskellige enkeltheder afviger fra den latinske tekst. Allerede 1931 havde Ellen Jørgensen dog gjort opmærksom på den i sin bog om historieskrivningen i Danmark, men det er først Helge Toldberg, der søger at bestemme dens forhold til den danske tradition.

6. Jørgen Olrik: *Krøniker fra Valdemarstiden, 1900–01*, p. 1–22.

7. M. Cl. Gertz: *Scriptores minores historiæ Danicæ I, 1917–18*, p. 34–53.

8. M. Cl. Gertz: *Historisk Læsebog i Middelalders-Latin, 1905*, p. 5–10 (med kommentarer fra 1924). Se også M. Cl. Gertz og Jul. Nielsen: *Udvalgte Stykker af latinske Forfattere I, 3. udg. 1920*, p. 83–88 (med kommentarer p. 145–47). For håndskrifter og tekst henvises til disse udgaver.

Han fremhæver desuden særlig, at såvel den latinske som den svenske tekst er fælles om navnet Høkækøping, og da efterleddet i dette stednavn først kendes i Danmark fra 1231, må episoden, hvori det optræder, være indføjet efter dette tidspunkt, så man skal således hermed have en datering for det fælles forlæg for de to overleveringer til ca. 1250–60. Endelig antager han, at krøniken oprindeligt har haft en skildring af sagnhistorien efter Harald Hildetand.

En datering af Lejrekrønikens ældre form, mener Helge Toldberg, må udgå fra krønikens tyskfiendtlige tendens med dens energiske hævden af landets uafbrudte selvstændighed. Efter hans opfattelse kan denne påstand om uafhængighed ikke finde nogen plads mellem 1131 og 1182, og krøniken må da nødvendigvis være ældre eller yngre end denne periode, mest sandsynligt det første. For at underbygge denne datering peges der på, at Lejrekrøniken i sin indledning fortæller om Augustus' angreb på Danmark og Dans tilbagevisning af det. Det skal være en mytisk omskrivning af Harald Blåtands generobring af området mellem Danvirke og Ejderen i 983. Denne idealiserede beretning om det danske riges grundlæggelse skulle Knud den Store have haft brug for, og når Dan i Lejrekrøniken angives at være søn af en svensk hersker, skulle det ligeledes være dikteret af Knud den Stores politik, idet han som en efterkommer af Dan kunne hævde sin arveret til Sverige.

Også på anden måde er det tænkeligt, at krønikens indledning skulle tjene politiske formål, idet sidestillingen af kejseren og Dan skulle indebære en påstand om, at Knuds slægt var ligestillet med den tysk-romerske kejsers, og han havde brug for det, da datteren Gunhild blev trolovet med kejser Konrad den Andens søn Henrik (3.). Således lyder Helge Toldbergs opfattelse, hvis den skal gengives i korthed, og han peger desuden på, at fordelingen af magten mellem Helge og Ro i krøniken, hvor den første bliver søkonge og Ro får landet, svarer til forholdene i vikingetiden, som Knud selv måtte opleve det 1014, da broderen Harald blev konge hjemme, mens han selv fik overladt nogle skibe og måtte tilkæmpe sig sit rige.

Andre enkeltheder kan udelades på dette sted, og slutningen af Helge Toldbergs afhandling er en række hypoteser, der bygger videre på resultaterne, han mener at have nået, men da han udtrykkeligt betegner dem som usikre, og de ikke har betydning for det spørgsmål, der søges løst, er det unødvendigt at komme nærmere ind på dem. Der er dog grund til at nævne, at han foreslår, at Øpy den Vise fra Sjælland og hans søn Eschil, der ifølge Sven Aggesøn har redigeret Knud den Stores hirdlov, også har skrevet Lejrekrøniken på foranledning af deres herre.

Helge Toldberg mener at kunne samle resultatet af sine undersøgelser på følgende måde. Den oprindelige Lejrekrønike vil kunne fremstilles på grundlag af den latinske og svenske version og de yngre danske historiske optegnelser. Dens nuværende form tilhører Jakob Erlandsøns tid, men det er en rimelig formodning, at den oprindelig er forfattet under Knud den Store, måske på dansk.

Hvis han har ret i denne vurdering af Lejrekrøniken, har dansk historieforskning nået et betydningsfuldt fremskridt, idet historieskrivningen herhjemme dermed føres tilbage til den første trediedel af det 11. århundrede, samtidig med at der åbnes fængslende perspektiver til forståelse af Knud den Stores stræben efter at opbygge et skandinavisk-engelsk imperium. Med en forfriskende dristighed har han kastet alle de tilvante tanker bort og på grundlag af et nyt syn på den gamle kilde foreslået en anden opfattelse af den. For dette forsøg på at se bort fra de ældre fremstillinger fortjener han en tak, da det er den eneste måde, på hvilken fremskridt kan opnås og fastholdes, men man må dog ikke være blind for, at dette initiativ ved at overse fastslået historisk metode mister sin ret til at blive anerkendt, og at de fleste af de slutninger, Helge Toldberg mener at kunne opstille som sikre eller i det mindste sandsynlige, ikke er tilstrækkeligt underbyggede. Særlig gælder det hans teori om, at Lejrekrøniken, som den nu kendes, går tilbage til en ældre form fra Knud den Stores tid. Det er en anerkendt regel, at en ny opfattelse for at blive accepteret må passe til helhedssynet, man har anlagt for den tid, den beskæftiger sig med. Det er ganske usandsynligt, at man i begyndelsen af det 11. århundrede skulle være så optaget af Danmarks ældre historie, at man kunne tilvejebringe en krønike, der berettede om tiden før kristendommens komme til landet og kun herom. Hvis man skal tro Adam af Bremen, har man haft meget uklare begreber om ældre dansk historie, og det har åbenbart været i sidste øjeblik, at man på Valdemarernes tid indsamlede den mundtlige sagntradition, inden den blev glemt eller ændret til ukendelighed. En historisk skildring som den af Helge Toldberg skitserede passer så dårligt som muligt for vikingetidens slutning. Kilderne er ganske uvidende om, hvilke tanker Knud den Store har næret om målet for sin politik. Det vides ikke engang, om udvidelsen af hans rige er sket halvt tilfældig ved angreb på ham, der nødvendigjorde en nedkæmpning og udslættelse af modstanderen, eller om initiativet lå hos ham selv, og han fra begyndelsen af sin løbebane har haft planer om at samle et nordeuropæisk storrige.

På samme måde kendes der meget lidt til Knud den Stores forhold til Sverige. Helge Toldbergs opfattelse, at han havde vidtrækkende tanker

om dette riges erobring, og at det kommer frem i Lejrekrøniken, bekræftes ikke fra anden side. Forskningen har på dette punkt to modstridende synspunkter. For over 100 år siden gjorde J. J. A. Worsaae opmærksom på, at den danske hersker i et diplom foruden at kalde sig konge over England, Danmark og Norge også tillægger sig magten over »en del af svenskerne« (partis Savorum), og at der er overleveret en mønt, i hvis omskrift Knud kalder sig svenskernes konge, mens den anden side viser, at den er slået af Thormod i Sigtuna⁹. A. D. Jørgensen kan heller ikke komme uden om det klare vidnesbyrd på mønten. Det falder ham imidlertid svært at forlige dens udsagn med det, han ellers kender til tidens nordiske historie, og han søger at komme ud af sit dilemma ved at opstille en teori om, at kong Knud ikke har besiddet den umiddelbare magt i Sverige, men at han har stræbt efter at være en overkonge i Norden og Storbritannien, ligesom den tyske kejser var det på fastlandet¹⁰. Det er dog yderst tvivlsomt, om dette mæglende forslag dækker virkeligheden. Johs. Steenstrup gør opmærksom på, at ikke andre kilder end de af Worsaae anførte tillægger Knud noget herredømme over Sverige, og at han førte en uheldig krig med dette land, der må svække troen på, at han har haft nogen større indflydelse her, selv i en del af det. Titlen rex partis Savorum mener han snarest må forklares som en forvanskning af betegnelsen rex Sclavorum (slavernes konge), som Knud har taget ud fra sit herredømme over Samland. Møntens vidnesbyrd vil han helst ganske benægte ud fra den usikkerhed, der knytter sig til disse indskrifter¹¹. Denne skepsis er fuldt berettiget. På en penning, der henføres til årene med striden mellem Magnus den Gode og Svend Estridsøn 1044–47 og menes at være slået i Odense, læses kongenavnet IOANST (Johannes)¹². Ingen er heraf blevet bevæget til at indføre en hersker af dette navn i den danske kongerække, dertil strider indskriften for meget mod, hvad man ellers ved. På den anden side kunne man heller ikke forklare, hvorledes dette navn var indkommet. Man er nu mest tilbøjelig til i denne indskrift at se et direkte kopieret byzantinsk kongenavn. Man må i hvert fald omgås med største forbehold med de historiske data, der kan uddrages af møntindskrifterne, også når det gælder den mønt, som angiver sig at være slået for Knud den Store i Sigtuna.

9. J. J. A. Worsaae: Den danske Erobring af England og Normandiet, 1863, p. 325. Regesta diplomatica I, 1843, p. 16, nr. 70, og p. 18, nr. 79.

10. A. D. Jørgensen: Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling, 1874–76, p. 454–55.

11. Johannes C. H. R. Steenstrup: Normannerne III, 1882, p. 329–31. Modsat Kr. Erslev (Dronning Margrete, 1882, p. 27–28).

12. P. Hauberg: Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146, 1900, p. 46–47. Det Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skr., 6. Række, hist. og filosof. Afd. V. 1.

De svenske forskere H. Schück og C. Weibull følger dog mere Worsaaes syn. Den første godkender de to kilder, Worsaae byggede på, uden at tage forbehold ¹³, og heller ikke Curt Weibull foruroliges af nogen tvivl. Han går ud fra, at den danske konge efter sejren i Helgeå har kunnet vinde en del af Sverige, og at dette er blevet slået fast ved en udvidelse af hans titel ¹⁴. Denne opfattelse er konsekvent, men selv om man godkender den, er det mindre sandsynligt, at disse dele af landet har omfattet Sigtuna, da byen ligger i det svenske riges kerne, og udtrykket »en del af Sverige« ville være alt for beskedent. Således står ordene på mønten stadig uforklarede.

Helge Toldberg kan heller ikke hente nogen hjælp hos de kyndigste nordiske numismatikere. P. Hauberg mener ikke, at man skal lægge vægt på møntens oplysninger om stedet, hvor den er slået, da tiden var meget skødesløs hermed, som andre mønter viser det. Men heller ikke Knuds titel som svenskernes konge kan han umiddelbart godkende. Han formoder, at den danske hersker har haft planer om en erobring af Sverige og i denne anledning har ladet præge mønter til brug i det nyerobrede land, og at møntmesteren har brugt et reversstempel, han havde medbragt fra Sigtuna ¹⁵. Heller ikke denne løsning af gåden lyder overbevisende. Hauberg synes at have hentet sin forklaring i de pengesedler, Frederik den Sjette lod fremstille i forbindelse med en påtænkt landgang i Skåne, men det er vist givet, at forholdene i 1809 ikke kan sidestilles med vikingetiden ¹⁶.

Heller ikke Bengt Thordeman kan godkende møntens titulatur af Knud som svenskernes konge. Han gør opmærksom på, at det på denne tid ikke er usædvanligt, at engelske kongers navne anbringes på mønter, der er præget for andre herskere, og den dansk-engelske konges navn på en svensk mønt skal efter hans opfattelse være et sidestykke hertil. Han indrømmer, at det efter nutidens tanker er uforståeligt, men at der fra vikingetiden kendes så mange inkonsekvenser, at det ikke kan udelukkes ¹⁷.

Som det fremgår af ovenstående redegørelse, har den historiske forskning gjort to afvigende anskuelser gældende. Den ene godkender Knuds større eller mindre herredømme over Sverige, den anden forkaster det. Det er formodentlig den sidste, der har ret, da de to kilder, som omtaler

13. Henrik Schück: Svenska folkets historia I, 1914, p. 240.

14. Curt Weibull: Sverige och dess nordiska granmakter, 1921, p. 155–56.

15. P. Hauberg: I. I., p. 46 og 192.

16. J. Wilcke: Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler, 1929, p. 222–227.

17. Bengt Thordeman: Sveriges medeltidsmynt. Nordisk kultur XXIX, Mønt, 1936, p. 9–10.

det danske herredømme over Sverige, uanset deres samtidighed og officøse herkomst alligevel er så svage og strider så meget mod, hvad der ellers kendes til tiden, at de ikke kan gøre krav på fuld tillid. Hvis Knud den Store ikke har haft nogen magt i Sverige, forsvinder dermed baggrunden, Helge Toldberg har opridset for Lejrekrønikens svenskenlige tendens, og at den skulle være et led i den dansk-engelske konges forberedelser til et angreb på Sverige ved at pege på den danske kongeslægts svenske afstamning og deraf følgende arvekrav, er kun gætterier. Hvilke planer Knud har syslet med, om han ville angribe Sverige, når tiden var gunstig, eller arbejde for det gode forhold til det for at have ryggen fri til andre opgaver, derom vides ikke noget. Ikke desto mindre kan Helge Toldberg, i sin hypotese om, at indledningen til Lejrekrøniken skal vise Knud den Stores arveret til Sverige, skrive: »Det kunne have lignet Knud at sammenkalde Sveriges stormænd ved Mora sten, og gøre dem opmærksom på at han gennem sin stamfader Ypper var Sveriges nærmeste arving; og det ville ikke have generet ham det fjerneste at smigre svenskerne med, at de som et oprindeligere folk var lidt finere end danskerne«. Det er umuligt at sige, hvorfra han har denne dybtgående indsigt i kongens planer, og man har snarere fornemmelsen af, at i disse ord har ønsket om at nå frem til en ny forståelse helt overskygget pligten til at bygge hypotesen på pålidelige kilder.

Ud fra det foregående er det forsøgt at påvise, at Helge Toldbergs teorier om Lejrekrøniken ikke støtter sig til kendte kilder, og det skulle være overflødigt at tage stilling til, om der i den første trediedel af det 11. århundrede har eksisteret en begyndelse til en dansk historieskrivning, hvorom Lejrekrøniken er et vidnesbyrd. Forskningen har hidtil ment, at en historisk overlevering af profan art er adskilligt senere, og der er ikke fremført noget, der svækker denne antagelse. I sin stræben efter at give en ny bedømmelse af Lejrekrøniken kommer Helge Toldberg også ind på en vurdering af meddelelserne, den bringer. Det ville sprænge rammen for denne afhandling, hvis dette emne skulle tages op til en udførlig gennemgang, da det ville betyde en beretning om hele sagnhistorien, og det ligger uden for opgaven her. Det er tilstrækkeligt at gøre opmærksom på, at de forskellige sagn fra forhistorisk tid afspejler begivenhederne i germansk jernalder, men at de udelukkende ses gennem den omdannelse, de har været udsat for i vikingetiden. På en måde har Helge Toldberg ret i, at Lejrekrøniken stammer fra denne periode, fordi dens beretninger viser, hvorledes den ældre middelalder overtog fortidens sagn i den foregående tids gengivelse, men det er ingen nyhed, og trods den samlede sagnforsknings skarpsindighed findes der ikke nogen

metode, der med sikkerhed kan vise, hvilke omdannelser sagnene har været udsat for, inden de blev optegnede og en videre omdannelse standset. Hvis man skal dømmе efter erfaringerne, undersøgelsen af nyere sagn stiller til rådighed, hvor man kan følge deres vildskud og ændringer, føler man sig ikke fristet til at prøve på at udrede den virkelighed, der muligvis ligger bag Lejrekrønikens beretninger.

Også ud fra disse betragtninger bliver det nødvendigt at opgive Helge Toldbergs forsøg på en ny datering af Lejrekrøniken uanset den konsekvens og energi, hvormed han har gennemført sit synspunkt, og man må så vende tilbage til den opfattelse, Jørgen Olrik og M. Cl. Gertz har udformet. Den virker umiddelbart ikke så paradoksalsom som Helge Toldbergs i sin datering. I sine Udvalgte Stykker af latinske Forfattere I sætter den sidste tiden for krønikens affattelse til ca. 1188, men det er vist kun meningen, at han hermed vil angive, at den må have foreligget, før Sven Aggesøn skrev sin historie. Da Jørgen Olrik mener, at den er skrevet på foranledning af Absalon, efter at han havde overtaget bispestolen i Roskilde, men ligeledes før Sven Aggesøns arbejde, er der ikke stor forskel på deres tidsfæstelse. Ellen Jørgensen mener, at krøniken er forfattet i Roskilde senere end Roskildekrøniken og siger: »Den synes barnlig og naiv, er dog et nyt Forsøg paa dansk Grund«, og at den »prøver med en vis Udfoldelse af Lærdom at besvare de til alle Tider æggende Spørgsmål om Rigets Oprindelse og Folkets Navn«¹⁸. I det store og hele er hendes vurdering ikke meget afvigende fra den, de to andre forskere har fremsat, og for dem alle tre er det fælles, at de går ud fra, at Lejrekrøniken er skrevet på latin.

Axel Olrik kommer i sin disputats ikke ind på spørgsmålene i krøniken af betydning for det her anlagte synspunkt. Det er dog nødvendigt at fremhæve, at hans sammenligning med Sven Aggesøn og andre skildringer viser, at den ikke er så kortfattet i antallet af herskere, som det almindeligt antages. Først for vikingetidens konger svigter den. Da alle er enige om, at Lejrekrøniken er den ældste optegnelse om sagnetidens konger, synes dette træk at tyde på, at forfatteren har været mere velorienteret, end det sædvanligt menes¹⁹.

Helge Toldbergs formodning om, at der som grundlag for den nu kendte tekst har foreligget en original på dansk, kræver en nærmere redegørelse end de få bemærkninger, han har givet. Han er formodentlig ledet frem til sin hypotese af den danske tekst til den hirdret, der skal stamme fra

18. Ellen Jørgensen: *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800, 1931*, p. 27.

19. Axel Olrik: *Kilderne til Saksens Oldhistorie I, 1892, II, 1894*, passim.

Knud den Stores tid, uden at erindre, at kun de danske love er overleveret på dansk, mens den øvrige sparsomme litteratur foreligger på latin som tidens anerkendte sprog, og at hirdrettens danske tekst først er overleveret fra sidste fjerdedel af det 12. århundrede. Hele spørgsmålet om vederloven og dens herkomst fra Knud den Store er desuden så tvivlsom og forskningens stilling så usikker, at der er al grund til at se bort fra den som bevismiddel²⁰, og hele denne side af Helge Toldbergs afhandling ligger så langt fra det spørgsmål, denne artikel skal søge at løse, at den ikke kan behandles her. Derimod kan det nævnes, at Johs. Steenstrup i nogle korte bemærkninger slutter sig til forskningens almindelige vurdering af krøniken. Han gør opmærksom på dens interesse for sagntiden og slutter sig til den antagelse, at den er skrevet i Roskilde som en indledning til den ældre Roskildekrønike²¹.

Et forsøg på at give en ny opfattelse af Lejrekrøniken må derfor tage sit udgangspunkt i de indbyrdes lidet afvigende anskuelser, de ældre forskere har fremsat. Forinden er det dog nødvendigt at undersøge Roskildekrøniken.

*

Roskildekrøniken er i modsætning til Lejrekrøniken overleveret som et selvstændigt skrift og blev allerede trykt 1739 af E. J. de Westphalen i hans *Monumenta inedita I*. Derefter gengav Langebek dens tekst i *Scriptores rerum Danicarum I*, 1772, og gav i alle hovedtræk en rigtig bestemmelse af det særegne for krøniken. Herpå har den efterfølgende forskning bygget videre, idet M. Cl. Gertz har udgivet en revideret tekst og Jørgen Olrik en oversættelse af det lille skrift. For alle enkeltheder kan der henvises til de to arbejder²².

Allerede en flygtig gennemlæsning af skildringen viser, at forfatteren har valgt et bestemt synspunkt for sin redaktion. Fortællingen begynder med Harald Klaks døb 826, men krøniken kender ikke meget til den ældste tid og må nøjes med udførlige citater af Adam af Bremens kirkehistorie, suppleret med selvstændige indskud, der ikke altid er pålidelige, og først efter Svend Estridsøns død bliver den mere udførlig og selvstændig. Det er dog tydeligt, at den overalt er særlig godt orienteret, når det gælder bispesædet i Roskilde, men heller ikke denne krønike har kunnet skaffe sig en blot nogenlunde pålidelig og fyldig efterretning

20. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1940, p. 56–60.

21. Johs. C. H. R. Steenstrup: *Danmarks Riges Historie I. Oldtiden og den ældre Middelalder*, p. 705.

22. M. Cl. Gertz: *Script. min. I*, 1917–18, p. 1–42. Jørgen Olrik: *Den ældste Danmarkskrønike (Roskildekrøniken)*, 1898.

om vikingetiden. Man får indtrykket af, at overleveringen i Roskilde først begynder med den sidste fjerdedel af det 11. århundrede, men også de efterfølgende Sven Aggesøn og Saxo har haft vanskeligheder med at skaffe sig viden om denne periode. Kun om Ulf Jarls drab findes en selvstændig overlevering i Roskilde. Det er påfaldende, at den hjemlige overlevering har været så sparsom, som om der har været et traditionsbrud, så man af mangel på virkelige oplysninger måtte nøjes med, hvad den fremmede Adam af Bremen meddelte. For Ellen Jørgensen står den tyske klerk som det stilistiske forbillede for Roskildekrøniken, hvis form kun brydes af forfatterens lidenskab og pathos.

De stærke følelser viser sig især under skildringen af den senere tid, dog således at begivenhederne stadig ses ud fra Roskildes synspunkt, og fortællingen slutter med bisp Eskils indsættelse som erkebisp 1138 og hans medbejler Rukos erhvervelse af Roskilde stift. Da tronprætendenten Oluf, Harald Kesjas søn omtales som levende og blev dræbt 1143, må skriftet være afsluttet mellem disse år, og nogle efterfølgende bemærkninger om tiden indtil Valdemar Sejrs tronbestigelse er senere tilføjelser, der allerede røber sig ved deres afvigende tendens.

Selv om skildringen er lokalt bestemt ud fra den vigtigste by på Sjælland, bringer den adskillige efterretninger om begivenheder i Jylland, deriblandt om Erik Emunes drab på broderen Harald Kesja og hans børn og om hans egen voldsomme død. Derimod er meddelelserne om Knud den Hellige beskedne, skønt det sikkert er en af kirkens mænd, der har forfattet skriftet. Det står måske i sammenhæng med dets tendens. Man møder i dommene over de skildrede en udpræget personlighed, der ikke føler trang til at skjule sine egne følelser og ikke vakler i sin bedømmelse.

A. D. Jørgensen har øjet åbent for lidenskaben, der besjæler forfatteren. Han slutter sig til Langebeks mening, at krøniken er skrevet i Roskilde, og antager, at dens forfatter vil give en sammenhængende dansk historie, idet han understreger, hvor fattig den danske overlevering er om alt forud for Svend Estridsøns tid²³. Herimod sætter han de fyldige oplysninger, den islandske tradition ejer, og giver kirken skylden. Hans skarpsindighed har her svigtet ham, da han har glemt at undersøge, hvor sikre de islandske beretninger var, men hans umiddelbare taktfølelse forhindrer ham dog i at godkende alt, hvad efterretningerne fra øen i Nordhavet fortæller. Således holder han fast ved 1074 som året for Svend Estridsøns død, der anføres i Roskildekrøniken og andre danske kilder, men som de islandske henfører til 1076, og det er ganske betegnende, at Jørgen Olrik i kommentarerne, hvormed han ledsager sin oversættelse,

23. A. D. Jørgensen: Bidrag til Nordens Historie i middelalderen, 1871, p. 198.

fastholder 1076 som kongens dødsår. Større indtryk har A. D. Jørgensens bemærkninger ikke gjort på ham, fordi han følger det fastlagte spor for studiet, men han gør opmærksom på, at det senere tillæg som en af sine kilder har en yngre kongerække, der når ned til Valdemar Sejr. Ellers slutter han sig til A. D. Jørgensen og citerer hans bedømmelse af den ukendte forfatters politiske standpunkt med en fremhævelse af, at det er det eneste minde, som det underlegne parti i borgerkrigene har efterladt sig.

Der er ikke grund til at komme ind på andre opfattelser af Roskildekrøniken i dansk forskning, da de alle stemmer overens med de ændringer, der er bestemt af de enkeltes temperament, da krønikens vurdering af personer og begivenheder er så klar og fremtrædende, at den ikke kan undgå at falde i øjnene. Spørgsmålet om, hvem Roskildekrøniken er talerør for, er løst af L. Weibull, der har peget på, at den svarer til erkebisp Eskils synspunkter, og det passer hermed, at den standser, da han forlod bispestolen i Roskilde for at overtage det mere anselige embede som hele Nordens kirkefyrste i Lund²⁴. Til denne løsning har også Sture Bolin sluttet sig²⁵. Med denne nærmere bestemmelse af Roskildekrønikens tilhørsforhold bliver stedfæstelsen til Roskilde yderligere underbygget, og det kan tilføjes, at efterretningerne om begivenhederne i Jylland som kilde kan have haft Eskil, der selv var af jysk familie og gennem sin slægt kan have formidlet efterretningerne fra hjemstavn, men andre veje er lige så rimelige, da kirken i Roskilde gennem sine almindelige forbindelser med andre bispestole har kunnet holde sig underrettet om forholdene rundt om i landet.

*

Studiet af middelalderens historie har for en væsentlig del samlet sig om forståelsen af den ældre overlevering, efter at Jacob Langebek ved sin udgave af de latinske kilder i *Scriptores rerum Danicarum* havde åbnet muligheder for et sammenlignende arbejde. I det foregående er det vist, at en nærmere bestemmelse af Lejrekrøniken og Roskildekrøniken først for alvor kom i gang ved sidste århundredskifte efter de forudgående tilløb. Det største fremskridt var M. Cl. Gertz nye udgivelse af teksterne, men også Jørgen Olriks kommenterede oversættelser har bidraget til en bredere indtrængen. Ikke desto mindre skal denne artikel forsøge at gå imod de resultater, de to forskere har ment at være nået

24. Lauritz Weibull: *Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo. Scandia* I, 1928, 106 og passim.

25. Sture Bolin: *Om Nordens äldsta historieforskning*, 1931, p. 41, p. 51 og passim.

til, ved at fremsætte den anskuelse, at de to krøniker er dele af et og samme skrift, forstået på den måde, at der engang har foreligget en fortælling om Danmarks historie fra rigets opståen til det år, da Roskildekrøniken standser, og at denne krønike dels er udnyttet af redaktionen af *Annales Lundenses*, der havde brug for afsnittet om sagnkongerne, dels af en afskriver, som kun var interesseret i tidsrummet fra kristendommens forkyndelse i landet, og at den primære krønike senere er gået til grunde. Det kan ikke på forhånd afvises, at de to fragmenter ikke omfatter hele den oprindelige krønike, og at der mellem dem har været et afsnit, der nu er forsvundet sammen med originalen.

Det følger af sig selv, at hvis der kan anføres tilstrækkelig mange sandsynlighedsgrunde for holdbarheden af denne opfattelse, falder Helge Toldbergs teori bort af sig selv.

Til indledning skal der gøres nogle almindelige bemærkninger om de to krøniker. Lejrekrøniken bryder på en ejendommelig måde formen af *Annales Lundenses* ved sin sammenhængende fortælling uden årstal, og prof. Gertz mener, at den er indsat for at skabe baggrund for et citat fra Adam af Bremen, og at den oprindelige slutning mangler. Det er dog på forhånd svært at tro, at der i det 12. århundrede fandtes så stor interessen for sagnhistorien, at man ville anse det for umagen værd at forfatte et særskilt skrift om den. Når den er nedskrevet i denne tid, er det altid som led i en større sammenhæng, omfattende hele landets historie, som det kan ses hos Sven Aggesøn og Saxo, og senere møder man det i *Annales Ryenses*, der ligeledes bringer en større sagnhistorisk indledning. Man har vel dengang ikke skelnet tilstrækkeligt klart mellem det mundtlige sagn og den skriftlige overlevering, og en historisk beretning, selv om ganske verdslige forhold, måtte på denne tid være utænklig, uden at den samtidig blev sat i forhold til kristendommen og dens vurdering af begivenheder og personer. Det er vanskeligt at forstå nu, da man gennem det forrige århundredes dyrkelse af de nordiske heltesagn og deres betydning, der yderligere blev fremhævet af den grundtvigske højskole, er blevet vant til at se guder og helte og beretningerne om dem som en selvstændig kulturytring. Det er rimeligst at se hele Lejrekrøniken som den første del af en fuldstændig Danmarks historie, og hertil passer den bedst til Roskildekrøniken. Begge har Roskilde og byens omegn som midtpunkt, og man skal ikke lade sig vildlede af de moderne navne, da krøniken ganske vist samler sig om Lejre, men også som den første bringer et sagn om grundlæggelsen af Roskilde.

Når man tager Roskildekrøniken for sig, er det straks iøjnefaldende, at den begynder uden nogen indledning, ikke engang en så beskeden

som den, Lejrekrøniken bruger. Her støder man på en anden afvigelse fra hævdvunden litterær skik i tiden. Som det fremgår bl. a. af Sven Aggesøns og Saxos arbejder har en indledning været nødvendig i de fortællende skildringer, mens annalernes form ikke kræver den. Denne vanskelighed fjernes, hvis man betragter Lejrekrøniken som det første afsnit af krøniken, hvis forbindende afsnit nu er gået tabt. Det kan ikke fastslås med sikkerhed, hvor meget det har omfattet, men den Lothpardus (Lodbrok), som omtales i Roskildekrønikens begyndelse uden i forvejen at være introduceret, har måske været omtalt i den manglende del. Den kan på sin måde have omtalt Gotfred og Hemming, Sigfred og Anulo, som Annales Lundenses kendte fra anden side og derfor ikke optog, men det er muligt, at der har været flere konger omtalt. Mod denne forståelse af forholdet mellem de to krøniker vil det kunne indvendes, at den selvstændige Roskildekrønike ganske vist har mistet sin begyndelse, men at det alene har været hensigten at skildre det kristne Danmarks historie, og at indledningen er blevet bortskåret, fordi den ikke indeholdt noget berettende stof, men kun nogle bemærkninger fra forfatteren til læseren. Denne kritik vil dog kunne imødegås ved at henvise til den samme betragtning som den, der blev anlagt på Lejrekrøniken. I den ældre middelalder har det været en litterær regel, at en historisk skildring skulle omfatte hele rigets skæbne. Kun i beretninger om helgener o. l., der efter deres karakter må holde sig inden for et menneskelivs rammer, afviger man herfra.

Man kan kritisere den her opstillede tankerække ved påstanden om, at det er et enestående og utænkeligt tilfælde, at en beretning er bevaret i to led, hver med sin selvstændige overlevering. Det kan imødegås ved først at henvise til, at der foreligger en beretning, der ligesom Roskildekrøniken efter det fremsatte synspunkt har mistet begyndelsen med en beretning om de hedenske konger. I codex Arnæmagnæanus 1030, 4°, findes en lille kongerække, omfattende herskerne fra Dan til Valdemar Sejr, hvis erobring af Estland omtales som det sidste. Den er trykt af Langebek i *Scriptores rerum Danicarum* I, p. 15–18. I samme bind bringer han p. 66–68 efter Petrus Olai en anden, lidt forkortet kongerække fra Harald Klak til Valdemar Sejr, der i et og alt er en forkortet gengivelse af den første liste, hvad Langebek ikke har bemærket. Her findes et sidestykke til den fremsatte teori om Roskildekrøniken som et fragment, hvor tilmed begyndelsen er valgt på samme sted, som Roskildekrøniken tager fat. M. Cl. Gertz har udgivet denne liste over kongerne, men med rette som en enkelt tekst²⁶. I dette tilfælde kræves

26. M. Cl. Gertz: *Script. min.* I, 1917–18, p. 149–50, p. 161–66.

der intet bevis, fordi den primære tekst, hvorfra Petrus Olai har hentet sit uddrag, er bevaret, for Roskildekrøniken savnes den fuldstændige kilde, men den kan genfremstilles for hovedparten ved at tage Lejrekrøniken med som den manglende indledning og første afsnit.

Det er desuden muligt at fremdrage et eksempel på, at en årbog er overleveret i to dele, der hver kun er fragmenter af en og samme beretning. Ellen Jørgensen har offentliggjort en årbog på dansk for tiden 1074–1255. Den er overleveret dels som en årbog 1074–1255, dels som optegnelser for tiden 1095–1147. De sidste notitser passer ind i en lacune i årbogen, og Ellen Jørgensen kunne derfor uden betænkelighed offentliggøre begge dele som et samlet værk. Det vides ikke, hvornår denne tvedeling har fundet sted, men den har allerede foreligget for Hans Svaning. Bag den nu eksisterende danske tekst ligger en ukendt original på latin, men spaltningen synes at være foregået, efter at oversættelsen til dansk er sket ²⁷.

I forbigående kan det anføres, at en anden bekendt tvedeling af en kilde ses i Lucasevangeliets og acta, om hvilke adskillige mener, at de engang har udgjort et samlet værk ²⁸. Forholdene er dog her så forskellige i tid, sted og milieu, at det ikke udgør et brugeligt sammenligningsmateriale.

Også den moderne editionsteknik anvender en deling af kilderne. M. Cl. Gertz har udgivet *Compendium Saxonis* og *Chronica Jutensis* som to adskilte værker, skønt de utvivlsomt fra forfatterens side er tænkt som en fortløbende Danmarks historie ²⁹, og Ellen Jørgensen har udgivet den sidste sammen med de danske annaler ³⁰. Hvis man ikke havde de kyndige udgiveres kommentarer og den håndskriftlige overlevering at holde sig til, ville man opfatte Jyske Krønike som et selvstændigt arbejde.

Forsøget på at påvise, at Lejrekrøniken og Roskildekrøniken danner en enhed, der senere er spaltet i to beretninger, og at originalen er forsvundet, er foretaget på grundlag af, hvad man kunne kalde den formhistoriske metode, idet der er lagt vægt på at fremhæve, at de to krøniker hver for sig opviser så store redaktionelle mangler, at de afviger fra alle andre beretninger fra samme tid, men at det usædvanlige forsvinder, og at der fremkommer en enhed i en normal ydre form, hvis de samles til et fælles arbejde. Der vil altid kunne indvendes, at den formhistoriske metode kun giver en grov regel, fra hvilken der er undtagelser,

27. Ellen Jørgensen: *Middelalderlig historisk Litteratur paa Modersmaalet*, 1930, p. 8–9, 15–20 (Samfund til udgivelse af gammel nordisk Litteratur).

28. Jørgen Skafte Jensen i *Gads danske Bibelleksikon II*, 1966, sp. 78.

29. M. Cl. Gertz: *Script. min. I*, 1917–18, p. 195–458.

30. Ellen Jørgensen: *Annales Danici Medii Aevi*, 1920, p. 28 og 157–162.

at de to krøniker kun er udkast, der savner den afsluttende bearbejdelse, eller at de er for forskellige til, at de kan hidrøre fra samme hånd. Denne kritik kan ikke gendrives direkte, men der vil atter mod den kunne anføres at hvis der tages hensyn til, at den ene tekst omfatter sagnhistorien og den anden begivenhederne efter Ansgars virksomhed, er forskellen ikke større end den, man træffer hos andre af tidens historikere, og i topografiske synspunkter falder de to krøniker så nøje sammen, at hvis ikke de rigshistoriske efterretninger forhindrede det, kunne man kalde den samlede krønike for den ældste danske lokalhistorie om Roskilde-egnen og Sjællands stift.

Fastholder man tanken om de to skildringsers samhørighed, indtræder de som det første led i en stedse mere udarbejdet fremstilling, begyndende ganske primitivt med Eskils dobbeltkrønike, derefter videre udformet af Sven Aggesøn og afsluttet i Saxos imponerende værk. Alt taget i betragtning løser tanken om de to kilders samhørighed flere problemer end det ældre standpunkt, at Lejrekrøniken er skrevet efter Roskildekrøniken som et supplement til denne. Det må dog indrømmes, at den formhistoriske metode også har sine modstandere, som det kom frem, da Ernst Frandsen ville anvende den på folkevisens historie³¹. Han fik ikke nogen ubetinget tilslutning, men man vil dog næppe kunne nægte, at dens synspunkt er af værdi, når det støttes af tilstrækkelig mange andre indicier, som det er tilfældet her.

Også sprogligt er der tilknytningspunkter mellem de to kilder, som det er iagttaget af M. Cl. Gertz og Jørgen Olrik. I ensartede vendinger karakteriseres Erik Emune og Snyo og Erik Ejegod og Snyo på samme måde, den første ikke mindre end tre gange, delvis med en hentydning til hans tilnavn (den evigt mindeværdige). Gertz forklarer det således, at forfatteren af Lejrekrøniken under sit arbejde med den har lært Roskildekrøniken at kende og derfra hentet vendingerne, der skulle vise, at sagnkongen Snyo var en lige så slet hersker som Erik Emune var det efter Roskildekrønikens mening. Dette forsøg på en forklaring af overensstemmelserne forekommer tvungent, men er vist den eneste udvej, hvis man vil hævde de to skrifers indbyrdes selvstændighed. En simplere forklaring er den, at man har at gøre med to dele af et og samme skrift, hvis forfatter gentager en allerede benyttet vending, der passer til sammenhængen. Som sidestykke kan nævnes, at Axel Olrik har gjort opmærksom på, at der hos Saxo optræder enslydende sætninger, og han formoder antageligt med rette, at Saxo enten har haft nogle enslydende

31. Se Paul Krüger: Ernst Frandsen. 30. januar 1894–26. februar 1952. Acta Jutlandica XXIV, 2, 1952, p. 9–10.

notater for sig, som han har overført til sit manuskript, eller at en genklang af en tidligere benyttet sætning har meldt sig i bevidstheden, da han næste gang ville udtrykke den samme tanke ³².

Prof. Gertz har ligeledes vist, at begge skrifter sprogligt har lån fra biblen, men herpå kan der ikke opbygges noget bevis for samhørighed, da de fleste af tidens forfattere i større eller mindre omfang har siddet inde med en mængde citater, der måtte melde sig af sig selv, når de satte pennen på pergamentet. Af større værdi er det, at latinen begge steder i syntax og ordvalg forekommer ens, kun med de afvigelser, emnet med nødvendighed kræver, og begge steder skinner det danske substrat igennem. Også sprogligt kan en samlet Lejre- og Roskildekrønike indordnes i en udviklingsrække, der begynder med dette skrift og over Sven Aggesøns noget barbariske ordpragt kulminerer i Saxos enestående eloquentia, om end den i sin nuværende form mere minder om den asiatiske end den attiske.

Det kan på dette sted anføres, at Helge Toldberg formoder, at forfatteren af dette indlæg har været ophavsmand til conjecturen *biferos* (i stedet for det rigtige *fibros*) i Lejrekrøniken som betegnelse for bæveren. Det er en fejltagelse. Ordet *biferus*, dannet på grundlag af dyrets danske navn, er indsat af M. Cl. Gertz og findes i hans læsebøger i middelalderens latin ³³. Den seneste udgave af Udvalgte Stykker I er fra 1920 og må betragtes som hans sidste ord i sagen, og dens læsemåde er derfor fulgt, selv om det måske er muligt, at den ved en forglemmelse ikke er rettet efter udgaven i *Scriptores minores I* fra 1917–18. Helge Toldberg har ikke kendt udgaverne af Lejrekrøniken til undervisningsbrug.

For at vise den sproglige overensstemmelse mellem de to krøniker bringes nedenfor en liste over det mest iøjnefaldende. Den medtager også de af prof. Gertz fremhævede, da næppe alle læsere har hans udgave ved hånden. Citaterne er fra *Scriptores minores I*.

Ud fra disse parallelsteder forekommer det at være en kunstig forklaring, at en anden forfatter skulle have efterlignet Roskildekrønikens stil så nøje, og det lyder mere rimeligt, at der her er tale om den samme forfatter, hvis stil kun har de ændringer, det forskellige stof fremtvinger, folkesagn og en følelsesmættet samtidsskildring. På samme måde har M. Cl. Gertz vist, at *Compendium Saxonis* og *Chronica Jutensis* har samme forfatter, skønt stilen i de to afsnit er lidt forskellig, i det første

32. Axel Olrik: *Kilderne til Saksens Oldhistorie I*, 1892, p. 119.

33. Helge Sjøgaard: *Et Dyresagn fra Danmarks ældre Middelalder*. Sprog og Kultur XII, 1943, p. 75–80.

afhængig af, at det er en genfortælling, i det andet hvilende på en selvstændig beretning eller på *Annales Ryenses*³⁴.

Roskildekr.

27,11. uir flagiciosus, furore et mendacio repletus.

25,15. multas iniquas et iniustas leges adinuenit.

31,14. superbus, elatus et in malicia potens, per omnia terribilis more fulminis incessit; flentibus, si quid uidebantur habere, abstulit, habentibus et male ridentibus sparsit.

22,13. non inmemor pacti

23,27. in regnum levatus est

20,14. Cuius corpus a fidelibus Throndemis humatur

30,9. Post quem Ruco constituitur

27,18 nauali bello

Lejrekr.

50,6. esto ibi rex robustus et furore flagiciosus.

50,13. Multas iniquas leges et iniustas instituens

50,10. superbus et iniquus, elatus et in malicia nimis potens, per omnia terribilis, more fulminis [furibundus] incedens; flentibus, siquid uidebantur habere, abstulit, habentibus et male ridentibus sparsit.

47,18. facti prioris inmemor

53,1. in regnum levatur

48,5. et in insula humata est

48,14. Quibus constituit regem

47,7. nauali bello.

I det følgende vil der blive gået ud fra, at de to krøniker danner en enhed. Denne antagelse hviler ikke på et enkelt argument, men på det samlede antal af de ovenfor opregnede enkeltheder. Hver for sig har de ikke større vægt, men samlet supplerer de hverandre, fordi de kan forklares som udslag af et fælles grundlag, en sammenhængende beretning om landets historie fra den ældste tid til forfatterens egen. Lejrekrøniken må derfor dateres til samme tid som Roskildekrøniken, og dermed bortfalder Helge Toldbergs forskellige hypoteser. Det er muligt, at et mindre afsnit mellem de to bevarede dele er faldet ud, og den sidste del af sagnhistorien er behandlet så kort som muligt. Det samme er tilfældet hos Sven Aggesøn, der overlader det til en mere omhyggelig efterfølger at udfylde manglerne.

Det har ligeledes været besværligt at samle så mange efterretninger om Knud den Store, at der kunne skrives en fyldestgørende beretning. Der er store huller og mange fejl. Nogen pålidelig hjemlig tradition om vikingetidens slutning er åbenbart ikke bevaret, og krøniken må gribe til Adam af Bremens skildring for at få en nogenlunde sammenhængende beretning, men heller ikke Sven Aggesøn og Saxo har let ved at give en beskrivelse af dette tidsrum. Det kunne se ud, som om der var sket et brud i traditionen, da mandslinien af Gorm den Gamles slægt uddøde. Man ligesom begynder forfra med Svend Estridsøns kongegerning og

34. M. Cl. Gertz: *Script. min.* I, 1917–18, p. 468–70.

kirkens organisation, og for de sidste generationer er krøniken et emotionelt udtryk for Eskils vurdering af de skiftende konger med en vis fremhæven af Sjælland som den del af riget, hvor de afgørende begivenheder fandt sted. Ud fra denne holdning kan den samlede krønike kaldes Eskilskrøniken, hvis man i dette udtryk ikke lægger andet indhold, end at den formulerer synspunkterne, den samme erkebisp ønskede anlagt på dansk historie, særlig på den, der foregik i hans egen levetid.

Der er i denne anskuelse ikke noget nyt, men der kan mindes om, at den fuldstændige kongeliste i *Necrologium Lundense* ligeledes bygger på en inddeling af kongerne i de ældste kristne fra Harald Klak til Hardeknud, derefter en gruppe fra Svend Estridsøn til Niels og en sidste indtil Valdemar den Store³⁵. En indbyrdes sammenhæng synes at være til stede. Det vil her føre for langt fra emnet at følge denne linie videre, og der må henvises til de forskellige behandlinger af dette tidsrum, men der er dog grund til at fremhæve, at både for krøniken og nekrologiet synes den egentlige historie først at begynde med Svend Estridsøn, og nekrologiets kongeliste kender desuden i sin supplerede og fuldstændige skikkelse ikke Knud den Store, skønt denne hersker dog som grundlægger af Lund og ved flere velgerninger mod stedet i det mindste havde krav på lokalhistorisk taknemmelighed. Allerede A. D. Jørgensen har gjort opmærksom på kongens begunstiggelse af byen³⁶, men det var først Knut Stjerna, som 1909 udkastede tanken om ham som stadens grundlægger, og hans argumentation er senere underbygget arkæologisk og historisk af Ragnar Blomqvist³⁷. Svend Estridsøns kongetid betegner formodentlig et dybtgående skel i udviklingen, men de alt for få kilder tegner det uklart og tåget. Man har længe været klar over, at det var i disse år, den udadrettede politik med et Nordsø-herredømme som mål blev afløst af et mere fredeligt arbejde for en indre opbygning, som det materielt viser sig i stenarkitekturens indførelse og nedlæggelsen af de forskellige militære støttepunkter af Trelleborg-typen. Det er en almindelig antagen opfattelse, at de danske vikingekonger kun havde en beskednen plads i det danske samfundsliv med en tilsvarende ringe magt og indflydelse. Det er ikke sikkert, at denne betragtning kan gennemføres i alle enkeltheder. Netop militærlejerne viser, at kongemagten i disse borge velmagtstid havde en stærk hær i ryggen, og selv om den måske var opbygget med angreb på udlandet for øje, kunne den også bruges i ind-

35. M. Cl. Gertz: *Script. min.* I, p. 157–58.

36. A. D. Jørgensen: *Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling, 1874–76*, p. 457–58.

37. Ragnar Blomqvist: *Lunds historia I. Medeltiden*. 1951, p. 33 og passim.

landet til at gennemtvinge den politik, kongen ønskede. Faldet i militær kraft, som kan aflæses i forholdet mellem Knud den Stores og Svend Estridsøns position, tyder på en svækkelse af kongemagten, uden at man dog er i stand til at følge denne nedgang i enkeltheder og bestemme dens omfang. Kun så meget er sikkert, at da Harald Hen 1074 blev konge, skete det ved et valg af det parti i landet, der ønskede en fredelig politik indad og udad, og da Knud den Hellige forsøgte at gentage vikingekongernes magtstræben, var dette parti så stærkt, at det kunne standse toget til England og hans forsøg på at vinde større indflydelse hjemme. Det er betegnende, at efter kong Knuds drab 1086 var det stormændene, der valgte Oluf til konge i hans sted. Krøniken kalder dem primates. Ordet dækker formodentlig over de bondehøvdinge, som ved deres rigdom på jord øvede en afgørende indflydelse hver på sin egn. Senere nævner krøniken en enkelt ved navn, Peder Bodilsen, hvis indflydelse blandt de sjællandske bønder var så stor, at han endog kunne få dem til at følge sig i et angreb på stiftets præster for at få coelibatet gennemført, en politik, som krøniken ikke ubetinget synes at være tilfreds med. Hele denne skitse af udviklingen står imidlertid ikke fuldt bevist, da kilderne svigter, og navnlig er det ikke tilstrækkeligt at henvise til, at Svend Estridsøn ville genopbygge samfundet i takt med kirkens nye organisation. Der har sikkert været større divergenser mellem kongen og kirken, end det nu kan ses. Men hans politik blev ført videre af Harald Hen, Oluf og Niels, og den genspejles i det sidste afsnit af krøniken.

Denne del er også den vigtigste, for hvis skyld hele det lille skrift er affattet som et indlæg i døgnets strid. De første afsnit er forfatteren kommet let til, men derpå dvæler han ved Knud den Stores forlig på skrømt med Ulf Jarl og drabet på ham i kirken, som krænkede både de kirkelige love og den anerkendte moral, og det kan måske indirekte antyde, at Svend Estridsøns ophøjelse til konge var en retfærdig oprejsning efter faderens ufortjente død.

Hvis man følger det her foreslåede synspunkt og ser Lejrekrøniken som indledningen til en fuldstændig Eskilskrøniker, kan det fremhæves, at dette afsnit i begyndelsen betoner landets frihed og uafhængighed med Harald Klaks dåb som den eneste undtagelse. Det kan tænkes, at der her ligger en skjult kritik over, at Magnus Nielsen efter Knud Lavards drab i håb om støtte lovede at hylde Lothar af Supplinburg eller til den tyske kirkes angreb på Lunds erkesædes selvstændighed i disse år, og at ligeledes beretningen om Augustus' angreb på en forgænger til Danevirke indeholder en skjult hentydning til samme tyske konges tog mod den

sydlige forsvarsvold. I hvert fald kan der ikke være tale om et folkesagn, da det ikke kan kende til en kejser Augustus. Hele denne episode er en halvlærd konstruktion med et eller andet formål. Beretningen om, hvorledes den sjællandske hersker Dan i Lejre fik magten i Jylland er muligvis en slags forklaring på, hvorfor landstinget i Viborg havde en sædvanemæssig ret til først at hylde kongen.

Hele skildringen af den førkristne tid hviler på sagn af en bestemt art, bundne til en eller anden lokalitet. Endog traditionen om Rolf Krake og hans berømte slægt kan henføres herunder, fordi den på det nøjeste er knyttet til Lejre. Foruden de til Sjælland stedfæstede sagn findes der andre, hvoraf de fleste synes at være af jysk herkomst. Det gælder fortællingen om Snyo og om skjoldmøen Hethæ som navngiver for Hedeby foruden det allerede omtalte sagn om Dans valg til konge. Det har været vanskeligt at tilvejebringe en forbindelse, og hele den sagnhistoriske indledning må have voldt store kvaler, som det kan ses af de chronologiske umuligheder, den indeholder. Kongerækken, der opregnes for at udfylde tidsrummet mellem Augustus og vikingetiden, indeholder alt for få navne, uden at det antydes, at de fleste er udeladt, skønt forfatteren åbenbart har kendt flere sagn, som det ses ved dronning Asa, »om hvem der fortælles mange vittige ord«, uden at de dog anføres, og alt ses gennem vikingetidens indstilling. I denne betydning må man igen give Helge Toldberg ret i hans opfattelse, da den gamle overlevering kun kendes gennem en senere omdannelse.

I beretningen om kong Ro findes et afsnit uden forbindelse med slægtens tragiske historie. Da den for kort tid siden er skildret i en afhandling, er det unødvendigt at komme ind på den ud over det bidrag, det giver til krønikens historie³⁸. Det er beretningen om Roskildes grundlæggelse. Helge Toldberg mener, at Høkækøping er en senere interpolation, og at krøniken oprindeligt har haft navnet Høkæbjærgh, fordi han regner med, at efterleddet -køping først er blevet brugt i det 13. århundrede i Danmark, da det kendes fra Kong Valdemars Jordebog. Da man kender suffikset i Sverige fra det 12. århundrede, og det i Norge brugte kaupangr er endnu ældre, synes det dog ikke at være alt for betænkeligt at regne med, at teksten på dette punkt er uskadt, når man daterer skriftet til sidste halvdel af det 12. århundrede, så det kun er et tilfælde, at endelsen først træffes i Danmark på et senere tidspunkt. Helge Toldberg støtter sig på Karl Gustav Ljunggrens artikel, som søger at vise, at -køping er et under vikingetiden eller den ældre middelalder indkommet oversættelseslån fra et vestgermansk sprog. Hvis det er det rette, og her må filolo-

38. Helge Sjøgaard: Sagnet om Høgekøping. Fra Københavns Amt 1967, p. 27–47.

gien have det afgørende ord, kan der ikke være noget i vejen for, at propriet Høgekøbing optræder i det 12. århundredes dansk ³⁹.

Fortællingen om Roskildes forgænger og om grundlæggelsen af byen ved Isefjorden har haft den ejendommelige skæbne, at den til op i dette århundrede er blevet betragtet som pålidelig, skønt allerede den tids-mæssige sammenhæng, den optræder i, og alle andre enkeltheder henviser den til sagnene. Den er vel opstået ud fra ønsket om at give Roskilde en høj alder. Det er betegnende for sagnets luftighed, at der er næsten lige så mange forslag til beliggenheden af det gamle Høgekøbing, som der er forskere, og mange af stedfæstelserne strider direkte mod tekstens ord. Endvidere er det påfaldende, at en hel købstad således er forsvundet, og at alene mindet om den er bevaret, mens der ikke findes det ringeste arkæologiske spor efter den, og endeligt er det nærliggende at spørge, om det danske samfund på Ros tid havde nået en sådan udvikling, at det kunne give trivsel for en købstad. Det hele har intet med virkelig historie at gøre, men sagnet er af betydning, fordi det er et af de mange træk, der knytter de to skrifter sammen til en enhed.

Den svenske tekst af Lejrekrøniken frembyder ligeledes problemer ⁴⁰. Helge Toldberg understreger, at den ordrette sidestilling mellem Erik Emune og Snyo mangler i den svenske oversættelse, og at den andre steder har små meddelelser, der mangler i Lejrekrøniken, ligesom det er let at udpege mindre forskelle i navnene og den nærmere ordning af stoffet. Han synes at forklare det på den måde, at Lejrekrøniken og den svenske tekst hver for sig er bearbejdelser af et fælles forlæg. Det er unødvendigt at gribe til denne udvej. Den svenske tekst er ikke nogen ordret oversættelse af det latinske skrift, men må snarere opfattes som en parafrase over Lejrekrøniken, hvor det danske stof er forkortet og det svenske fremhævet, og under denne forudsætning kan hele stoffet være taget fra *Annales Lundenses* i disses kendte form, og da den svenske overlevering om den ældre middelalder om muligt er endnu magrere end den danske, må Lejrekrønikens overførelse til Sverige og videre bearbejdelse her ses som et led i den udnyttelse af dansk tradition, der viser sig på så mange måder i løbet af middelalderen. Den svenske version af sagnhistorien præsenterer sig som en yngre, noget omarbejdet gengivelse af den kendte danske, hvori fortællingen om kong Snyos død af lusebid åbenbart har spillet en stor rolle for fantasien. I en af teksterne for den svenske gengivelse berettes det, at da Snyo fik at vide, at han skulle dø

39. Karl Gustav Ljunggren: *Köping, Köpinge och Kaupangr. Namn och Bygd* 25, 1937, p. 99–129. Kr. Hald: *Vore Stednavne*, 1950, p. 201.

40. G. E. Kleming: *Småstycken på fornsvenska*, 1868–81, p. 241–48.

af lus, straks red til en bæk ved Viborg landsting og kastede sig i den for at drukne lusene, men at de åd ham op, og at bækken deraf fik navnet Lusebæk. Annales Ryenses afslutter kongens liv anderledes med en fortælling om, at Snyo på Viborg landsting, siddende på Lushøj, blev opædt af lus i nærværelse af hele rigets adel ⁴¹.

Beretningen i Lejrekrøniken er mindre udpenslet uden stedfæstelse ud over Jylland, men der er ikke grund til at tillægge de to andre skrifter særlige kilder. De har arbejdet videre på grundlaget, Lejrekrøniken gav dem, og hverken Lusebæk eller Lushøj lader sig identificere, hvis man da ikke lader den sidste være den lokalitet, St. St. Blicher senere gjorde berømt i sin novelle ⁴².

*

Hvis man sammenfatter de forskellige indvendinger mod Helge Toldbergs teser, der tildeler Lejrekrøniken en langt højere alder og videre udsyn, end forskningen hidtil har udstyret den med, bliver grundlaget for hans nyvurdering tvivlsom. Det er ikke lykkedes ham at svække tilliden til M. Cl. Gertz' datering, men ved at bygge videre på hans og Jørgen Olriks resultater er det muligt at nå frem til en ny teori om en fælles oprindelse for Lejrekrøniken og Roskildekrøniken fra en og samme nu tabte kilde, af hvilke de er fragmenter. Denne kilde har været en fuldstændig beretning fra rigets grundlæggelse til ca. 1140. Denne hypotese støtter sig på, at den forklarer en række spørgsmål, der ellers henstår uløste, og giver en simpel beskrivelse af forholdet mellem de to beretninger. I stedet for to ukendte forfattere med samme lokale perspektiv og fælles ordvalg tillader den at nøjes med en, og i udviklingen af den litterære historiske stil danner den formodede krønike et primitivt udgangspunkt, efterfulgt af en stadigt stigende blomstring, som kulminerer i Saxos store værk. Dermed afbrydes denne form for beretning brat, annalerne tager fat, og da man igen vender sig til den fortællende krønikes form, er det på et nyt grundlag, karakteriseret ved brugen af modersmålet og en mere folkelig form. Omskrivningen af Saxo og Rimkrøniken viser stadierne i denne sene udvikling.

Der er til slut også grund til at gøre opmærksom på den ældste danske krønikes primitivitet. Som allerede strejft fremtræder den både som en lokalhistorie for Roskilde og dens omegn og søger samtidig at give en skildring af hele landets historie, uden at det er lykkedes at sammenarbej-

41. Ellen Jørgensen: *Annales Danici medii ævi*, 1920, p. 63.

42. »Fjorten Dage i Jylland«. Se også Viborg amts stednavne, 1948, p. 209–10 (Danmarks stednavne nr. 9).

de de to elementer til en helhed. Der kan intet indvendes mod at kalde den samlede krønike den ældste lokalhistorie, men Helge Toldberg har indlagt sig fortjeneste ved at pege på den svenske gengivelse af krøniken, der beviser, at den havde et videre udsyn end det, den sjællandske egn gav. Enhver behandling i fremtiden af krøniken må tage hensyn til den svenske version med dens ligheder og forskelle.

Et bevis for de to krønikers samhørighed kan ikke føres, hvis man herved forstår en redegørelse, der med sikkerhed udelukker enhver anden forklaring, da teksterne er fremkommet i et tidsrum, hvorfra kildestoffet er tilfældigt og mangelfuldt overleveret. Formodninger har mange gange måttet træde i stedet for positive udsagn, og under disse vilkår er det vanskeligt at vise fordelene ved den her fremsatte løsning, men selv om man ville skildre de to krønikers indbyrdes forbindelse på en anden måde, måtte dette synspunkt også støtte sig på mere eller mindre sikre forudsætninger, og afgørende for rigtigheden bliver da en afvejning af de forskellige sandsynligheder for og imod. Hvor utilfredsstillende det end kan være, vil en subjektiv vurdering altid indgå i bedømmelsen af overleveringen fra den ældre middelalder.

AUGUSTOPRØRET I VENDSYSSEL 1943*)

Et af strejkebevægelsens hovedcentre var i august 1943 Vendsyssel. Cand. mag. Hans Kirchhoff kortlægger her magtgrupperingerne i konflikten og søger at efterspore de dynamiske faktorer i oprørsbevægelsen. Undersøgelsens hovedkonklusioner fører til et kritisk opgør med folkestrejkebegrebet.

Baggrund, problemformulering og kildemateriale

Danmarks historie har siden Reformationen været fattig på folkelige oprør, og revolutionshistorikerne har til den nyeste tid måttet søge deres brød uden for landets grænser. Danmarks politiske historie var centralmagtens historie, rigshistorien blev skabt i København. Den tyske besættelse i 1940 satte her skel. Den fremprovokerede modstandsbevægelsen, der i sig selv var et stort organiseret masseoprør imod okkupationsmagten og imod den lovlige danske regering, og den skabte en række mere eller mindre isolerede revolter af kortere eller længere varighed. Antikominterndemonstrationerne i november 1941, frikorpsurolighederne i september 1942 og auguststrejkerne i 1943 var nogle af dem; folkestrejken i København i sommeren 1944 og de store landsomfattende strejkebølger i august og september var andre. Fælles for dem alle var, at de i perioder lagde beslutningerne om landets politiske kurs ud i gaderne, at det nu blev arbejderen, lærlingen og funktionæren og ikke politikerne og embedsmanden, der traf afgørelserne om rigspolitikken, og at dette hyppigt skete på tværs af eller direkte imod det bestående statslige magtapparat.

Blandt besættelsesårenes massedemonstrationer indtager augustoprøret i 1943 en særstilling i kraft af sine åbenbare, politiske konsekvenser, for revolten fældede den scavenianske tilpasningspolitik den 29. august og banede dermed vejen for Danmarks senere anerkendelse som allieret nation. Dets forudsætninger var flere: Stemningsskredet i befolkningen

*) Afhandlingen er en delstudie af en større undersøgelse over strejke- og urobevægelsen i august 1943; den udgør tyngdepunktet i en bog om de politiske begivenheder i sommeren 1943, som jeg har under udarbejdelse i egenskab af medarbejder ved Udgiverselskab for Danmarks Nyeste Historie. Til selskabets besættelsesforskning er der ydet bevillinger af Undervisningsministeriet, Ministeriet for kulturelle Anliggender og Carlsbergfondet, og desuden er der ved kgl. resolution af 9. juni givet DNH's medarbejdere adgang til statens arkiver. Afhandlingen står i gæld til DNH og til de nævnte myndigheder og institutioner samt til Københavns Universitet, som gennem et kandidatstipendium har muliggjort det fortsatte arbejde, efter at den oprindelige bevillingsperiode var løbet ud.

som følge af sommerens store tyske nederlag var een faktor og måske den mest afgørende, for den skabte en overoptimisme, der styrkede kampmoralen og skærpede aggressiviteten over for besættelsesmagten. En anden faktor var det af kommunisterne fra 1941 ledede oprør på arbejdspladserne, der i sin oprindelse var en protest imod besættelsens sociale og økonomiske slagside, men som i 1943 også havde fået et utvetydigt national-politisk sigte; og endelig bør nævnes væksten i den organiserede modstandsbevægelse, som gennem sabotageoffensiven i forårs- og sommermånederne tvang tyskerne ud i afværgemanøvrer, der gennemhullede suverænitetsfiktionen og blotlagde det uholdbare i ro-og-orden-politikken.

Det er en af augustbevægelens kendemærker, at den var et oprør i Jylland og Fyn, mens København og Sjælland i det store og hele gik ram forbi. Det tog sin begyndelse i Odense, da hele jernindustrien ved månedsskiftet gik i strejke efter en konflikt med tyskerne på skibsværftet, men fik først alvorlige perspektiver, da esbjergenserne den 11. gik ud i en total bystrejke og derigennem brød den af tyskerne beordrede »undtagelsestilstand«. Ikke en uge efter slog revolten tilbage i det fynske, hvor odenseanerne generalstrejkede fra den 18., og alle kystbyerne med Nyborg og Middelfart i spidsen fulgte med i dagene derefter. Senere sluttede også Korsør og Fredericia op, mens urolighedernes udløbere bredte sig videre til Kolding, Haderslev og Vejle. Afgørende for udviklingen blev det imidlertid, at et nyt urocentrum efter søndagen den 22.8. flammede op i det militært strategisk så vigtige Nordjylland umiddelbart efter, at regeringen og besættelsesmagten kunne glæde sig over, at krisen i Odense var redet af. Begivenhederne tog fart i Ålborg den 23., da befolkningen demonstrerede i forbindelse med begravelsen af en dræbt sabotør, og spredte sig herfra nordpå til Vendsyssel, hvor Frederikshavn, Skagen og Sæby gik i strejke henholdsvis den 23. og 25.8. Den 26. kom også århusianerne med, og da v. Hannekens undtagelsestilstand brød oprørsbevægelsen den 29. august, strejkedes der endnu her, i Frederikshavn og i Ålborg.

Cementbyen og luftknudepunktet Ålborg var naturligvis i lige så høj grad, som Odense havde været det på Fyn, det afgørende kraftcentrum i Nordjylland under urolighederne her, og det er formodentlig ikke for dristigt sagt, at de små købstæder Sæby, Skagen og velsagtens også Frederikshavn ikke var blevet rendt overende af strejkebevægelsen, hvis de havde ligget mere isoleret. Når vi derfor på de følgende sider skal beskæftige os med oprøret i Vendsyssel, må vi bestandig have in mente, at de afgørende forudsætninger lå i Ålborg. Herfra udgik inspirationen, og efter udviklingen her blev kursen sat. Derfor vil det sikkert være

nyttigt at holde fast ved følgende karakteristiske sider af den ålborgensiske konflikt: krisens udgangspunkt var som tidligere nævnt lokalt, nemlig en ildkamp mellem tyske soldater og et modtagerhold natten til den 18.8. i Rold skov, som kostede bankassistent Erik Vangsted livet. Begravelsen fastsattes til mandag den 23. ved middagstid, men da hele byen weekenden igennem lagde op til store demonstrationer i forbindelse med højtideligheden, og v. Hanneken truede med at gribe ind, hvis ikke politiet formåede at opretholde ro og orden, blev jordfæstelsen frem-skudt til mandag morgen tidlig. Dette skridt kunne dog ikke forhindre ålborgenserne i at nedlægge arbejdet kl. 12, og tværtimod at berolige øgede manøvren ophidselsen, fordi folk følte sig snydt; det kom nu på hovedstrøget til voldsomme sammenstød med det tyske militær, der med hidtil ukendt hårdhed nedkæmpede demonstrationerne med kampvogne og karabiner. Flere personer blev dræbt, og da det næste morgen, den 24., kom til nye episoder, hvorunder en cementarbejder blev skudt, gik ålborgenserne ud i en kampstrejke med hovedkravet om, at de tyske soldater skulle fjernes fra gaderne. En kort stund så det ud, som om krisen kunne rides af, for i løbet af eftermiddagen lykkedes det arbejderne organisationsledere at få et forlig i stand med kommandanten; men dette forkastedes på et tillidsmandsmøde, hvor de ufaglærtes organisationer og kommunisterne førte det store ord. Da et masse-møde på Stadion samme aften endte med nye blodige sammenstød, og v. Hanneken besvarede urolighederne med strejfpatruljer og »undtagelsestilstand«, kørte situationen helt fast onsdag den 25.8. Også fagforeningslederne nægtede nu overhovedet at forhandle, og denne holdning opretholdt de, indtil undtagelsestilstanden den 29. august satte en stopper for modstanden.

Dermed lykkedes den kommunistiske taktik i Ålborg, som fallerede på Fyn, nemlig at presse Arbejdernes Fællesorganisation frem i spidsen for strejken; oppositionen behøvede således ikke at eksponere sig gennem noget strejkeudvalg som i Odense, men kunne alene virke indirekte på Fællesorganisationen gennem bedriftscellerne og gennem det illegale »Folkets Kamp« og »Frit Danmark Nordjylland«. Dermed undgik kommunisterne, at kampen afsporede og blev kørt ud i et partipolitisk opgør, der ville sprænge enheden i arbejderklassen. Årsagerne hertil var flere, men tungest vejede formodentlig den radikalere atmosfære i Ålborg, for byen var den åbne krigstilstand nærmere end nogen anden dansk provinsby i august 1943. Hertil kom så oppositionens styrke med dens magtbasis i de store ufaglærte masser, og endelig bør også tidsfaktoren nævnes. I Odense havde man endnu troet på muligheden af at kunne bremse urobevægelsen, og det var derfor opfattelsen, at et for-

lig ikke kunne købes hurtigt og dyrt nok, men i Ålborg havde prisbevidstheden indfundet sig, og hele det hydrauliske pres, der fra København havde hvilet over Odensekonflikten, faldt nu væk i Nordjylland. Det var for begge parter klart, at glasset var ved at rinde ud, og det er i det hovedperspektiv, at Ålborgopstanden først og fremmest må ses.

En samlet oversigt over augustoprøret findes endnu ikke publiceret, omend man på det seneste har kunnet stifte bekendtskab med den løbende forsknings første resultater i dagspressen¹. Imidlertid står historikerne ikke på bar bund, for der foreligger allerede en dybtborende og detaljeret case-study over en af auguststrejkerne, nemlig Aage Trommers »Folkestrejken i Esbjerg 1943«². Trommers undersøgelse, der er en udløber af hans arbejde med modstandsbevægelsens historie i region III, søger at indkredse massebevægelsens dynamiske faktorer og bestemme deres karakter. Hvad var deres forudsætninger, hvorfra rekrutteredes de, på hvilket organisationsniveau befandt de sig, og hvor bevidst blev det ledet frem – er nogle af de hovedspørgsmål, som Trommer har taget sig på at besvare. Hans hovedkonklusion er et kompromisløst opgør med spontanitetsbegrebets anvendelighed, fordi det efter hans mening alene tjener til at aflede opmærksomheden fra de egentlige faktorer bag strejkens opståen³. Disse finder han da først og fremmest i det illegale kommunistiske parti. I forlængelse heraf tegnes da et billede af det kommunistiske sabotagearbejde i byen og dets betydning som igangsætter, fordi det provokerer tyskerne ud i den »undtagelsestilstand«, som bringer arbejderne på gaden. Den viser også, at initiativtagerne til arbejdsnedlæggelserne – så vidt det er muligt at påvise – overalt er kommunister, men den understreger samtidigt klart, at bestræbelserne udgår fra partifolk på arbejdspladserne og ikke fra byledelsen. Esbjergstrejkens tre-trinsraket med maskinarbejdernes partielstrejke den 9. august, arbejdernes generalstrejke den 10. og den totale bystrejke den 11. er således ikke udtryk for nogen systematisk eskalering af konflikten foretaget af en »situationens generalstab«, men demonstrerer tværtimod de organiserende kræfters famlende og frygtsomme kurs. Partiledelsen kender simpelthen ikke sin besøgelsestid og ser ikke perspektiverne i krisen før i dennes anden fase. Ikke uventet påviser afhandlingen også den modstand, som

1. Se f. eks. mine kronikker i »Politiken« d. 2. og 6. 8. 68 og Aage Trommer i »Fyens Stiftstidende« d. 27. og 28. 8. 68. Hertil mit foredrag »Auguststrejkerne 1943« i *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt, Studier i historisk metod III*, Sthlm., 1968.

2. »Historie« Ny række, VII, 2, 1966 s. 149–231.

3. Se især konklusionen s. 224–228.

strejken fremkalder hos myndighederne, organisationerne og naturligvis i særlig grad hos de socialdemokratiske politikere og fagforeningsformænd, der især måtte føle deres status truet af kommunisternes fremmarch. At krisen løses så smertefrit, som tilfældet er, tilskrives i høj grad den konstituerede politimester, der med sit ståsted i Dansk Samling sympatiserer med de strejkende, men alligevel forstår at manøvrere så smidigt, at han får bremset urolighederne og sluttet konflikten, uden at de to parter åbent taber ansigt – et spil hvori han i høj grad støttes af en fornuftig og moderat tysk kommandant.

Mellem den 9. og den 23. august skete der da en udvikling, som bragte protestbevægelsen fra at være en lokal affære med begrænset rækkevidde til at blive oprørsforsøget på landsplan. Hverken Esbjerg- eller Vendsysselrevolten væltede den scavenianske forhandlingspolitik, men de to oprørscentre har alligevel betydelig interesse som henholdsvis startstedet og endestationen for massebevægelsen i august; dermed sætter de ikke blot hinanden i relief, men de siger også noget fundamentalt om hele oprørsbevægelsens anatomi. I hvor høj grad kan man tillægge Esbjergundersøgelsens konklusioner generel gyldighed? Vil Vendsysselstudien kunne støtte Trommer i hans opgør med spontanitetsbegrebet? Hvor store ændringer i urobevægelsens struktur finder vi overhovedet, når vi bevæger os fra den store by på Vestkysten til lilliputsamfundene i Nordjylland? Det er nogle af de fundamentale spørgsmål, som vi vil forsøge at besvare på de følgende sider.

Undersøgelsen er baseret på følgende væsentlige kildegrupper:

A. Samtidigt, utrykt materiale:

1. Arkivet for Statsadvokaturen for særlige anliggender, RA, (forkortet A.S.) hvori indgår politimestrenes månedlige indberetninger, fjernskrivermeldinger fra politikredsene (forkortet FS) og de enkelte journalsager.
2. Justitsministeriets arkiv. Materialet, der stammer fra 3. ekspeditions-kontor, findes som regel også i A.S., hvorfra det i almindelighed citeres. En undtagelse er journalsag 1943–2707, »Urolighederne i Frederikshavn« (forkortet JU 2707).
3. De lokale politiarkiver i Frederikshavn, Skagen, Sæby og Hjørring, der er gennemgået på stedet. Det drejer sig oftest om materiale fra kriminalpolitiet. (Forkortet Kripo + byens navn + journalnummer).
4. De samvirkende Fagforbunds arkiv: sag nr. 1421/43 vedrørende auguststrejkerne i 1943. (Forkortet DsF).

5. Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds hovedarkiv; Afdelingen i Frederikshavn 1943. (Forkortet DSMF).
6. Arkivet for Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark: »Fortegnelse over strejker og blokader i tidsrummet 1933–1943«, sag nr. 88/43. (Forkortet Sammenslutningen).
7. Borgmesterkontorets arkiv i Skagen.
8. De lokale organisationsarkiver, herunder fagforeningernes og handelstandsforeningernes arkiver.
9. Fællesklubbens forhandlingsprotokol, Frederikshavns skibsværft. (Forkortet Fællesklubben).
10. Indberetning fra Aage Pallesen til Centralkomiteen i København. (Forkortet Pallesen). Forlagsleder Børge Houmanns arkiv.
11. Redaktør Knud Bidstrups rapport fra strejken i Skagen, delvis aftrykt i »Frit Danmark Nordjylland«, sept. 1943. (Forkortet Bidstrup). Adjunkt Hans Snitkers samlinger vedr. »Frit Danmark«.
12. Den tyske Værnemagts arkiver, RA. Særdeles værdifuld er her abwehrchefen v. Heydebrecks notitskalender, der er bevaret fra perioden 14.8.–31.8. og bl. a. indeholder daglige meldinger fra udviklingen i provinsen. Bh. Dänemark 75007/85, filmspole nr. 11, optagelsesnummer 13720 ff. (Forkortet Heydebreck + dato + optagelsesnummer). Enkelte andre dokumenter fra de tyske militærarkiver er benyttet og citeres med spolenummer og optagelsesnummer.

B. Samtidigt, trykt eller duplikeret materiale:

1. De i Vendsyssel udkomne dagblade.
2. Ritzaus Bureaus »Hemmelige Informationstjeneste« til redaktionerne, RA. (Forkortet RB).
3. Den illegale presse i det Kgl. Biblioteks samlinger. Når intet andet angives, stammer de citerede løbesedler og illegale blade herfra.
4. Danmarks Kommunistiske Parti, arkiv i Centralkomiteens sekretariat: »Auguststrejkerne 1943« med løbesedler fra Frederikshavn som ikke findes i KB. (Forkortet D.K.P.)

C. Publicerede efterkrigsberetninger:

1. N. Aug. Ejgenbroth m. fl.: »Vor vej til 5. maj« (1945).
2. Chr. Winther: »Modstandsbevægelsen i Hjørring amt« i: Ebbe Munck og Børge Outze (red). »Danmarks Frihedskamp«, I, (1949).

D. Til komplettering af det samtidige materiale er der foretaget en række henvendelser til hovedaktørerne i august 1943. For så vidt disse henvend-

delser har resulteret i en korrespondance eller i en samtale af værdi, er de citeret i det følgende med navn + samt. eller navn + brev. Stillingsbetegnelserne er overalt de daværende. De interviews, der er ført med henblik på en almindelig orientering i lokaliteten er ikke medtaget, men de har haft stor betydning som introduktion til de forskellige milieuer. Kildematerialet omfatter:

Frederikshavn

Skibsværftsarbejder Hartvig Christensen (brev 16.2.66)

Sparekasseassistent Verner Jensen (samt. 12.11.65)

Frederikshavn Værft og Tørdok A/S (brev 30.11.67)

Hjørring

Assistent Poul Bidstrup (samt. 21.9.68)

Kontorassistent Christian Andersen (samt. 18.11.65)

Læge Per Traberg (brev 26.9.68)

Redaktør Chr. Winther (brev 7. og 18.10.67)

Hirtshals

Overbetjent Hans F. Rømer (beretn. 6.1.68)

Skagen

Journalist Knud Bidstrup (samt. 25.9.67 og brev 2.2.68)

Handelslærling Svend Marling (samt. 17.11.65)

Arbejdsmand Peter Kjær (brev 4.1.66)

Sæby

Politimester Ehlern (brev 22.6.67)

Tjener Poul Spliid (samt. 9.9.68)

Ålborg

Løjtnant Paul Jensen (samt. 8.11.67)

Tømrer Johannes Poulsen (samt. 22.6.65)

Kontorassistent Helge Ryberg Rasmussen (samt 19.11.65)

Sekretær Hans Skibsted (samt. 17.9.65 og brev 21.9.65)

Hertil er benyttet de af dr. phil. Jørgen Hæstrup fra 1947–49 optagne beretninger med Paul Jensen og Verner Jensen, RA.

Når Frederikshavn trods sin størrelse kun er svagt repræsenteret, skyldes det Aage Pallesens beretning, der har gjort en systematisk interviewing her unødvendig. Sluttelig må det nævnes, at borgmestrene og formændene for Fællesorganisationerne i de tre strejkeramte byer alle er døde.

Besættelseshverdagen i Vendsyssel sommeren 1943

Vendsyssel var i 1943 ganske højt prioriteret i den tyske militærstrategi i kraft af sin centrale placering i invasionsfronten og forbindelsen til Norge via Ålborg og Frederikshavn. Der var på et tidligt tidspunkt stationeret mange tropper i området, og alene i Hjørring politikreds skal der i 1943 have ligget ca. 10 tusind mand fordelt på Hjørring by, Brønderslev, Hirtshals og Løkken⁴; hertil kom garnisonerne i Skagen, Frederikshavn og Sæby, hvor der lå et sturmgeschütz på 300 mand⁵. De mange soldater gjorde Vendsyssel til et meget uroligt hjørne af Danmark og skabte naturligvis et væld af konfliktmuligheder – om det nu var de daglige ødelæggelser på jord og huse, sommerhustyverierne, vareknapheden eller beslaglæggelserne, der forbitrede mest. Også episoderne i gaderne og på værtshusene var naturligvis en belastning, og især Frederikshavn kunne indtil august 1943 notere sig for et meget stort antal sammenstød mellem befolkningen og de aggressive tyske marinere⁶. Bataljerne var hyppigt voldsomme med mange implicerede, for næverne sad løse både på de tyske orlogsgaster og på fiskerne⁷; men til egentlige massedemonstrationer udviklede sammenstødene sig dog først under krisen i august, og f. eks. frikorpssurolighederne i efteråret 1942 gik i det hele sporrøst hen over landsdelen⁸. Et besværligt område var også Hirtshals, hvor det i november 1942 kom til et større håndgemæng mellem berusede tyske soldater og det danske politi⁹. v. Hanneken dekretede to dages udgangsforbud for byens beboere, men skylden for optøjerne lå ensidigt på tysk side, og »undtagelsestilstanden« i Hirtshals fremkaldte en mørk og deprimeret stemning over hele Vendsyssel og helt ned til Ålborg¹⁰.

Den psykologiske baggrund for Hirtshalsaffæren var invasionsfrygten, for tyskerne havde i deres drukkenskab taget den danske politipatrolje

4. For udviklingen i Hjørring politikreds se Rambusch: »Beretning vedr. forholdene i Hjørring politikreds under den tyske besættelse«, Hjørring, 1947.

5. A. S. 92, indb. af 31. 7. 43.

6. I alt 68 sammenstød er journaliseret i det frederikshavnske politimateriale fra april 1940 til august 1943; heraf indsendtes de 49 sager til A. S. Til sammenligning kan nævnes, at en noget større by som Svendborg i samme tidsrum kun indsendte 17 sager vedrørende sammenstød til A. S. Det er klart, at en sådan statistik er behæftet med store usikkerhedsmomenter, og at de absolutte tal derfor har mindre værdi; men tendensen turde være sikker.

7. A. S. 51–4, 20, 172 og 230.

8. Derimod fremkaldte frikorpssoldater på orlov i juli 1942 de første større demonstrationer i Hjørring og Brønderslev (A. S. 52–110).

9. A. S. 52–131. Episoden fandt sted 16. 11. 42; se hertil Rømers beretn.

10. A. S. 48–1367, indb. af 7. 12. 42; se også »Folkets Kamp« dec. 1942.

for et engelsk commando-raid, og det var denne trussel, som i løbet af 1942 tog både Værnemagten og vendelboerne i et stadigt fastere greb. Allerede tidligt under okkupationen var der pålagt befolkningen betydelige restriktioner af sikkerhedsmæssige grunde, men de var intet imod de radikale omvæltninger, som med årsskiftet 1942/43 satte ind i den vendelboeske krigshverdag. I Løkken, Blokhus og Kettrup anlagdes store befæstningsværker; også Grenen blev afspærret og spækkedes med bunkers, og ved Frederikshavn påbegyndte man opbygningen af et større kanonbatteri i Pikkerbakken. Betonanlæggene ødelagde store værdier i friluftsområderne og i bondelandet, de holdt sommergæsterne væk, indskrænkede vendelboernes bevægelsesfrihed og betød med deres minefelter og tankgrave en direkte trussel mod befolkningens liv og førlighed. Også sandflugten tog nu til som følge af opgravningerne, således at politimesteren i Hjørring i marts 1943 erklærede, at den muligvis kunne ændre befolkningens hidtil så rolige holdning¹¹. Tre måneder senere konstaterede han, at folk harmfuldt så på, »hvordan både huse og jorde ødelægges, ja, ødelægges på en sådan måde, at der vil gå år, før skaden kan genoprettes«¹². I Sæby havde det været galt i april, hvor bønderne rasede over, at tyskerne ødelagde markerne med deres telefonstolper. »Når man kender vendelboernes psyke, vil man kunne forstå, hvilken krænkelse de har følt at være ude for«, indberettede politimester Ehler¹³. »Adskillige landmænd holdt en slags frivillig stuearrest, så længe tyskerne arbejdede på deres marker. Jeg har efter evne forsøgt at berolige folk . . ., da der ved enkelte lejligheder blev fremsat forblommede udtalelser, der kunne forstås som, at man ved lejlighed ville grave stolperne op . . .«. I maj var stemningen blevet dårligere: »Befolkningen er tilbøjelig til at føle enhver, måske nok så undskyldelig fejlhandling fra tyskernes side som et bevidst overgreb«, erklærede Ehler¹⁴, »og man kan ikke undgå . . . at føle den uvilje eller måske snarere det had, som befolkningen nærer mod besættelsestropperne«.

Samtidig sporedes der også en udtalt mangel på tillid til, at de danske myndigheder længere formåede at beskytte borgerne mod de tiltagende tyske overgreb. Allerede et år tidligere havde klagerne lydt fra Skagen: »Tyskerne har . . . ret uhindret skaltet og valtet lidt vel rigeligt heroppe. Den gamle borgmesters princip var at lade dem gøre hvad de ville, uden indsigelse, og der er derfor sket mange ting, som har opbragt befolkning-

11. A. S. 52–170, indb. af 4. 3. 43; se også »Folkets Kamp« marts 1943.

12. A. S. 52–212, indb. af 3. 7. 43.

13. A. S. 50–73, indb. af 3. 4. 43.

14. A. S. 50–76, indb. af 5. 5. 43.

gen. Her på Skagen – sagde folk – kan de gøre, som de har lyst til, ingen varetager vore interesser. Mangelen på tysktalende i byrådet var naturligvis medvirkende. Politiet er overordentlig passivt overfor Værnemagten – politimesteren sidder i Frederikshavn . . .«¹⁵. Og i juni 1943 kunne Ehlern konstatere: »Det er mit indtryk, at befolkningen i al for høj grad har ladet sig intimidere af tyske militærpersoner. Efter de erfaringer jeg har fået . . . har befolkningen også ment, at det ikke kunne nytte noget at anmode danske myndigheder om hjælp«¹⁶. Holdningen var naturligvis ikke speciel for Vendsyssel og rummede tydeligvis i sig mulighederne for såvel oprør som resignation, men den bidrog i alle tilfælde til at øge den almindelige usikkerhed og forvirring i området. Hertil kom så i sommermånederne stresset som følge af invasionsfrygten. Den følte naturligvis stærkest på Vestkysten, hvor f. eks. Hirtshals nu var så befæstet, at beboerne i tilfælde af et angreb var tvunget til at blive i byen og søge en nødtørfdig dækning dér¹⁷; men den gjorde sig meget naturligt også gældende østover, hvor politimesteren på sognefogdernes nervøse forespørgsler kun kunne give det fattige svar, »at de burde blive i deres hjem og lade krigen rase, og de kunne opfordre deres sognefæller til at gøre det samme«¹⁸.

For Ehlern var der ingen tvivl om, at vendelboerne – »selv om de ikke umiddelbart plejer at vise deres følelser« – alle som een ville hjælpe en allieret invasionshær efter evne¹⁹. Ikke desto mindre kunne han endnu så sent som i april 1944 sukke tungt over de mange, der både i by og på land tjente store penge på kørsel for tyskerne. »Selv stærkt missionske landmænd, der ellers i deres egen bedrift gennemfører arbejdshvile om søndagen, lader, efter hvad der er meddelt mig, deres heste og tjenestefolk køre på flyvepladsen om søndagen«, erklærede han bittert²⁰. Udsagnet turde være illustrerende for den vidtspændende økonomiske kollaboration, der gjorde sig gældende i disse områder krigen igennem, og som i hvert fald i besættelsens første år må have betydet en kraftig bremse på en mere åben og artikuleret protest mod de bestående forhold.

En dæmper på protestbevægelsen var naturligvis også den stærkt konservative bondebefolkning, der gjorde Vendsyssel til en af L.S.s bastioner

15. Hærens arkiv, Generalkommandoen pk. 277, brev fra gen.major Rye til gen.-major Rolsted 15. 7. 42.

16. A. S. 50–92, indb. af 31. 7. 43.

17. A. S. 52–212, indb. af 3. 7. 43.

18. A. S. 50–89, indb. af 5. 7. 43.

19. A. S. 50–89, indb. af 3. 7. 43.

20. A. S. 50–134, indb. af 4. 4. 44.

i Jylland, og som ikke kunne undgå også at sætte sit præg på bysamfundene. Det gjaldt især den næststørste købstad Hjørring, embedsmands- og landhandelsbyen par excellence²¹. Også D.N.S.A.P. havde sin styrke i disse strøg og udfoldede en kraftig agitation; således kunne man alene i Sæby politikreds, hvor sysselkontoret befandt sig, stable 13 offentlige møder på benene fra april 1942 til marts 1943²². Industrien var lidet veludviklet, og ser vi bort fra Pedershåb maskinfabrik i Brønderslev, biskuitfabrikken i Hjørring, samt skibsværftet og jernstøberiet i Frederikshavn, var der ingen større virksomheder i området. Store arbejdspladser var derimod befæstningsanlæggene på Vestkysten og anlægsarbejderne på Grenen og ved Frederikshavn. Her hørte utvivlsomt arbejdsnedlæggelser og trusler om strejker til dagens orden²³, men isolationen og de ustabile forhold skaffede ikke befæstningsarbejderne den indflydelse i området der svarede til deres antal; og i byerne slog tidens sociale og økonomiske spændinger kun i de færreste tilfælde ud i åben konflikt. Den sociale struktur fandt da også sit tydelige udtryk i den politiske magtfordeling med borgerligt byrådsflertal i såvel Hjørring som Skagen og Sæby²⁴.

Det er indlysende, at en revolutionær bevægelse som kommunismen – når bortses fra skibsværftsbyen Frederikshavn – havde trange kår i Vendsyssel. Ved rigsdagsvalget i 1939 fik D.K.P. således kun 173 stemmer i Hjørringkredsen (nazisterne fik 157 og Bondepartiet 493) og 110 stemmer i Sæby (nazisterne fik 624 og Bondepartiet 754), mens der faldt 219 stemmer på partiet i Frederikshavnkredsen. Det var da også den eneste by, hvor kommunisterne opstillede til kommunevalget i 1937 med 210 stemmer som resultat. Den 22.6.41 blev partiformændene i Hjørring og Frederikshavn interneret, og forbuddet mod D.K.P. førte formodentlig til et større frafald her som andre steder. Da en gruppe betjente fra sikkerhedspolitiet i januar 1943 berejste Vendsyssel og Thy for om muligt at lokalisere trykkestedet for ålborgkommunisternes illegale blad »Folkets Kamp«, fandt man i Hjørring kun frem til i alt 4 mand, der havde været aktive inden for partiet før opløsningen²⁵. Afdelingen skulle på det tidspunkt have talt 7–8 medlemmer »hvoraf dog nogle ikke

21. Om forholdene i Hjørring se også Chr. Winthers breve.

22. Se her A. S. 50 generelt.

23. Iflg. »Folkets Kamp« blev der strejket på Pikkerbakken 25. 6., og i numrene fra maj og juni 1943 meddeles om arbejdsnedlæggelser på Grenen.

24. I Skagen var stillingen 3 socialdemokrater mod 8 borgerlige, i Sæby 3 mod 6 og i Hjørring 6 mod 9.

25. A. S. 52–152. Det er naturligvis usikkert, hvor stor værdi man bør tillægge undersøgelsesresultatet; i hvert fald tyder rapporterne ikke på den store indsats fra betjentenes side. (Se også samt. med en af deltagerne, kriminalbetj. Aage

havde videre forstand på politik«. En størrelsesorden på en halv snes mand i sommeren 1943 turde være sandsynlig. I Brønderslev var der ganske vist registreret et ret stort antal beboere som kommunister, men det var betjentenes opfattelse, »at befolkningen på grund af byens lidenhed her bedre tror at kende naboens politiske overbevisning, samt at en kværlant ret hurtigt får betegnelsen kommunist«. Når man hos flere borgere mærkede medlidenhed med de internerede, fandt sipofolkene, at denne nærmere var rettet mod »personen som menneske end mod personen som kommunist«, idet flere hævdede, »at det havde været ret naturligt at internere kommunisterne«. I alt nåede man frem til 3 mand, der erklærede, at de havde været partimedlemmer før juni 1941. Medlemstallet er i efteråret 1941 anslået til 10–15 ²⁶, hvilket formodentlig ligger i overkanten. Sipomaterialet fra undersøgelsen i Sæby er gået tabt, men ifølge partilederen i Nordjylland, tømrer Johannes Poulsen, var der hverken her eller i Skagen flere end et par enkelte kontakter. Det samme gjaldt Hirtshals og længere vesterud Thisted og Nykøbing Mors.

Kan kommunisterne således ingen af disse steder påkalde sig nogen interesse som organiserende kraft, så billedet naturligvis anderledes ud i Frederikshavn, der var den største by i Vendsyssel med ca. 15 tusind beboere og et socialdemokratisk byrådsflertal ²⁷. Her bragte den nævnte sipoundersøgelse betjentene i kontakt med 14 mand, der alle havde været partimedlemmer før forbuddet, mens endnu 4 indrømmede, at de havde abonneret på »Arbejderbladet«; det var da også det eneste sted, hvor efterforskningen gav et synligt resultat, idet partiets leder, forfatter og arbejdsmand Aage Pallesen, blev anholdt og dømt for uddeling af illegale blade ²⁸. Efter Johannes Poulsens skøn udgjorde partiets faste stok i efteråret 1941 40–45 mand med tyngdepunktet på Frederikshavn skibsværft. Tyskerne havde et godt øje til den kommunistiske agitation på værftet og fremtvang i maj 1942 en politiundersøgelse, der fik følgende sønderlemmende kritik af den danske nazist på stedet:

Christensen, Ålborg, 21. 6. 65). I det store og hele dækker konklusionen dog det billede, man i dag kan tegne gennem samtaler med de implicerede kommunister, en ganske god kontrol, da man tør gå ud fra, at tendenserne i de to kildegrupper vil være de modsatte. Politiets vurdering af partiets styrke i Hjørring falder således sammen med oplysninger fra den daværende formand, assistent Chr. Andersen og partilederen i Nordjylland, Johannes Poulsen. Se også Chr. Winthers breve og Poul Bidstrups samt.

26. Her og for det følgende Joh. Poulsen samt.

27. Mandatfordelingen i byrådet var 10 socialdemokrater mod 7 konservative.

28. A. S. 51–217. Pallesen var en i arbejderkredse ret læst forfatter af sociale romaner; se f. eks. »Fattigmands lykke«, 1925.

»Zuerst wurden sehr viele Menschen verhört, die mit der Sache überhaupt nichts zu tun hatten – nur um die Angelegenheit bedeutungslos zu machen und in die Länge zu schieben. Erst nach vielen Umständen wurde der genannte L. verhaftet. Vor dieser Verhaftung hat die dän. Polizei selbst gegen die Deutschen gearbeitet, denn einige Herren der Kripo gingen zur Leitung der Schiffswerft und fragten, ob denn wirklich Kommunisten dort seien, worauf einer der Funktionäre . . . zu den Arbeitern ging und sagte: Wenn ihr wirklich Kommunisten seid, müsst ihr jetzt den Mund halten, denn in den nächsten Tagen kommt die dänische Polizei. Auf diese Weise bekamen sämtliche Kommunisten eine Warnung, denn viele gingen nach Hause und verbrannten das komm. Propagandamaterial. Der gen. L. wurde nach 2 Tagen wieder freigegeben, trotzdem die Zeugenaussagen ergaben, dass er komm. Propaganda treibt und Flug-schriften verteilt. – Die Polizei hat bei dieser Sache den grössten Unwillen gezeigt. Der Kriminalbeamte M-J soll gesagt haben, dass es ja schliesslich dänische Staatsbürger seien und damit hätten die Deutschen nichts zu tun«²⁹.

Konklusionen var, at årsagen til den stille sabotage måtte søges hos politimesteren i Frederikshavn, Platou, og selv om man på Dagmarhus var vant til hård kost fra de nazistiske V-mænds side og formodentlig i tidens løb havde lært at trække et vist mål fra, kan dommen over frederikshavnerpolitiets professionelle energi ikke have været blid. Augustkrisen skulle da også bekræfte de værste anelser.

Frederikshavn Værft og Tørdok var i 1943 med sine 6–700 arbejdere Vendsyssels største virksomhed og Frederikshavns altdominerende arbejdsgiver. Det måtte naturligvis gøre skibsværftsarbejderne til de toneangivende både inden for det faglige og politiske arbejde i byen, men i øvrigt synes de at have savnet det radikale præg, der karakteriserede kollegerne på de andre store værfter; i hvert fald skal vi i 1943 helt tilbage til december 1936 for at finde en strejke, der har bundfældet sig i organisationsmaterialet³⁰. Alligevel undgik heller ikke værftet at blive indfanget af den uro- og protestbevægelse, som især i besættelsens andet og tredje år formede klimaet på arbejdspladserne, og som er en af de væsentligste forudsætninger for oprøret i august. Det er naturligvis kun et mangelfuldt billede, vi er i stand til at tegne af denne stigende spænding, men eksempel-rækken turde være illustrerende nok: I maj 1941 var det således de tyske vagtposter, der vakte irritation og fremprovokerede overarbejdsvægring fra klubberne³¹; året efter var det politiundersøgelsen, der ophidsede og resulterede i småsabotager mod maski-

29. Sp. 11, nr. 14143–145.

30. Sammenslutningen.

31. Fællesklubben 31. 5. 41.

32. Sp. 11 nr. 14144–45. Bh. Dänemark 75010/1 a.

nerne³², og i februar 1943 kom et nyt spændingsmoment ind i billedet, nemlig sabotagevagtordningen, der forbitrede ikke mindst på grund af den dårlige aflønning og dens karakter af en tvangsforanstaltning alene over for arbejderne³³. Derpå blev intervallerne mellem kriserne kortere: Den 18.5. rejste protesterne sig imod en for sen luftalarmering, og der var også stærk utilfredshed med, at det gik for langsomt med at komme ud af skibene, fordi lejderne var for få³⁴; den 29.5. rettedes skytset mod beskyttelsesrummene, som man krævede forbedret og sikret med jernplader, hvor værftsledelsen kun ville forstærke med sten³⁵, og endelig den 17. juni gik tillidsmændene igen til angreb mod de tyske vagtposter og forlangte soldaterne fjernet fra broen; samtidig enedes man om at indkalde til et fællesmøde for at behandle det krav om et krigsrisikotillæg på 40 pct., der netop da cirkulerede på skibsværfterne. Stemningen var nu ganske ophidset og fik sin udladning, da værftet den 24. juli igen alarmerede for sent, og arbejderne svarede igen med en halv dags sit-down strejke³⁶. Også losningen af miner på en nærliggende kaj skal i samme periode have fremkaldt arbejdsstandsninger, uden at vi i øvrigt er i stand til at datere episoden nærmere³⁷. Endelig løb også Frederikshavn skibsværft ind i augustkrisen, da de 29 nittere den 17. blev revet med af den almindelige strejkebølge og nedlagde arbejdet for at gennemtvinge en ændring i priskuranten³⁸. Konflikten, der havde været løbende siden juli, da nitterne klagede over, »at de på grund af deres mangelfulde ernæringstilstand ikke mere er i stand til at arbejde på akkord«, var endnu ikke løst, da hele byen den 23.8. nedlagde arbejdet og gik på gaden i sympati med den dræbte sabotør i Ålborg.

Trods deres fåtallighed havde kommunisterne ikke svært ved at udgøre hovedstammen i de organiserede modstandsgrupper i Vendsyssel i sommeren 1943³⁹. Hovedindsatsen lå naturligvis i den politiske agitation på arbejdspladserne, i fagforeningerne og gennem distribueringen af de illegale blade såsom »Land og Folk« og »Folkets Kamp«, der sendtes med post eller kurer fra Ålborg⁴⁰. Af betydning var det, at ålborg-

33. Fællesklubben 6. 2. 43.

34. Fællesklubben; hertil »Folkets Kamp«, juni.

35. Her og for det følgende Fællesklubben.

26. Frederikshavns værfts brev; »Folkets Kamp«, aug.

37. Frederikshavns værfts brev.

38. DSMF; DsF nr. 1402/43; »Folkets Kamp«, aug.

39. Munck og Outze s. 89 ff; Ejgenbroth passim. For borgerlig aktivitet i Frederikshavn se Verner Jensen/Hæstrup og for Skagen se Marlings samt.

40. Johs. Poulsens samt.

kommunisternes blad fra april 1943 fik »lokalredaktører« i byerne nord for Limfjorden – bl. a. redaktør Knud Bidstrup i Skagen – og dermed blev et landsdelsblad ikke blot af navn, men også af gavn⁴¹. I lighed med kommunistcellerne var også »Frit Danmark«-grupperne i Hjørring og Frederikshavn oprindelig organiseret fra Ålborg⁴². Deres primære opgave var at fordele hovedbladet, men fra foråret 1943 begyndte man selv at trykke en udgave med lokalstof. Trykkestedet var i begyndelsen Frederikshavn, hvor købmand Gylling-Sabroe var primus motor, men endnu før den 29.8.43 blev det flyttet til Hjørring⁴³. Redaktøren var her journalist Chr. Winther, den eneste ikke-kommunist i gruppen, hvis organisatoriske kraft var Poul Bidstrup, assistent på borgmesterkontoret⁴⁴.

Chr. Winther har i en fremstilling efter krigen af modstandsarbejdet i Hjørring amt understreget, at vendelboernes eneste helt store og originale indsats i befrielseskampen blev gennemførelsen af de illegale sejlruiter mellem Nordjylland og Sverige⁴⁵. Man kunne her tilføje efterretningsarbejdet, som p.g.a. landsdelens militærstrategiske betydning var særdeles væsentlig. Påfaldende er imidlertid sabotagens underordnede rolle betinget af mangelen på objekter og ønsket om ikke at kompromittere rutearbejdet⁴⁶. Således ved politimaterialet indtil den første sprængstof-sabotage i juni 1943 kun at berette om i alt 7 brandstiftelser fordelt på 4 i Hjørring og 3 i Frederikshavn politikreds⁴⁷. I slutningen af marts sendte S.O.E.-agenten i Ålborg, løjtnant Paul Jensen, den første faldskærmsmand ind i området, men p.g.a. uforsigtighed blev han straks anholdt, og hans logivært i Frederikshavn blev arresteret⁴⁸. Først i løbet af juli kom en ny S.O.E.-mand til Vendsyssel, Einar Balling, der tidligere havde arbejdet i Esbjerg. Han fik dannet en gruppe bl. a. i Brønderslev, genoptog kontakten med frederikshavnerne – heriblandt sparekasseassistent Verner Jensen – og fik også forbindelse med handelsmedhjælper Svend Marling og Knud Bidstrup i Skagen⁴⁹. Også andre steder i Vendsyssel og Thy skal der være dannet grupper, uden at resultatet i form af sabotagehandlinger dog kan spores før undtagelsestilstanden.

41. Knud Bidstrup samt.; se også »Folkets Kamp«, marts.

42. Ejgenbroth s. 30–33; se også Rybert Rasmussens samt.

43. Munck og Outze s. 89–90; Poul Bidstrups samt.

44. Chr. Winthers breve.

45. Munck og Outze s. 89.

46. Verner Jensen/Hæstrup.

47. Statistikken er udarbejdet på grundlag af A. S. 50, 51 og 52.

48. For S. O. E.s stilling se Paul Jensen/Hæstrup og Paul Jensens samt. For faldskærms sagen i Frederikshavn se A. S., U. K. 1600. Hertil Jørgen Hæstrup: »Kontakt med England« (1954) s. 205–06.

49. Verner Jensens samt., Marlings samt. og Knud Bidstrups samt.

Af sabotager med engelsk spræng- og brandstof i 1943 indeholder statsadvokatens materiale følgende indtil den 29.8.43 ⁵⁰:

25.6. Sabotageforsøg mod transformator til Pedershåb Maskinfabrik, Brønderslev.

8.8. Sabotageforsøg mod transformatorstation ved el-værket, Brønderslev.

20.8. Sabotageforsøg mod badmintonhal, Frederikshavn.

23.8. Sabotage mod S/S »Norden«, Skagen.

25.8. Sabotagebrand mod garage og lastbil, Skagen.

Hertil kommer følgende sabotagehandlinger, hvor der ikke er påvist engelsk sabotagemateriale, og som ikke kan henføres til de kendte grupper:

24.6. Sabotagebrand i flyhangar, Lønstrup, hvor fire svæveplaner indebrænder.

14.8. Sabotagebrand i tømmerstabel, Frederikshavn.

21.8. Sabotagebrand i tysk barak, Strandby v. Frederikshavn.

Som det ses, kan der vanskeligt tales om nogen større sabotageplan i Vendsyssel; det var tydeligvis »de forhåndenværende søms princip«, der her gjorde sig gældende, og det fremgår da også af senere udtalelser af Paul Jensen, at han i disse måneder først og fremmest betragtede arbejdet i Vendsyssel som træning til fremtidige opgaver ⁵¹. Nogen væsentlig rolle i opvarmningsprocessen lokalt kan der således ikke tillægges sabotagen.

Den 11.8., da Esbjergstrejkerne var gået ind i deres 3. døgn og nu havde lagt hele byen død, udsendte »Frit Danmark«-gruppen i Hjørring en løbeseddel, der opfordrede arbejderne til at strejke. »En landsomfattende sympatistrejke vil være jeres værdigste svar på Esbjergkammeraternes råb om hjælp. Gå i strejke, indtil tyskerne ophæver belejrings-tilstanden i Esbjerg. Husk, at I måske aldrig vil få så god lejlighed til at tilføje vort lands undertrykkere et politisk nederlag, som vil give genlyd over hele verden«. Flyvebladet blev udsendt både til Frederikshavn og Skagen ⁵², men måtte kort efter – sandsynligvis næste dag – de-

50. Paul Jensen/Hæstrup, hvor der tales om grupper i Hjørring, Sæby og Thisted; hertil Paul Jensens samt.

51. S. st.

52. Bidstrup og Pallesen. Flyvebladets tekst blev redigeret af Chr. Winther (brev); det er udateret, men da Winther som journalist ved »Vendsyssel Tidende« havde uhindret adgang til de friskeste nyheder, kan løbesedlen ikke være gået ud senere end natten til den 12. 8.

menteres, da oplysningerne kom ind om strejkens afblæsning den 12.8. om morgenen. Resultatet blev en ny løbeseddel, der triumferende forkyndte: »Esbjergs befolkning og først og fremmest Esbjergs arbejdere har tilføjet de tyske myndigheder og det tyske militær et sviende nederlag. Efter kun eet døgn's generalstrejke har tyskerne torsdag morgen set sig tvunget til at ophæve undtagelsestilstanden i Esbjerg, fordi en hel bys befolkning enig og resolut satte sig op mod undertrykkerne«. Og bladet sluttede: »Danske arbejdere! Jeres kammerater i Esbjerg har tilføjet tyskerne et alvorligt politisk nederlag. De har samtidig givet hele det danske folk et forbillede for, hvorledes en våbenløs, men enig og beslutsom befolkning kan besejre undertrykkernes bevæbnede styrker. Danske arbejdere! Næste gang tyskerne indfører undtagelsestilstand i en dansk by, kender vi kun eet svar: GENERALSTREJKE!«.

Initiativet er bemærkelsesværdigt, for bortset fra senere i Horsens træffer vi ingen steder på »Frit Danmark«-grupper, der så dristigt lægger sig i spidsen for en strejkebevægelse med en direkte appel til arbejderne; som regel fulgte man kun op som f. eks. i Esbjerg, Odense og senere Århus, og da var det alene den borgerlige sektor, man henvendte sig til. Opfordringen udløste imidlertid ingen strejke. Flere grunde kan angives⁵³, men det vil næppe være forkert at påpege den organisatoriske svaghed, der lå i, at parolen udgik fra en kreds, der stod uden for arbejderens fællesskab, og som oven i købet afslørede sit ukendskab til de reelle magtforhold ved at kræve støtteaktionen lagt i hænderne på fagforeningslederne! Men vigtigst var det, at stemningen endnu ikke var moden til at udløse en åben aktion; strejke på sympati alene var selv i augustoprørets seneste fase en særdeles vanskelig affære.

Konklusionen på denne korte indføring i den vendelboeske krigshverdag må da blive, at situationen var særdeles labil p. g. a. den store tyske opmarch og invasionstruslen, og at der heri lå en stor fare for den politiske status quo. Disse tendenser modarbejdedes imidlertid af landsdelens konserverende kræfter, der indtog en fremtrædende plads såvel inden for erhvervslivet som på den politiske front; en egentlig industriarbejderklasse fandtes således kun i Frederikshavn. Også den organiserede modstandsbevægelse var lidet veludviklet. Endelig bør også kommunikationsproblemet nævnes; det var i forvejen betydeligt p.g.a. den

53. En væsentlig og uovervindelig hindring i bedømmelsen er spørgsmålet om distribueringsforholdene, der ikke kan klarlægges i dag. Winther har en erindring om, at de to flyveblade blev trykt meget hurtigt efter hinanden; de kan derfor i visse tilfælde have nået adressaterne samtidig. Iøvrigt fik gruppen en reprimande, fordi den havde udsendt strejkeparolen uden at konsultere Ålborg (Poul Bidstrups samt.).

spredte bebyggelse og købstædernes isolation, og okkupationens forringede transportmuligheder havde ikke gjort den mindre⁵⁴. Hvorvidt en særlig vendelboesk psyke trak i den ene eller den anden retning, skal der af forståelige grunde ikke tages stilling til her.

Strejken i Frederikshavn

Krisen mandag den 23. august kom ikke uanmeldt til Frederikshavn, for der havde i den forløbne uge været stigende spænding både på værftet og i byen. De 29 nittere strejkede på 7. døgn og såede uro på arbejdspladserne og i hjemmene, og i gaderne faldt sammenstødene tættere og kunne i weekenden den 21./22.8 antage karakter af mindre demonstrationer; således blev en feltgendarm, der søndag aften intervererede i et slagsmål, fulgt i kvarter af en klynge på 150–200 hylende og piftende mennesker⁵⁵. Uden betydning var det heller ikke, at der samme dag kom et parti løbesedler til byen fra »Frit Danmark« i Ålborg, der redegjorde for »slaget« i Rold skov og opfordrede alle danske til at hjælpe de flygtende sabotører. Flyvebladet indeholdt også en dramatisk skildring af generalstrejken i Odense, »hvor demonstrerende folkemasser mødes af tyske maskingeværssalver og svarer med sten og håndvåben«, og mandede ud i en kraftig appel til alle om at holde sig klar⁵⁶.

Alligevel kom strejken bag på kommunisterne i byen – det erkendte Aage Pallesen åbent i en beretning, som han senere udarbejdede til ledelsen i København, og som – lykkeligt bevaret – udgør en af hovedkilderne til den følgende fremstilling af frederikshavnerbegivenhedernes historie⁵⁷. Tværtimod var man særdeles tilbageholdende med at sætte en strejke i gang, fordi man frygtede provokatører og var bange for, at befolkningen ikke ville følge parolen om at gå hjem. Det var tydeligvis sporene efter den mislykkede generalstrejkeappell fra esbjergstrejkens dage, der skræmte. Derfor modtog partiet kun køligt løbesedlerne fra

54. Se f. eks. Knud Bidstrups samt.

55. For episoderne se A. S. 51–313, 315, 344 og 361.

56. Iflg. Aage Pallesen skulle løbesedlerne have opfordret til arbejdsnedlæggelser og butikslukning fra mandag middag den 23. En sådan løbeseddel kendes imidlertid ikke i original, og sandsynligheden taler for, at det drejer sig om det ovenfor citerede flyveblad fra 19. 8. Det forekommer i hvert fald besynderligt, at »Frit Danmark« alene skulle have sendt løbesedler til Frederikshavn uden at benytte dem i selve Ålborg. At Pallesen i retrospektiv belysning overdimensionerede teksten kan ikke undre, når man betænker, at dette allerede var ålborgpolitiets tolkning i FS til København den 21. 8. (A. S. 48-1752).

57. Det kan på grundlag af indre kriterier fastslås, at beretningen er skrevet umiddelbart efter 29. august.

»Frit Danmark« den 22., og Pallesen forhindrede direkte, at de blev uddelt på værftet. Situationen ændredes imidlertid noget i løbet af mandag formiddag, da rygterne om »tyskernes ran« af Vangsteds lig bredte sig over skibsværftet, og da meddelelserne om den »hemmelige begravelse« blev bekræftet ved telefonopringning til Ålborg. En af kilderne til disse oplysninger var den lokale S.O.E.-kontakt Verner Jensen, der på sit arbejdssted i sparekassen fik en opringning fra organisationen i Ålborg, og lod opfordringen til at sympatistrejke gå videre til en ingeniør på skibsværftet⁵⁸. Den afgørende impuls kom imidlertid udefra, da arbejderne fra de store tyske arbejdspladser efter middagspausen kl. 13.30 stillede ved værftsporten og opfordrede til lukning⁵⁹. »Da klokken ringede, var der ingen arbejdere uden for porten«, hedder det i Pallesens beretning. »Der blev dog ikke arbejdet, og stemningen var sådan, at der kun skulle en begyndelse til, for at strejken var sikret. De fleste af tillidsmændene, som de fleste af arbejderne betragtede som orakler, var som blæst bort. Nogle arbejdere gik rundt og søgte efter fællestillidsmanden, som omsider fandtes nede i en bundtank, hvor han viste påfaldende og sjælden arbejdsiver. Han frarådede stærkt aktionen; han ville i hvert fald blive. På dette tidspunkt var stemplingen ved kontrolurene begyndt. Skibsbyggernes tillidsmand var som en hæderlig undtagelse blandt tillidsmændene gået i spidsen, og det var dette fag, som begyndte«. Dermed var udviklingen i skred, og værftet tømtes i løbet af en halv times tid. Trægest gik det med arbejdsmandene, hvor fællestillidsmanden var valgt og derfor besad en betydelig indflydelse; og her måtte kommunisterne, der i de indledende faser havde holdt sig forsigtigt i baggrunden af frygt for provokatører, træde til og skubbe på de vankelmodige⁶⁰; også funktionærerne gik nu fra kontorer og tegnestuer; selv forlod arbejderens kårne talsmand som den sidste værftsområdet.

Samtidig med skibsværftet lukkede også de andre virksomheder, som var blevet besøgt af deputationerne fra de tyske arbejdspladser – flere steder skete det på foranledning af arbejdsgiverne og med dem fulgte småværkstederne og de forretningsdrivende. Initiativet udgik her fra et af byens store manufakturhandlervirksomheder, »Brd. Danielsen«, der sendte

58. Verner Jensens samt. I Verner Jensen/Hæstrup hedder det: »I august måned fik vi arrangeret en vellykket folkestrejke, som omfattede Skagen, Sæby og Frederikshavn . . .«. En så fremtrædende stilling i strejkens organisation kan der imidlertid slet ikke tilkomme S. O. E.

59. A. S. 51–313, indb. af 26. 8.

60. Når Pallesen var utryg ved situationen, skyldtes det bl. a., at en af hovedmændene i deputationen fra de tyske arbejdspladser var en arbejder, som man havde ekskluderet af partiet efter 9. april 1940 p. g. a. ukammeratlig optræden.

sine folk på gaden med opfordring til at stænge i anledning af begravelsen i Ålborg; også Verner Jensen var aktiv ⁶¹. Senere, da hele byen var kommet på benene, og gaden var sort af mennesker, var der en gruppe af unge arbejdere, som gik rundt og lukkede de butikker, der endnu holdt åbne. »De enkelte forretningsfolk, der var modvillige, eller som nægtede at efterkomme opfordringen, blev stillet over for et ultimatum«, skriver Pallesen, mens Handelstandsforeningens sekretær, der så på udviklingen i et noget andet lys, noterer »De fleste butikker og kontorer blev delvis tvunget til at lukke« ⁶². Også arbejderne på naturgasværket gik nu hjem, og produktionen standsede med virkning for utallige bilister over hele Vendsyssel. Dermed ramtes alene i Hjørring omkring 50, fortrinsvis last-, læge- og rutebiler ⁶³, således at arbejdsnedlæggelserne på østkysten hurtigt mærkedes over hele Vendsyssel og indstillede vendelboerne på unormale tilstande. Sent på eftermiddagen den 23.8. var den almindelige arbejdsnedlæggelse i Frederikshavn da en kendsgerning – men den var endnu ikke total.

Pallesen havde ikke den 23. troet på muligheden af, at strejken kunne fortsætte tirsdagen over, for den var som arbejdsnedlæggelsen samme dag i Ålborg klart lagt op alene som en sympatiaktion af tidsbegrænset varighed. Når frederikshavnerne alligevel med Pallesens ord »reagerede sundere og rigtigere, end selv optimister havde troet«, lå årsagen imidlertid i de tumulter og demonstrationer, der fødtes af den opkogte stemning sent på eftermiddagen, og som i de tidlige aftentimer udviklede sig til voldsomme og blodige sammenstød mellem befolkningen på den ene side og værnemagtssoldaterne og de forhadte marinevægtene på den anden. For Pallesen og formodentlig mange med ham var der ingen tvivl om, at skylden for disse uroligheder burde søges hos tyskerne og deres danske medløbere, men samtidig undlod han dog ikke med tilfredshed at konstatere, at befolkningen ikke lod sig kyse hjem, men blev og demonstrerede »deres ret til gaden«. På den anden side var det jo netop en sådan holdning, der i kommandantens mindre sentimentale sprogbrug ligeud karakteriseredes som »Zusammenrottungen« ⁶⁴, så provokationsmønstret var åbenbart mere kompliceret end som så. Der var tydeligvis fra begge sider den bedste vilje til at tage handsken op, og hvor skylden så til sidst havnede, måtte hyppigt afhænge af de øjne, der så – som

61. Verner Jensens samt.

62. Handelsstandsforeningens forhandlingsprotokol s. 250–51.

63. »Vendsyssel Tidende« og »Løgstør Avis« 25. 8., hvoraf det bl. a. fremgår, at ruten Ålborg-Løgstør var indstillet.

64. Heydebreck 24. 8. nr. 13762.

når en rapporterende betjent blankt mente at kunne frikende sine bysbørn for andel i aftenens optøjer, fordi deres hujen og piften kun var en naturlig og forståelig reaktion på den gigantiske provokation, der lå i, at marinevægterne – »danske statsborgere i tysk tjeneste og i tyske uniformer« – overhovedet viste sig i byen ⁶⁵.

Trods de store vanskeligheder, der ligger i at udrede handlingsmønsteret i gaderne, tyder kilderne dog stærkt på, at det var de strejkende arbejdere, der i eftermiddagstimerne tog tæten, og som under indtrykket af den almindelige opstemning nu førte oprøret fra arbejdspladserne ud i byen. Urolighederne tog deres begyndelse ved 16.30-tiden, da omkring 400 frederikshavnere samledes foran »Colloseum« for at »hilse« på det tyske biografpublikum ⁶⁶. Opløbet var – for at blive i politiets sprogbrug – godartet, og man fordrev tiden med at synge fædrelandssange; men ikke så snart havde de omkring 200 tyske soldater i ro og orden forladt forestillingen, før mængden ændrede holdning, og det kom til en lang række overfald og slagsmål, hvorunder en tysk soldat blev såret i hånden af en kniv. Også en afdeling marinevægtere, der marcherede gennem hovedstrøget, blev indviklet i bataljerne og greb til pistolen. Politiet søgte at splitte opløbene, men uden større held, for politimester Platou havde forbudt sine betjente at bruge kniplerne af frygt for, at der skulle gå et par tyske soldater med i købet – et standpunkt, kommandanten mente at kunne gennemskue og tog politimesteren meget ilde op. Til gengæld skaffede det styrken befolkningens tillid, og den var nok så nødvendig, når det gjaldt om at pacificere en oprørske by med i højden 40 mand ⁶⁷. Kritisk blev situationen imidlertid over middag, da nogle marinevægtere på ny tiltrak sig demonstranternes opmærksomhed og afgav varselsskud. Nu inter文enerede en tysk infanteriafdeling, og der blev for første gang i dagens løb åbnet ild med maskinpistoler og geværer mod demonstranterne og mod de åbne vinduer, hvor folk lå i første parket i den lune høstaften og iagttog røret på gaden. En tilskuere blev herunder ramt så alvorligt i hovedet, at rygterne sagde manden død ⁶⁸. Også store flokke af soldater uden kommando oprådte nu

65. Kripo Frederikshavn: A 835 b/43 af 25. 8.

66. For eftermiddagens og aftenens begivenheder se A. S. 51–313, telefonmelding af 23. 8. kl. 18,45; FS kl. 20,35 og kl. 22,45; hertil indb. af 26. 8. med rapport nr. 3551/43 af 24. 8. Se også Kripo Frederikshavn: A 814/43 af 23. 8., A 835/43 af 25. 8., A 835 b/43 af 25. 8., A 838 b/43 af 24. 8., A 839 b/43 af 25. 8., A 841/43 af 27. 8. og A 1394/43 af 18. 12; Heydebreck 24. 8. nr. 13762.

67. For politiets stilling se videre s. 206.

68. »Vendsyssel Venstreblad« 24. 8. og Pallesen; hertil A. S. 51–313, FS af 24. 7. kl. 9,55; Heydebreck 24. 8. nr. 13762.

i strøggaderne og overfaldt folk i flæng. Ved 20-tiden bestrøg værne-magtsoldater statsbanernes rangerterræn og truede overportøren på livet, hvorpå de ca. 40 ekstraarbejdere gik i strejke, og togdriften blev midlertidigt indstillet⁶⁹. Det slog åbenbart hovedet på sømmet i kommandanturen, for inden politimesteren havde nået at få direkte kontakt med den standortældste, havde denne selv trukket tropperne tilbage til kaserne og dekretet udgangsforbud for sine folk. Kort efter stilnede demonstrationerne af; da havde urolighederne varet i godt en times tid. I alt fire frederikshavnere blev ramt af tyske kugler i aftenens løb, en kommis, en arbejdsmand, en maskinarbejder og en husmor. Blandt dagens andre overfaldne var en trafikmedhjælper og »Frit Danmark«-lederen Gylling-Sabroe, der ved 17.30-tiden var blevet slået ned i en port af en civilvægter. På tysk side skal i alt 7 soldater være blevet såret.

Mandagens voldsomme begivenheder skærpede aggressiviteten blandt frederikshavnerne og svejsede med Pallesens ord befolkningen sammen til een blok. Resultatet blev, at folk nok mødte på virksomhederne tirsdag morgen den 24., men uden at genoptage arbejdet. Den betydeligste gruppe, skibsværftsarbejderne, forsamledes foran porten og forsøgte at få tillidsmændene til at afholde et fællesmøde på værftet⁷⁰. Det lykkedes imidlertid arbejderførerne at afparere manøvren, som ville have gjort dem til et let bytte for demagogerne i den ophidsede forsamling; men de gik ind på at stille sig bag det strejkeprogram, der med det ålborgensiske som forlæg krævede de tyske soldater og patruljer fjernet fra gaderne, de beslaglagte skoler frigivet, arbejdernes bygning »Forsamlingsgården« rømmet og erstatning udbetalt til de sårede. Samtidig blev det klart givet til kende, at man fra arbejderside kun ville respektere de danske myndigheder⁷¹.

Kl. 8.30 afholdtes da et tillidsmandsmøde på værftet, hvor formanden for Fællesorganisationen, skibstømrer Sophus Jørgensen, gjorde sig til talsmand for, »at det var på sin plads at stille krav, så vi kunne gå til og fra vores arbejde uden at blive forulempede«⁷². Flere af til-

69. A. S. 51-313, indb. af 26. 8.; Kripo Frederikshavn: A 826/43 af 24. 8.; hertil »Folkets Kamp« særnr. 2 af 25. 8. og Pallesen.

70. Pallesen.

71. Kravene findes i Fællesorganisationens forhandlingsprotokol d. 24. 8.; hertil RB nr. 419 af 25. 8.; Heydebreck 24. 8. nr. 13767-68. Det hedder hos Pallesen, at »der lagdes fra arbejderne pres på tillidsmændene, og kravene, som skulle stilles til tyskerne, blev faktisk lagt tillidsmændene i munden af vore folk, og af disse opfordret til for en gangs skyld at optræde som mandfolk . . .«. Hovedkravet konkretiseredes senere til at gælde en orlovsspærring fra kl. 19.

72. Her og for det følgende Fællesklubben 24. 8.

lidsmændene var just kommet hjem fra et møde i weekenden i Odense for samtlige skibsværfters fællesklubber og havde der på nærmeste hold oplevet det fynske oprør og Værnemagtens brutalitet. Det gjorde naturligvis ikke stemningen mindre indædt, og der var enighed om ikke at give ved dørene. Den samme holdning indtog imidlertid kommandanten, der var lige så sikker på, at skylden for balladerne lå hos frederikshavnerne, og da politimesteren i morgentimerne stillede på kasernen med hovedkravet om, at tyskerne skulle væk fra gaderne, modtog han et blankt nej⁷³. Derimod fik han at vide, at tyskerne var højst utilfredse med politiets indsats under gårdsdagens uroligheder, og at man derfor måtte kræve et færdselsforbud indført fra kl. 11. At politistyrken ville knække halsen på denne opgave her som andre steder, måtte være Platou helt klart, og han gjorde straks forestillinger over for Justitsministeriet i København. Her lykkedes det da også departementschef Eivind Larsen i løbet af formiddagen at overbevise dr. Bests højre hånd, vicepolitipræsident Paul Kanstein om det uheldige i et sådant skridt, og denne fik igen pacificeret v. Hanneken⁷⁴. Men det lå nu helt klart, at hvis ikke politiet magtede at opretholde ro og orden, ville Værnemagten skride ind⁷⁵.

Med krisens tilspidsning tirsdag morgen den 24. udvidedes strejken til også at omfatte de offentlige kontorer, og kl. 10 bestemte skolekommissionen sig til at sende børnene hjem⁷⁶. Også butikkerne lukkede igen, og heller ikke det løse jernbanepersonel genoptog arbejdet, således at tyskerne måtte rangere med biler på havnen for at få deres transporter af sted. Et rangérlokomotiv, der var på vej ud af remisen, blev tvunget tilbage med stenkast, og tyskerne skød på demonstranterne⁷⁷. Derimod lykkedes det hverken den eller de følgende dage at få jernbanefunktionsnærerne til at følge trop trods kraftigt påtryk fra kommunistisk hold⁷⁸. Anderledes gik det på havnen, hvor alt arbejde hvilede, og hvor tyskerne måtte sætte soldater ind for at klare losningen⁷⁹. Her holdt også fiskeskipperne sig i land. Kun et bundgarnsfirma, der ejedes af en nazist, gik ud for at røgte garnene, fortæller Pallesen. »Fiskerne havde beredt ham en passende modtagelse, når han kom i land. Der stod i hundredevis af fiskere og så båden nærme sig, men N. gættede hensigten og tøffede

73. A. S. 51-313, telefonnotat af 24. 8. kl. 9,55; Orpo Ålborg, FS af 24. 8. kl. 11,45; Fællesorganisationen 24. 8. kl. 17.

74. JU 2707, notat af Eivind Larsen u. d.

75. Heydebreck d. 24. 8. nr. 13765-66.

76. »Vendsyssel Tidende« 24. 8. og »Frederikshavns Socialdemokrat« 25. 8.

77. A. S. 51-313, indb. af 26. 8. og Pallesen.

78. Se videre s. 201.

79. Heydebreck d. 24. 8. nr. 13771.

skyndsomt over på den anden side af havnen, hvor han sprang i land uden at have fået den dukkert, han var tiltænkt. Hele ugen holdt fiskeauktionen stille, og de fiskere, der lå inde med fisk fra om mandagen, uddelte disse gratis eller til små priser til arbejderne. Fiskeribestyrelsen havde holdt møde for at behandle et forslag om at tage på havet og fiske til befolkningens forbrug. Dette blev dog stillet i bero, da det viste sig, at der var rigeligt med fisk i hyttefadene og i frosset og saltet tilstand. Og hver dag kunne man se arbejderne og andre komme med store knipper fisk fra havnen«⁸⁰. De handlende gjorde ifølge Pallesen »en lignende god indsats« i kampen om fødevarerne, idet de nægtede at sælge til tyskerne og i stedet forsynede deres kunder ad bagdøren⁸¹, og da rugbrødsfabrikken lukkede, sluttede bagermestrene sig sammen og arbejdede i døgn drift for at skaffe brød. Også mejerierne gjorde, hvad de kunne for at unddrage tyskerne deres varer. »På andelsmejeriet »Fladstrand« kom tyskerne en morgen for at beslaglægge smørlageret, men man nægtede at udlevere nøglerne til kølerummet«, fortæller Pallesen. »Da der efter en times tid kom ordre og forstærkning, var smørret forsvundet«. Stemningen var så aggressiv, at en mejerist på fællesbestyrelsesmødet om onsdagen den 25. skal have udtalt, »at man hellere lod mælken løbe i kloakkerne, end at man lod tyskerne få den«.

Alvorligst af begivenhederne om tirsdagen var det imidlertid, da vandværksarbejderne i formiddagstimerne nedlagde arbejdet, og kollegerne på el- og gasværket gjorde miner til at følge trop⁸². Den tyske generalstab i København fandt situationen »untragbar« og overvejede forestilling over for regeringen med krav om, at arbejdet skulle genoptages inden kl. 18, da byen ellers ville blive erklæret i militær »undtagelsestilstand«. Næppe var truslen om færdselsforbudet således blevet afværget, før Værnemagten påny kørte kanonerne i stilling, og selv om Kanstein i telefonen kl. 13.20 nøjedes med indtrængende at henstille, at arbejdet på værkerne blev genoptaget, da »det ellers ville være uundgåeligt, at militæret i aften ville gribe ind«, var faren truende nok. Resultatet blev, at Eivind Larsen mobiliserede departementschefen i Arbejdsministeriet, Jacob Høyrup, der 10 minutter senere ringede D.s.F. op for at få organisationen til at

80. Kommunisterne gik imod, at man udleverede gratis fisk, fordi fiskerne havde brug for pengene, og fordi deres gestus blev misbrugt af »nogle entreprenante fyre«, der flere gange samme dag fik udleveret fisk og solgte dem til maximalpris (Pallesen). Se også »Folkets Kamp« særn. 3 af 28. 8.

81. Det hedder også i Handelsstandsforeningens protokol: »Under butikslukningen forsynede byens befolkning sig med de nødvendige varer fra købmændenes bagdør«.

82. A. S. 48-1752, FS af 24. 8.; »Vendsyssel Venstreblad« 24. 8. og RB nr. 413 af 24. 8.; hertil Heydebreck 24. 8. nr. 13765-67 og 71.

lægge pres på frederikshavnerne⁸³. Da havde arbejdet imidlertid allerede været i gang et stykke tid, og da en af sekretærerne nåede frem til Sophus Jørgensen ved 15.30-tiden, kunne denne meddele, »at der er ingen strejke på gas- og vandværket, og der bliver heller ingen«. Krisen var afværget for denne gang.

Mens man i København trak tov om de tyske krav vedrørende Frederikshavn, optog Sophus Jørgensen kl. 12 sammen med politimesteren og borgmester Fisker forhandlinger med kommandanten om de fem punkter. Mødet, der varede en stor del af eftermiddagen, blev fortrinsvis optaget af gensidige beskyldninger for terrorisme, og noget resultat, der bare kom tilnærmelsesvis op på siden af de strejkendes krav, nåede man ikke frem til⁸⁴. De tre af punkterne, der smagte mere af taktik end af realiteter, blev straks henvist til afgørelse i København sammen med tilsvarende krav fra andre byer og forsvandt dermed ud af det lokale synsfelt – en svækkelse af arbejdernes forhandlingsposition. Heller ikke hovedkravet om orlovsspærringen kunne behandles selvstændigt i Frederikshavn, men kommandanten foreslog i stedet en midlertidig ordning, hvorefter hans soldater kun ville få udgangstilladelse holdvis og kun i et tidsrum på to timer mellem kl. 16 og 20; samtidig skulle de tyske militærpatruljer sørge for soldaternes korrekte optræden, mens politiet havde ansvaret for befolkningens⁸⁵. Hertil krævede han, at Fællesorganisationen skulle garantere for, at arbejdet blev genoptaget, hvilket Sophus Jørgensen naturligvis ikke kunne indlade sig på.

Forhandlingssituationen var således særdeles svævende, da formanden kl. 16 mødtes med sit forretningsudvalg for at aflægge rapport og få dets godkendelse til at indkalde de omkring 400 fællesbestyrelsesmedlemmer til et møde på Bechs Hotel næste dag den 25. kl. 16⁸⁶. Tilslutningen blev givet, uden at det velfriserede referat i Fællesorganisationens forhandlingsprotokol afslører nogle meningsbrydninger, og det første skridt var dermed taget til at få et forlig godkendt og bragt konflikten til afslutning. Et nyt møde kl. 17 – denne gang med tillidsmændene fra arbejdspladserne – skabte ingen yderligere klaring, for det forlød, at der endnu forhandlede om hele komplekset i København, og en deprimerende følelse af at være sat uden for de egentlige beslutninger synes at have været mærkbar i forsamlingen. I hvert fald kunne Sophus Jørgensen af positive resultater alene pege på, at det var lykkedes at afværge

83. JU 2707, notits af Eivind Larsen u. d.; DsF, notits 24. 8.

84. Fællesorganisationen 24. 8.

85. Se også RB nr. 423 af 25. 8. og Pallesen.

86. Fællesorganisationen 24. 8.

færdselsforbudet og »undtagelsestilstanden« – et punkt, hvor fortjeningen vel snarere lå i hovedstaden end i Frederikshavn.

I skarp kontrast til mandag den 23. var tirsdagen forløbet i relativ ro⁸⁷; ganske vist var der nok mange mennesker på benene, og over middag var opløbene flere gange så aggressive, at de måtte splittes af politiet, men afgørende var det, at kommandanten til trods for sin vægring ved en total orlovsspærring alligevel var indstillet på at få tingene til at glide og derfor holdt sine folk og civilvægterne på kasernen det meste af dagen – og dermed var de værste anstødsstene fjernet. Til gengæld gik det så ud over de lokale nazister og værnemagere, og der blev i løbet af dagen og naturligvis især i ly af mørket om aftenen knust ruder fem forskellige steder i byen.

Tirsdag aften og onsdag morgen uddelte kommunisterne deres første løbeseddel i 1700 eksemplarer⁸⁸; den fastslog, at byens samlede befolkning havde rejst sig til modstand mod besættelsesmagten og opfordrede med henblik på det afgørende møde i Fællesorganisationen onsdag efter middag frederikshavnerne til at bakke strejkekravene op og forhindre de valgte talsmænd i at indgå noget kompromis med okkupanterne. »Alle hidtidige strejker rundt i landet er endt med sejr for den danske befolkning. Også frederikshavnerne *må* og *skal* føre denne aktion til sejrrikt resultat«, erklærede flyvebladet. En uventet og hidtil ukendt sympati slog det kommunistiske duplikat i møde, og det var efter Pallesens mening ikke for meget sagt, »at onsdag, da vor første løbeseddel, der kun fyldte et halvt folioark, var spredt over hele byen, var vort parti den faktor, hvorfra arbejderne og den øvrige befolkning ventede at blive orienteret og ledet. Folk, der aldrig før havde haft nogen forbindelse med partiet, hjalp med at få vore løbesedler uddelt, og det er synd at sige, at nogen i disse dage gjorde en røverkule af sit hjerte«.

I formiddagstimerne den 25. kom også »Frederikshavn Socialdemokrat« på gaden for at deltage i kampen om arbejdernes stemmer før tillidsmandsmødet på Bechs Hotel⁸⁹, og den var lige så klar mod oprøret, som »Folkets Kamp« havde været for. Lederen »Hold hovedet koldt« var således en kraftig appel til arbejderne om at følge organisationernes anvisninger og afholde sig fra demonstrationer. Det var forståeligt, om stemningen var bitter, men det gjaldt under alle omstændigheder om at bevare ro og ligevægt, således at befolkningen ikke pådrog

87. A. S. 51–313, indb. af 26. 8.; Kripo Frederikshavn A 844/43 af 27. 8.

88. Pallesen; original i D. K. P.

89. »Socialdemokraten« var trykt uden for Frederikshavn og rantes derfor ikke af strejken.

sig lidelser, som kunne være undgået. Situationen var meget alvorlig – måske alvorligere, end de fleste rigtig havde gennemtænkt – og det måtte derfor understreges, »at planløse, spontane demonstrationer« ikke fremmede noget formål og kun kunne være til skade ikke blot for den enkelte, men for hele byens befolkning. Hvad man end foretog sig, måtte det ske under fuldt ansvar, og det burde derfor være en æres-sag for arbejderne at følge de beslutninger, som de kompetente organisationer anviste; heri måtte andre uvedkommende faktorer ikke spille ind. Dermed var problematikken trukket klart op. Det stod nu til fagforeningsbestyrelserne og de øvrige tillidsmænd at fælde afgørelsen.

Eftermiddagens møde på Bechs Hotel kl. 16 indledtes af Sophus Jørgensen, der gav en redegørelse for konfliktens opståen og herunder holdt en klar distance til selve strejkebevægelsen⁹⁰. Således fralagde han sig på organisationernes vegne ansvaret for butikslukningen, som efter hans mening »måtte ses på baggrund af den særlige psykose, der havde udviklet sig i de sidste tre år, og som nu havde krævet sin udløsning spontant«, og han erklærede ifølge den social-demokratiske referent, at når Fællesorganisationen overhovedet havde grebet ind, skyldtes det alene de blodige begivenheder om mandagen. De havde tvunget forretningsudvalget til at opstille en række krav, som nu var til endelig afgørelse i København; men indtil et resultat forelå, måtte han opfordre til ro og besindighed. Sophus Jørgensen foreslog i denne forbindelse, at arbejderne organiserede et ordensnævn for at slå ophidserne ned, og især anbefalede han, »at alle ungdommelige elementer, der viser tilbøjelighed til at udøve excesser eller vold af nogen art, vises til rette eller holdes nede med hård hånd, hvis dette bliver nødvendigt. De unge må lære disciplin, som vi ældre arbejdere gennem et langt liv har tilegnet os, og er de ikke indforstået hermed, må de belæres herom. Vi finder os ikke i terror fra ungdommens eller fra uansvarlige elementers side«. Efter ham fik borgmester Fisker ordet for at gennemgå forhandlingerne og forelægge kommandantens forslag om en foreløbig orlovsspærring før kl. 16 og efter kl. 20. Forliget blev imidlertid ifølge Pallesen mødt med vrede hånsord fra forsamlingen, og borgmesteren søgte at redde situationen med en bemærkning om, at han jo ikke blot var borgmester for arbejderne, men også for byens øvrige befolkning – en udtalelse, der heller ikke faldt i god jord⁹¹. Især formanden for arbejdsmandene talte stærkt imod tysker-

90. DsF, brev fra Sophus Jørgensen 26. 8.; »Frederikshavn Socialdemokrat« 26. 8. og Pallesen.

91. Pallesen fandt bemærkningen »malplaceret«, da »der ikke i disse dage fandtes noget modsætningsforhold mellem de forskellige befolkningsklasser«.

ne og stillede lukning af lys og vand i udsigt, og da der midt under mødet kom meddelelse om, at besættelsesmagten havde beslagnat fællesbageriet, lød der fra forsamlingen krav om, at strømmen skulle afbrydes. Resultatet blev da også en total afvisning af forligstilbudet; men nogen resolution blev ikke vedtaget. Stemning var der nok af på mødet, mente Pallesen, »for meget stemning til at det kunne kaldes en ansvarsbevidst forsamling«. Nok skrig, men lidt ild, konstaterer han mørkt. Anderledes stil var der over den socialdemokratiske referent, der lod mødet klinge ud i en udtalelse fra borgmesteren om, »at det står skrevet, at den, der hersker over sit sind, er større end den, der indtager en stad . . .«⁹². Dermed var angrebet på strejkefronten afvist, og mødet sluttede med, at forsamlingen udbragte et Danmark leve, og man sang stående »Der er et yndigt land«. Trods Pallesens pessimistiske betragtninger over den opportuniste, som han fandt hos de ledende socialdemokrater, og manglen på en virkelig strejkeledelse, var fællesbestyrelsesmødets resultat en stor sejr for de strejkende. Borgmester Fisker udtalte da også senere på dagen offentligt, »at sagen ligger hårdt, og at man ikke kan forvente, at arbejdet vil blive genoptaget straks«. Han fandt, at man måtte være forberedt på, at også kraftværkerne nu lukkede, og stillede en evakuering af byen i udsigt⁹³.

Forligsbestræbelsernes sammenbrud onsdag eftermiddag den 25. havde skærpet situationen i Frederikshavn, hvor arbejderne nu kunne fortsætte kampen i forvisning om, at strejkefronten i hvert fald udadtil var ubrudt og med det rygstød, at også Skagen og Sæby nu havde sluttet op. Samtidig fejede militæret nu alle diplomatiske hensyn til side og begyndte med velsignelse fra højeste sted at løse deres presserende forsyningsproblemer med direkte overgreb på dansk ejendom⁹⁴. Som nævnt havde tyske soldater besat »Arbejdernes Fællesbageri« om eftermiddagen, nu okkuperede de også mejeriet »Nyholmsstrand«, mens en trup brød ind i et af D.F.D.S.' pakhuse og beslagnat varelageret dér⁹⁵. Også opstaldede kreaturer i det offentlige slagtehus blev slået ned og ført bort⁹⁶.

92. »Frederikshavn Socialdemokrat« 26. 8.

93. Udtalelsen faldt på et byrådsmøde 25. 8. om eftermiddagen. »Vendsyssel Tidende« 26. 8., hvorfra citatet er hentet; se også RB nr. 423 af 25. 8.

94. Sp. 4, Marinearkivet nr. 3025, Kriegstagebuch d. Küstenbefehlshabers Abschnitt Nordjütland 25. 8.–28. 8., hvori det hedder: »Die Truppe hat überall zur Selbsthilfe gegriffen, um lebensnotwendige und kriegswichtige Betriebe in Gang zu halten und die Versorgung der Truppe sicherzustellen«; hertil Heydebreck 24. 8. nr. 13766 og 25. 8. nr. 13778. Se videre s. 214.

95. Kripo Frederikshavn: A 888/43 af 30. 8.

96. Pallesen.

Svaret på de tyske fremstød kom torsdag morgen den 26., da kommunisterne i det andet nummer af »Folkets Kamp« opfordrede til at rette et afgørende slag mod besættelsesmagten og nu lægge transportnettet død. De betæneligheder der havde været til stede hos visse ledende ved strejkens udbrud var nu borte efter at de tyske voldsmænd havde vist deres sande ansigt, fastslog bladet, og de nærmeste dage ville vise, at en enig og koldsindig holdning kunne tvinge »de hysteriske voldsmænd« til at indgå på de stillede krav. Derfor måtte jernbanemændene nu vise deres solidaritet og slutte op. »Efter det store fællesmøde for arbejderorganisationerne og bedrifternes tillidsmænd må al vaklen være forsvundet. *Strejken skal vindes!* var beslutningen, men endnu står arbejderne og venter på, at deres hovedorganisation skal føre dem i kampen. Transportens standsning er strejkens store våben og vil være garantien for sejren, jo før den sætter ind, des hurtigere vil vi nå målet. Derfor, jernbanearbejdere, tilslut jer fællesmødets krav. En tøven kan få alvorlige følger, situationen kræver en fuldgyldig indsats af alle. Således taltes der på fællesmødet. Den, der tøver, er imod, den, der er imod, skader. Vis derfor solidaritet«. Appellen fandt imidlertid ikke genlyd til trods for, at argumenterne for at gå hjem lå lige for, og heller ikke en ny opfordring den 28. august kunne bringe DSB-funktionærerne ud⁹⁷. Billedet var ikke anderledes i Ålborg og i Fredericia, hvor kommunisternes bestræbelser var de samme, og der skulle gå et helt år, før disciplinen i etaten var så undergravet, at også det faste togpersonel nu sluttede op.

Med onsdagens møde i Fællesorganisationen stivnede fronterne i den frederikshavnske konflikt, for arbejderne ville ikke indgå noget kompromis, og tyskerne ønskede ikke at betale for indrømmelser, som den kommende undtagelsestilstand formodentlig ville give ganske gratis. Ikke alle var dog tilfredse med denne nedfrysning af forhandlingerne, og især blandt byens borgerlige organisationsfolk rejste der sig i løbet af onsdagen den 25. røster for at få arbejdet i gang igen. Man insinuerede nu direkte, at fagforeningslederne havde iværksat strejken og butikslukningen, og gav åbent udtryk for skepsis over for Fællesorganisationens evne og vilje til at få en afslutning på krisen⁹⁸. Derfor begyndte man nu arbejdet for nedsættelsen af et »velfærdsudvalg«, der skulle sikre levnedsmiddel-

97. »Folkets Kamp« særn. 3.

98. Sophus Jørgensen følte sig således gentagende gange foranlediget til at demotivere, at fagforeningerne skulle stå bag butikslukningen og opfordringen til togfunktionærerne om at gå hjem (»Frederikshavn Socialdemokrat« 26. og 28. 8. og Pallesen).

tilførslen og søge forhandlingerne genoptaget⁹⁹. Fra arbejderførernes side opfattedes bestræbelserne med rette som et forsøg på at tilkæmpe sig forhandlingsinitiativet i krisens slutfase, og man slog med kraft tilbage. Den 27. lykkedes det da også at bremse planerne på et møde på Hoffmanns Hotel, hvor forretningsudvalget ganske vist lovede at holde de borgerlige organisationsfolk orienteret om udviklingens gang, men hvor man ifølge »Frederikshavns Socialdemokrat« enedes om, »at Arbejdernes Fællesorganisations forretningsudvalg skal have ledelsen med hensyn til spørgsmålet om arbejdets genoptagelse«. Det borgerlige fremstød var dermed afværget. »Forretningsudvalget er nu den faktor, der har sagen i sin hånd«, pointerede avisen, »og man vil ikke have andre kræfter indblandet i dette forhold. Der kan altid til sin tid blive lejlighed til at undersøge, hvad der forårsagede arbejdsnedlæggelsen, og hvem det var, der fik den arrangeret«.

Også kommunisterne var – omend ud fra andre motiver – ilde berørt ved tanken om »velfærdsudvalget«, som tydeligt var båret frem af ønsket om en hurtig afslutning på strejken, og som ville bortlede opmærksomheden fra det af arbejderne ønskede kampudvalg. Selv opfordrede Pallesen i lørdagens nummer af »Folkets Kamp« til at oprette et strejkeudvalg¹⁰⁰, uden at partiet dog havde organisatorisk kraft nok til at følge appellen op, og strejken forblev indtil sin afslutning uden direkte, samlende ledelse.

Den 26. august udsendte »Frit Danmark«-gruppen en løbeseddel, der med udgangspunkt i det tyske forligstilbud rådede frederikshavnerne til at forblive indendørs fra kl. 16 til kl. 20 og ærgre tyskerne ved at lade dem promenerer alene rundt i de tomme gader¹⁰¹. Kommunisterne fandt denne taktik ganske forfejlet – det gjaldt jo ikke om at ærgre tyskerne, men om at fastholde vor ret til at færdes i vore egne gader, skrev Pallesen senere – og gjorde gennem »Folkets Kamp« alt for at holde folk ude i det fri, og der blev bl. a. direkte opfordret til et opgør med kollaboratørerne¹⁰². Heri blev partiet dog både torsdag den 26. og fredag den 27. svigtet af vejrguderne, for regnen tvang folk indendørs og kølnede den i forvejen dalende stemning. Endnu onsdag var der i aftentimerne blevet knust ruder fem forskellige steder i byen, men

99. Her og for det følgende »Vendsyssel Tidende« 26. 8. og 28. 8. og »Frederikshavn Socialdemokrat« 27. og 28. 8.

100. Ordlyden kendes kun gennem Pallesens beretning.

101. Original i D. K. P.

102. Se således notitsen i »Folkets Kamp« særn. 3 under overskriften »Der skal stærk lud til skurvede hoveder«.

næste aften var tallet faldet til tre, og fredag var der kun to ¹⁰³; en skud-episode sårede om onsdagen en tømrer i skulderen, og en chauffør blev stukket ned med en bajonet ¹⁰⁴, men i øvrigt var sammenstødene få og af mindre betydning ¹⁰⁵. De tomme gader med de tyske vagtposter skabte en deprimerende stemning hos strejkens organisatorer, hvor der var en stærk fornemmelse af, at man nu måtte slutte, for »en generalstrejke på 5. døgn er allerede for længe«, var Pallesens senere opfattelse. Lørdag den 28. bragte solen imidlertid igen folk ud af stuerne, og meddelelserne om det tyske ultimatum drev yderligere stemningen i vejret. Mod røsterne, om at strejken var kommet for tidligt, slog Pallesen i det 4. særnummer af »Folkets Kamp« fast, at tidspunktet netop nu var det rette, og at det gjaldt om at sætte ind med alle de midler, man havde til rådighed; det tyske ultimatum skulle besvares med fortsat kamp ¹⁰⁶. Selv ikke undtagelsestilstanden den 29.8. fik kommunisterne til at fravige denne kurs, og søndagens nummer af »Folkets Kamp« blev en opfordring til folk om at blive hjemme næste dag og fortsætte strejken ¹⁰⁷. Inden flyvebladet nåede at komme på gaden, foretog Sophus Jørgensen og den socialdemokratiske redaktør imidlertid en tur gennem byen i højtalervogn og proklamerede arbejdets genoptagelse næste morgen. Trods ophidselsen over dette skridt, der var foretaget uden konsultation med fagorganisationerne, var indstillingen i byen dog overvejende for at slutte strejken. Kommunisterne regnede ikke med at kunne vende stemningen og ønskede i hvert fald ikke at tage ansvaret for at splitte befolkningen i to lejre; de destruerede derfor den femte og sidste strejkeavis, og mandag den 30. august begyndte arbejdet som normalt.

»Organisationerne står i dag bag strejken«, havde Pallesen erklæret i flyvebladet den 28. august. Udtalelsen var fremtvunget af de officielle meddelelser i den socialdemokratiske presse om, at Fællesorganisationens ledelse ikke stod bag butikslukningen, og den var således langt fra at

103. A. S. 51–313, FS af 26. 8. og 27. 8. og indb. af 26. og 27. 8.; hertil rapport nr. 3595/43 af 27. 8.; »Vendsyssel Tidende« 27. 8. og RB nr. 427 af 26. 8. og nr. 430 af 27. 8.

104. A. S. 51–345 og 360.

105. Iflg. politimaterialet blev to betjente beskudt af to berusede marinere d. 26. 8., og en skiltemaler blev slået ned. Den 27. 8. blev en slagter overfaldet (Kribo Frederikshavn: A 847/43 af 27. 8. og Nr. 2407/43 og A 960/43 af 27. 8.) Det må dog bemærkes, at episodernes antal sandsynligvis var noget større; se f. eks. RB nr. 419 af 25. 8. Meddelelser samme sted om, at tyske jagere skulle have beskudt gaderne den 25. 8., har ikke kunnet verificeres, men de findes gengivet i den illegale presse.

106. Ordlyden kendes kun gennem Pallesens beretning.

107. »Folkets Kamp« særn. 3.

være nogen sejrxfanfare. Snarere var der tale om en foruddiskontering, som i det givne øjeblik kunne styrke befolkningens moral, samtidig med at den lagde et pres på organisationslederne for at få dem til at slutte op. »Den hånd, der forsigtigt blev lagt på rattet efter fællesmødet midt i ugen, blev ængsteligt taget tilbage«, erklærede Pallesen da også senere om arbejderføernes holdning, og han skrev direkte, at de i det skjulte saboterede strejken. Så meget om kommunistlederen, hvis standpunkt næppe kan undre. Historikeren, der i dag alene kan belyse stemningen i den socialdemokratiske sektor ud fra et ufyldestgørende materiale bestående af fagforeningsprotokoller og avisreferater ¹⁰⁸, må imidlertid her renoncere på en nærmere motivanalyse og kan kun konstatere, at fagforeningslederne endnu lørdag den 28. august stod fast på strejkens fem krav og dermed for den udenforstående betragter fortsat holdt fanerne højt – en opfattelse, der da også indirekte støttes af Pallesens ovenfor citerede betragtning. Men naturligvis var der svage punkter, ja, klare huller i enhedsfronten. De tre mænd med hovedansvaret, formanden for Fællesorganisationen, borgmesteren og lokalredaktøren skilte sig således tydeligt ud som forhandlingsvillige, og Sophus Jørgensen placerede sig så klart på modstandernes side, at han f. eks. forbød udbetaling af løn til de kommunalt ansatte i strejkeugen – et standpunkt, han først ændrede, da byens private virksomheder i vidt omfang betalte deres folk ¹⁰⁹. Også fællestillidsmanden på værftet var imod; i hvert fald erklærede han åbent på novembergeneralforsamlingen, at strejken »var grebet forkert an, da den var begyndt, uden (at) vi havde chance for at få økonomisk støtte« ¹¹⁰. Samlingen om de fem punkter var da heller ikke fastere, end at et forhandlingsudspil fra København formodentlig ville have fået solidariteten til at bryde sammen; i hvert fald fik Fællesorganisationens forretningsudvalg den 24.8. ind for at genoptage arbejdet på de opnåede betingelser, og flere af tillidsmændene på værftet var så tidligt som den 26. indstillet på at acceptere en ordning som den, arbejderne havde fået i Odense ¹¹¹. Det var velsagtens også i den retning, at en forhandlingsløsning var gået, hvis der var kommet svar fra København. Et sådant kom imidlertid aldrig, og det er yderst tvivlsomt, om der overhovedet er blevet forhandlet alvorligt om kravene; i hvert fald har drøftelserne

108. Den eneste interne skrivelse, som det er lykkedes at komme over, er Sophus Jørgensens brev til DsF d. 26. 8. Det er imidlertid kun lidet oplysende for F. O.s stilling og giver ikke megen information om det interne spil.

109. Fællesklubben 26. 8. 43.

110. S. st. 13. 11. 43.

111. S. st. 26. 8. 43. I Odense havde kommandanten indvilliget i en fire-dages orlovsspærring for de tyske soldater.

ikke bundfældet sig i materialet. Den passive venten hjalp dermed afgørende med til at stabilisere de vaklende og låse de usikre fast. Totalbilledet blev derfor, at bestyrelserne i Frederikshavn viste en kampvilje under strejken, der kun kan sammenlignes med den ålborgenske, og som adskiller sig klart fra lederne f. eks. på Fyn.

Kommunisterne hverken startede eller afsluttede strejken i Frederikshavn; tværtimod søgte de både i krisens indledende og i dens afsluttende fase, omend uden held, at lægge en bremse på udviklingen. Derfor blev det på mange måder en noget mørk statusbetragtning, Pallesen nåede frem til, da det hele var forbi, og selvkritikken satte ind. Kommunisterne havde fordømt strejkens desorganisation, men de havde ikke selv kunnet råde bod herpå, og de havde heller ikke haft større succes med »at nagle de ledende mænd til ansvaret« og få dem til aktivt at gå med i arbejderopstanden mod regeringen og tyskerne¹¹². Årsagen til denne svigten lå, efter Pallesens skøn, lige for og skyldtes partiets alt for ringe indflydelse i det faglige apparat, der gjorde det umuligt at udøve et tilstrækkeligt hårdt pres mod arbejderførerne. I indberetningen til partiledelsen formulerede han det utvetydigt:

»Hvad er da grunden til, at vi ikke har den indflydelse i fagforeningerne, som vi ifølge vor indflydelse på den største arbejdsplads, skibsværftet, burde have? Først og fremmest, fordi vi ikke kraftigt nok har fremkaldt betydningen af, at få de rette folk ind i ledelserne. Respekten for fagforeningerne er nedbrudt på de store arbejdspladser, ja, overalt. Den til ærefrygt grænsende seent op til sin organisation som en faktor, der var i stand til at ordne tingene, er afløst af en følelse, der minder om den ringeagt, man har for en prostitueret. Med pacificeringen af de danske fagforeninger var det også forbi med ærefrygten. Når vi gennem årene har rettet det skarpe skyts imod de folk, som afvæbnede fagforeningerne, gav nogle os ret, andre levede stædigt videre i troen på deres valgte ledes ufejlbarlighed. Men troen blev tyndere år for år, efterhånden som den gamle fagforeningsløve mere og mere kom til at ligne en klippet puddel. Nu indser de fleste, at vi havde ret. På den anden side anser man det for håbløst at forsøge på at rette den hældende vogn op. Det er ikke ualmindeligt at høre den opfattelse fremsat, at de kammerater, der vælges ind i fagforeningsbestyrelserne, bliver ødelagt. Og det er rigtigt, at »apparatet« er en fare for de mindre befæstede kammerater, at det i enkelte tilfælde sluger dem med hud og hår. De kommer på afstand af deres kammerater, som en af vore folk sagde i en diskussion om spørgsmålet, de må lægge deres arbejde på et andet felt. De falder let for fristelsen til at danne »klan« sammen med de allerede »ødelagte« dele af bestyrelsen. Derfra og så til at mene, at den og den kammerat er »for god til at sidde i en fagforeningsbestyrelse« er der ikke langt, og man omgås bestyrelsesvalgene temmelig ligegyldigt.

112. Se også kritikken i »Folkets Kamp«, sept. for manglende strejkeledelse og kampvilje.

Denne tendens til defaultisme er hovedgrunden til, at vor indflydelse i fagforeningerne er så minimal. Og een ting til. Det går mere og mere op for alle, at det er på arbejdspladserne, det foregår i dag. Kravene stilles her direkte af arbejderne ved den på arbejdspladsen valgte tillidsmand. Fagforeningen kommer mere og mere på afstand af de store arbejdspladser. Og den organisationsmæssige fagopdeling modarbejder den trang til enhed, som specielt i besættelsesårene har udviklet sig på arbejdspladserne. Måske har vi i sammenlutningen af brancheklubberne på arbejdspladserne den organisation, som hurtigere end fagforeningsapparatet kan blive det våben, arbejderne manglede at sætte ind i kampen mod deres tyske undertrykkere hine augustdage ...«.

Konklusionen blev da i Frederikshavn, som den formodentlig også må have været i Esbjerg og Odense, at partiet ikke formåede at leve op til situationens krav; og det var vel netop magtesløsheden i forholdet til det socialdemokratiske magtapparat, som fik Pallesen til at karakterisere augustdagene som »en på en gang opløftende og tragisk episode for det danske folk«. Men her så kommunistføreren nok for partipolitisk på kampens resultat; trods alt var det lykkedes at holde sammen på arbejderbevægelsens enhed til den bitre ende, og kommunisterne havde gennem »Folkets Kamp« haft deres væsentlige andel heri.

Betjentene fik et godt skudsmål af Pallesen for deres indsats under strejken. Således erklærede han åbent, at politiet udviste »en prisværdig holdning«, og han noterede sig som et karakteristisk eksempel, at anholdte demonstranter straks blev ført ned i sidegaderne og dér fik besked på at stikke af ¹¹³. På et tillidsmandsmøde den 24. lød der da også røster fra forsamlingen om, »at man fra arbejderside skulle udtale en påskønnelse over for politimesteren for hans optræden (på uroaftenen« ¹¹⁴. Betegnende nok svarede Sophus Jørgensen, at det havde han allerede gjort, men at han gerne på fagforeningernes vegne ville gøre det igen. Også borgerskabet og specielt de handlende gav kommunistlederen en god karakter, og selv om Pallesen nok kunne have ønsket i retning af at udmale solidariteten blandt frederikshavnerne i lysere farver, end der var dækning for i virkeligheden, så er hans eksempelrække dog lang nok til, at vi tør lide på hans vurdering. Også byrådet, hvis politiske holdning vi i øvrigt ikke har været i stand til at kortlægge nærmere, synes at have sluttet op bag de strejkende, for så vidt som det i hvert fald påtænkte arbejdernes fem-punktprogram til Værnemagten ¹¹⁵. Derimod var det en alvorlig svækkelse af strejkefronten, at de borgerlige organisa-

113. Hertil A. S. 51–313, indb. af 26. 8. hvoraf det fremgår, at man 24. 8. foretog 15 anholdelser. »De anholdte blev dimitteret efter konstatering af deres generalia«.

114. Fællesorganisationen.

115. RB nr. 419 af 25. 8.

tionsfolk faldt fra allerede på konflikstens tredie dag, for den manøvre, som erhvervsorganisationerne i et bredt felt førte frem onsdag den 25. under dække af »velfærdsudvalget«, var klart et angreb på hele strejkebevægelsen. At det uden større vanskelighed blev afvist af fagorganisationerne, viser med tydelighed, hvor tyngdepunktet i augustrevolten lå. Magtcentret var i arbejderklassen.

Værnemagten fik en betydelig mindre fremtrædende plads i strejkebilledet, end man havde kunnet vente efter mandagens sammenstød, hvor initiativet i øvrigt så afgjort udgik fra dansk side, selv om det blev militærpatruljerne, der tog tæten i aftentimerne. Kommandanten kunne nok give råd for usødet, da de danske forhandlere den 24. beskyldte ham for terrorisme, men han nægtede ikke desto mindre sine folk orlov både tirsdag og onsdag og nøjedes med at sætte vagtposter ved de truede værnemagerbutikker, som politiet alligevel ikke magtede at beskytte ¹¹⁶. Kun 7 enkeltepisoder fandt ifølge politiets journaler sted i tidsrummet fra den 24.–29.8., og heraf synes i hvert fald de 4 at være fremtvunget af danske provokationer. Det er således i Frederikshavn svært at finde bevissteder for, at Værnemagten skulle have nærret noget ønske om at forcere udviklingen frem ved at bruge jærnnæven eller ved direkte at organisere optøjer i gaderne. Det modsatte var tværtimod tilfældet.

Strejkerne i Skagen og Sæby

I Skagen introduceredes augusturolighederne søndag den 22., da det kom til optøjer og slagsmål mellem befolkningen og Værnemagten ¹¹⁷. Da havde opvarmningsprocessen imidlertid stået på allerede en uges tid med antinazistiske demonstrationer og småattentater på tyskernes materiel. Mandag morgen kl. 3 skete besættelsens første sprængstofsabotage i byen, idet en magnetmine eksploderede på det tyske saltskib S/S Norden ¹¹⁸. Sabotøren var den lokale S.O.E.-kontakt, handelsmedhjælper Svend Marling, og bomben var et par dage forinden blevet hentet fra Verner Jensen i Frederikshavn – dog uden tanke på, om sabotagen kunne fremprovokere en arbejdsnedlæggelse, for planen var, at sprængningen skulle være sket i rum sø ¹¹⁹. Tirsdag aften var det galt i gaderne

116. Heydebreck 24. 8. og 26. 8. nr. 13771 og 13782; se også RB nr. 419 af 25. 8. og nr. 430 af 27. 8., hvoraf det fremgår, at der først den 26. 8. blev lindet på orlovsspærringen. Se A. S. 51–313, indb. af 26. 8. for udsættelse af vagtposter.

117. A. S. 51–307; RB nr. 406 af 23. 8.; Bidstrup.

118. A. S. 51–314; Heydebreck d. 23. 8. nr. 13755.

119. Marlings samt.; se hertil Bidstrup i »Vendsyssel Tidende« 23. 5. 45.

igen, hvor tumulterne iflg. »Vendsyssel Tidende« var »foranlediget af, at en ung mand, som stod og pumpede sin cykel i al fredsommelighed, blev beskyldt for at have kastet med sten«¹²⁰, og endelig onsdag morgen den 25.8. fik Skagen sin generalstrejke, efter at der i nattetimerne var opsat maskinskrevne løbesedler med opfordring til at nedlægge arbejdet kl. 12 »til minde om vor tapre landsmand, som er blevet myrdet i kampen mod nazityrannerne«; og der tilføjedes: »Fejhed vil blive et forræderstempel på enhver, der undlader at deltage«. Bag løbesedlerne stod Bidstrup og Marling¹²¹. Det var arbejdsmændene, der lagde for, og strejken blev efterhånden generel, men »en temmelig rådvild stemning beherskede formiddagen igennem byen«, skrev generalstrejkens forløser, Knud Bidstrup, i »Vendsyssel Tidende« den 26.8. »Nogen spontan trang til at strejke sporedes ikke, men alle forberedte sig alligevel på det, og kl. 12 gik arbejdet i stå så at sige af sig selv«¹²². Enkelte forretninger og virksomheder fulgte ikke straks parolen, men efter en opringning fra »sabotør Hansen«, dvs. Bidstrup, lukkede de alle skyndsomst¹²³. Som i så mange andre af de små provinsbyer blev udviklingen i de afgørende timer sporet frem af de mange rygter, af hamstringspanikken og af vandaftapningen, der medførte et faldende tryk i rørene og gjorde de unormale tilstande mærkbare i hvert eneste hjem. På Grenen gav tyskerne de mange befæstningsarbejdere marchordre af frygt for optøjer, og omkring 100 af de udenbysboende måtte på kommunekontoret for at få penge til billetten hjem. Kl. 15.30 dampede de alle fra Skagen station¹²⁴, og omkring 100 førstehandsvidner om tildragelserne i det nordlige Danmark spredtes i de følgende timer ud over hovedlandet.

Den tyske havnekaptajn havde lovet at holde sine folk inde indtil videre¹²⁵, og det forhindrede tysk-danske sammenstød den første strejke-dag, men der var røre i gaderne, og der blev knust butiksruder 9 forskellige steder i byen; to af rudeknuserne var en 19-årig kusk og en 20-årig arbejdsmand. Også Bidstrup var på gaden og puffede til, hvor han kunne; han stod sammen med Marling for aftenens sabotagehandling, afbrændingen af en værnemagerlastbil ved midnatstid ved Folden

120. »Vendsyssel Tidende« 25. 8.

121. Bidstrup i »Vendsyssel Tidende« 26. 8., Bidstrup og Bidstrups samt. Løbesedlen findes afskrevet i forhandlingsprotokollen for Skagen byråd 25. 8.

122. Hertil »Skagen Avis« 26. 8.

123. S. st. og Bidstrups samt. Denne ringede naturligvis ikke selv op, men organiserede pressionen.

124. »Vendsyssel Tidende« og »Frederikshavn Socialdemokrat« 26. 8.

125. Her og for det følgende A. S. 51-313, rapport fra politistationen i Skagen af 27. 8.; Kripo Skagen 294/43 af 26. 8.

Hotel¹²⁶. Men dermed havde demonstrationerne også opfyldt deres formål efter Bidstrups mening, og da han over midnat igen gik til skrivemaskinen var det for at fremstille et nyt sæt løbesedler, der afblæste generalstrejken næste dag. Formodentlig bevidst foruddiskonterede han effekten af denne nye appel, da han endnu i de samme nattetimer færdiggjorde dagens reportage til »Vendsyssel Tidende« og skrev: »I øvrigt er der i nattens løb blevet uddelt nye løbesedler, ifølge hvilke strejken afblæses i dag til middag, og man regner med, at byen til den tid vil genoptage det daglige arbejde«¹²⁷. Men som det ofte er set, viste det sig ikke sådan at standse den massebevægelse, der nu var gået i skred, og næste dag fortsatte strejken.

Strejkens udbrud havde tilskyndet byrådet til et ekstraordinært møde den 25.8. om eftermiddagen, hvor også politimester Platou kom til stede fra Frederikshavn, og hvor man efter 2¹/₂ times forhandling nåede frem til ikke at udsende nogen opfordring til borgerne om at genoptage arbejdet men at lade »sorteper« gå videre til fagforeningerne¹²⁸. Dog bemyndigedes bestyrelsen for de offentlige værker til at antage »vagtposter i fornødent omfang« for at undgå afbræk i driften. Næste dag holdt Handelsstandsforeningens bestyrelse møde og besluttede at opfordre medlemmerne til at begynde igen, men de få forretninger der åbnede blev ifølge formanden tvunget til at lukke af »en hujende flok drenge og unge mennesker på flere hundrede, der enkelte steder benyttede sig af stenkast«¹²⁹. Vigtigere var det, at også Fællesorganisationens forretningsudvalg nu tog bolden op og besluttede at søge strejken ophævet¹³⁰. Til dette formål foranstaltede man samme eftermiddag den 26.8. et stort arbejdermøde i auktionshallen, der blev meget bevæget, og som i erindringen er blevet stående som strejkedagens absolutte højdepunkt¹³¹. Formanden for Fællesorganisationen, Jens Andersen, indledte og talte stærkt for at genoptage arbejdet, idet han hævdede, at man ellers risikerede tyske repressalier – en udtalelse, der blev mødt med protester og tumult¹³². Øjeblikkets virvar og ophidselse fødte en taler, idet den

126. Bidstrups samt.

127. »Vendsyssel Tidende« 26. 8.

128. »Vendsyssel Tidende« og »Frederikshavn Socialdemokrat« 27. 8.; Skagen byrådsprotokol 25. 8.

129. Handelsstandsforeningen 27. 8.

130. »Vendsyssel Tidende« 26. 8. Se også det magre notat i byrådsprotokollen.

131. Handelstandsforeningen 27. 8. og f. eks. Marlings samt.

132. Kjærs brev. Mødet er ikke refereret i nogen kendt samtidig kilde. Fællesorganisationens forhandlingsprotokol konstaterer i et generalforsamlingsreferat 12. 11. 43 at »der havde været afholdt 1 møde med byrådet og 1 møde i auktionshallen vedrørende strejken, og der var på disse møder enighed om at gå i arbejde igen« (!)

22-årige arbejdsmand Peter Kjær nu tog ordet og opildnede til fortsat kamp mod besættelsesmagten. Han understregede stærkt, at der var tale om en national demonstration og ikke om nogen faglig kamp, og fik under jubel vedtaget en resolution om fortsættelse af strejken, indtil tyskerne havde trukket sig tilbage fra gaderne; kun få stemmer var imod. Kjærs tale og dermed mødet fik skelsættende betydning ved at formulere det kampprogram, som konflikten hidtil havde manglet, og ved i eminent grad at styrke gruppesolidariteten mellem de strejkende. Ikke uden grund henførte Handelstandsforeningens formand den næste dag strejken og alle dens ulykker til dette møde alene ¹³³.

Stemningen fra auktionshallen bredte sig i aftentimerne ud over byen og skærpede aggressiviteten i gaderne ¹³⁴. Således tog folk ved 20-tiden opstilling for at »hils« på det tyske biografpublikum, og herunder kastede demonstranterne med sten efter en af Værnemagten's lastbiler. Politiet kunne ikke bremse urolighederne, og dets svigten bragte militærpatruljer på gaden, hvilket førte til et mindre skyderi indledt af to nazistiske handlende, der forsvarede deres ituslæede spejlglassruder med jagtgeværer; en fiskeskipper blev ramt af en »opspringer«, og en ung mand blev slået ned med en geværkolbe. Derpå satte rudeknusningerne ind, og i løbet af natten blev der ødelagt butiksruder i alt 7 forskellige steder i byen. Gerningsmændene slap væk i mørket, men to fiskere, der ved 1-tiden skal have kastet sten efter en tysk patrulje, blev pågrebet af Værnemagten.

Arbejderføernes opfordring til at genoptage arbejdet blev fulgt op den 27.8. med tilsvarende appeller til handelens og håndværkets organisationer ¹³⁵. Mødet for Handelsstandsforeningens medlemmer fandt sted på Brøndums Hotel om eftermiddagen og gjaldt primært spørgsmålet, om de handlende kunne påregne den nødvendige politibeskyttelse, hvis de lukkede op lørdag den 28. Herunder kritiserede borgmester Geisnæs stærkt Platou for ikke at have grebet kraftigt nok ind over for demonstranterne, og Handelsstandsforeningens formand sluttede op med at anke over, at de butikker, som den 26. havde forsøgt at åbne, var blevet tvunget til at lukke igen af gadedrengene. Kan vi lide på referatet i Handelstandsforeningens protokol, var Platou pessimistisk og fremhævede, »at hvad, der nu var sket, var begyndelsen til noget, der sikkert blev betydeligt værre«; imidlertid fandt han det urimeligt at hænge sig i de

133. Handelsstandsforeningen d. 27. 8.

134. A. S. 51–313, rapport af 27. 8.; 51–325, 327 og 329; Kripo Frederikshavn: 299/43 af 27. 8.; Heydebreck d. 26. 8. nr. 13782; RB nr. 433 af 27. 8.

135. »Vendsyssel Tidende« 28. 8.; Handelsstandsforeningen 27. 8.

specielle forhold i Skagen og søge sig syndebugke her, eftersom strejkerne var af landsomfattende natur og derfor kun i ringe grad kunne tilskrives lokale forhold. Indtrængende anmodede politimesteren om befolkningens moralske støtte, for uden den var han i hvert fald med sine 12 mand ikke i stand til at skaffe ro og orden. Tonen lød alvorlig og en smule opgivende, men senere skal Platou i enrum have givet Geisnæs ganske anderledes svar på tiltale¹³⁶. Resultatet blev, at 17 medlemmer stemte for at åbne butikkerne næste dag, mens et mindretal på 12 gik ind for at vente til mandag den 30.8.; men det er vel tvivlsomt, om afstemningen alene kan tolkes som en stillingtagen for eller imod strejken; taktiske hensyn spillede formodentlig også ind.

Torsdag den 26. havde urolighederne i Skagen kulmineret. Fredagen forløb stilfærdigt, og der var kun få folk på gaderne – om det nu var de tyske patruljer eller regnevjet, der gjorde udslaget¹³⁷. Lørdag den 28. august fulgte skagboerne da organisationernes opfordringer og gik i arbejde igen, uden at vi iøvrigt er i stand til nærmere at bestemme meningsbrydningerne på den sidste strejkedag. Kun er det sikkert, med kampnyet fra auktionshallen var det forbi.

Generalstrejken bragtes til Sæby den 25. august af nogle unge frederikshavnske arbejdere, der steg af toget ved 11-tiden og tog en tur rundt i byen for at lukke¹³⁸. Hvor organiseret denne udflugt var, kan ikke med sikkerhed afgøres, men da mange sæbynitter arbejdede i Frederikshavn og var medlemmer af frederikshavnske fagforeninger, var en sympatiaktion en nærliggende tanke. Da impulsen var givet, drev også flere lokale på, og folk af forskellig modstandspolitisk orientering var aktive – således en sønderjysk skrædersvend med ståsted i K.U.

Den 23. og 24. august var der blevet affyret enkelte skud af tyske soldater i Sæby¹³⁹, og de har formodentlig alle deres historie at fortælle om stigende spænding og aggressivitet, uden at man dog kan sige, at en egentlig opvarmning til strejken slår igennem i materialet. Endnu den 23.8. havde det da også været politiets opfattelse, at livet i Sæby ikke »påvirkedes synligt af de forlydender om ophidselse i Ålborg og Frederikshavn, der af og til kunne høres diskuteret mand og mand imel-

136. Bidstrup.

137. A. S. 51–313, FS af 27. 8. kl. 12,25.

138. Her og for det følgende A. S. 50–95, notits af 25. 8.; politikontoret Sæby: V/82–1932, rapport af 25. 8. og sagen mod M. J. C. Schmidt, akt. 1171/43; hertil »Vendsyssel Tidende« 26. 8. og DsF, brev af 28. 8. Hartvig Christensen mener at kunne erindre, at kommunisterne var involveret i missionen (brev).

139. Kripo Sæby: Journalen nr. 469 og 473/43; akterne er væk.

lem«¹⁴⁰; stemningen på strejkedagen var da heller ikke mere eksplosiv, end at en tysk motorpatrolje med maskingevær kunne køre rundt i byen et par timer, uden at det afficerede folk¹⁴¹. »Befolkningen er meget rolig, og situationen tages nærmest fra den humoristiske side . . .«, vurderede en af betjentene, der var på gaden i civil¹⁴², og ved 15-tiden forklarede politimester Ehler Statsadvokatens kontor, at »befolkningen er ked af hele situationen og ved egentlig ikke, hvorfor der strejkes«¹⁴³.

Da arbejdsnedlæggelserne var brudt igennem ved 14-tiden, og alle med undtagelse af de kommunale funktionærer var gået fra skriveborde og maskiner, optog Ehler kontakt med borgmester Neergaard, og denne indkaldte igen arbejdernes og erhvervenes repræsentanter til et møde med byrådet og politimesteren kl. 16¹⁴⁴. Modviljen mod strejken var her udtalt, og der herskede en almindelig flovhed over, at man havde ladet sig overrumple af en flok »unge provokatører«, og der faldt en del udtalelser gående ud på, at »byen ville blive til grin«, når det rette forhold blev kendt. Især de handlendes repræsentanter var forbitrede over, at de var blevet truet til at lukke, og de erkendte, at lukningen kun var foregået af frygt for rudeknusningerne. Ganske vist erklærede alle, at de »fuldtud sympatiserede med det krav, som fra mange sider var fremsat, og som går ud på, at skolerne her i landet skal fritages for tysk belægning«, men der herskede ifølge politimesteren enighed om, at de krav, frederikshavnerne havde stillet til tyskerne, ikke havde nogen direkte interesse for befolkningen i Sæby, og at strejken væsentligst og hårdest ville ramme dem selv. Resultatet blev, at forsamlingen fulgte borgmesterens og politimesterens opfordring og lovede at indkalde medlemmerne til et møde så hurtigt som overhovedet muligt.

Kravet om, at Værnemagten skulle rømme de beslaglagte skoler var overtaget fra nabobyen Frederikshavn og figurerede som 3. krav i et fire-punktprogram, der henunder aften uddeltes i byen som duplikeret løbesteddel¹⁴⁵. De fire strejkekrav, som det hævdedes var »opstillet i

140. Politikontoret Sæby: V/79–1943, rapport af 23. 8.

141. V/82–1943, rapport af 25. 8. v. H. V. S.

142. S. st., rapport af 25. 8. v. S. S.

143. A. S. 50–95, notits af 25. 8.

144. Der findes to referater af dette møde; det ene er samtidigt, men andenhånds og findes i politikontoret Sæby: V/82–1943, rapport af 25. 8., det andet er Ehlers indberetning i A. S. 50–102 af 16. 9., der er langt fyldigere. Begge referenter er enige om mødets hovedkonklusion, men politimesteren tegner vel som part i sagen modstanden imod strejken med skarpere konturer end forfatteren til den samtidige rapport.

145. V/82–1943, rapport af 25. 8. v. H. V. S. Originalen findes i A. S. 50–102. Det har ikke været muligt at opspore forfatterne til flyvebladet.

hele landet«, havde man i det store og hele skåret over den frederikshavnske læst: Ingen tyskere måtte færdes på gaderne efter kl. 19, og »de, der kan have ærinder, der skal besørages, skal være ubevæbnede«; dernæst skulle de personer, der havde lidt overlast som følge af strejkerne, holdes skadesløse af tyskerne, og endelig krævede man marinevægterne fjernet. Forsøget på at skabe et samlingspunkt om strejken blev imidlertid uden selvstændig betydning, for krisen var en påtrykning udefra, og når den fængede i Sæby, havde det snarere sin forudsætning i den almindelige »strejkepsykose«, end den var udtryk for en bevidst vilje til at slutte op. Endnu i morgentimerne den 26.8. var der tale om, at mæketilførslerne til byen ville blive stoppet, men det viste sig kun at være rygter; noget større afbræk skete der heller ikke i butikshandelen, der i det store og hele foregik normalt – omend ad bagdøren¹⁴⁶. I højden blev strejken da en sympatiaktion med et mål i sig selv, men uden den nødvendige stemningsmæssige baggrund for et egentligt opgør med okkupationsmagten.

Trods det kraftige røre og de mange mennesker på gaden forløb den første strejkedag i det store og hele i ro. En hel del fremmede var i byen, sandsynligvis frederikshavnere der ville fouragere eller som havde sat næsen op efter uroligheder¹⁴⁷. Ehlerne havde i kommandanturen forsøgt at få militæret til at holde tropperne inde efter kl. 21, men havde kun opnået tilsagn om, at man ville henstille til soldaterne, at de holdt sig uden for bykernen om aftenen¹⁴⁸ – og dette skete også. Det kan derfor heller ikke undre, at fagforeningerne på et fællesbestyrelsesmøde næste formiddag den 26.8. besluttede sig til at gå i arbejde igen fredag¹⁴⁹; og kl. 16 vandrede byens trommeslager rundt i gaderne og forkyndte generalstrejkens afblæsning fra om morgenen den 27. kl. 7¹⁵⁰.

»Nu er tiden inde til at vise feltmadrasserne også her i Sæby, hvor meget vi rigtige danskere foragter dem«, havde der stået at læse på strejkedagens løbeseddel, og for at der ikke skulle være nogen tvivl, figurerede 6 kvinder ved navns nævnelse på flyvebladet sammen med byens øvrige kollaboratører. Fire af værnemagerne havde fået slået deres ruder ind onsdag aften den 25., og den 26. kom turen åbenbart til pigerne. Ved 19-tiden uddelte en af strejkens organisatorer således en primitivt duplikeret løbeseddel med teksten »Klip feltmadrasserne« i byen, og kort efter overfaldt et opløb to piger og kastede deres opvartende, tyske kava-

146. S. st. og V/82-1943, rapport af 26. 8.

147. V/82-1943, rapport af 25. 8. v. S. S.

148. S. st., rapport af 25. 8.

149. DsF, brev af 28. 8.

150. »Vendsyssel Tidende« 27. 8.

lerer i vandet ¹⁵¹. Episoden er formodentlig den egentlige baggrund for, at de tyske soldater ved 20.40-tiden fandt sammen på torvet i et antal og under sådanne former, som aldrig var set før, og på et givet signal begyndte at slå ind på folk i den åbenbare hensigt at give byen en lektion ¹⁵². »For folk var det meget vanskeligt at komme bort«, hedder det i en af de patruljerende betjentes rapporter, »thi de tyske soldater havde inden oprinets begyndelse været således fordelt, at der gik klynger ved den yderste ende af de gader, der udmundede i torvet. Det så nærmest ud til, at alt var lagt til rette således, at ingen kunne slippe uden at få en part af overlasten«.

Kommandanten, oberleutnant Nause, havde ved 12-tiden været hos politimesteren med en ordre fra sin divisionskommandør om at gribe til beslaglæggelser, hvis ikke Værnemagten kunne skaffe sig mad på normal vis ¹⁵³. Det lykkedes Ehleren efter næsten to timers forhandling at få pacificeret officeren, og samtalen sluttede i den bedste atmosfære med, at Nause tilbød at stille soldater til rådighed for opretholdelsen af ro og orden – noget Ehleren dog af naturlige grunde betakkede sig for. Da meldingerne om overfaldene begyndte at indløbe, tog Ehleren igen kontakt med Nause, og denne indfandt sig øjeblikkeligt på torvet i bil og fik, omend med besvær, soldaterne hjem. Deres fremfærd var helt imod hans ordrer, erklærede han senere ¹⁵⁴, og hele affæren er således et godt udtryk for, hvor svært det også var for militæret at tøjle soldaterne. Urolighederne den 26. varede godt en halv times tid, og 6–8 sæbynitter var blevet skadet – herunder en mekaniker, der havde fået slået et ribben ind, en snedker, en fisker, en maskinlærling og en kommis.

I tyskeres overgreb lå der naturligvis det argument, som aktivisterne indtil da havde manglet, og der var da heller ingen større tro blandt myndighederne på, at det skulle lykkes at få byen i normal gænge den 27. Betegnende for det lave stemningsniveau var det imidlertid, at det alligevel lykkedes borgmesteren og politimesteren at overbevise organisationsformændene, der efter urolighederne havde sat sig på bagbenene, om at det »klogeste« ville være at påbegynde arbejdet som planlagt – og at byen faktisk gik i gang fredag morgen. Situationen var dog yderst labil, og i »Vendsyssel Tidende« kunne man således åbent læse, at »man befrygter, at urolighederne i aften skal medføre, at arbejdet på ny nedlægges«. Politiet var da også dagen igennem på tærne og holdt

151. Politikontoret Sæby: Akt. 1171/43; Poul Spliids samt.

152. Her og for det følgende V/82-1943, rapport af 26. 8. og A. S. 50–102.

153. S. st.

154. S. st.

udkig efter »frederikshavnske provokatører«¹⁵⁵, og om aftenen var der tredobbelte patruljer på gaden, »idet der blev lagt vægt på at holde gaden »ren« for unge driverter, der ikke havde noget ærinde, og som stod stille i grupper«. Vigtigt var det imidlertid, at det i løbet af fredagen lykkedes Ehlern at få et tysk tilsagn om, at soldaterne for fremtiden ville få forbud mod at bære pistol under orloven, og at de samme aften ville blive holdt inde fra kl. 19.30¹⁵⁶: først da dette kunne meddeles 300 fremmødte sæbnyitter på et stort møde på »Harmonien« fredag aften, faldt byen endelig til ro¹⁵⁷.

For strejkerne i købstadsflækkerne Skagen og Sæby har den betragtning gyldighed, som også kan anlægges på oprøret i de fynske kystbyer, at de nok kunne være et irritament, og at de måtte bekymre Værnemagten som et symptom, men at de i øvrigt ikke kunne frembyde nogen større fare i sig selv. Undersøgelsesbilledet uddyber det portræt af konfliktens parter, som blev tegnet i Frederikshavn, og viser, hvor fjærnt man i disse små, lukkede miljøer trods alt i august 1943 stod 1944's folkestrejker i samstemmighed og solidaritet. Skagenforholdene har især interesse ved at understrege betydningen af en selv nok så primitiv organisering af strejkebevægelsen – løbesedlerne – men samtidig ved at påpege nødvendigheden af et lokalt mål for strejken; almindelig sympati med de andre strejkende byer var som regel ikke incitament nok. Forholdet gjorde sig vel i endnu højere grad gældende i Sæby, hvor strejken nærmest fik en chockstart, uden at der i virkeligheden var stemningsmæssig dækning for en alvorlig konflikt. Resultatet blev, at aktivisterne fik alle myndighederne og organisationerne imod sig, og det var for ulige en kamp. I Skagen foregik opvarmningen til strejken i gaderne, hvor initiativet entydigt lå på danske hænder. Kommandanten udviste betydelig moderation og sendte først patruljerne på gaden, da angrebene rettedes direkte mod Værnemagten, uden at politiet kunne eller ville gribe ind. Også den standort-ældste i Sæby var indstillet på at få tingene til at glide, og soldaternes optræden torsdag aften den 26. skete formodentlig uden hans vidende. I dag må overfaldene også synes mindre uprovokeret, end de gjorde i 1943, for de var sandsynligvis kun en hævnakt for et nedværdigende og groft overfald fra dansk side i timerne umiddelbart forinden.

155. V/82-1943, rapport af 27. 8.

156. A. S. 50-102.

157. V/82-1943, rapport af 27. 8.; »Vendsyssel Tidende« 28. 8.

Strejkeforsøget i Hjørring og urolighederne i det øvrige Vendsyssel

Med Skagensstrejkens afslutning var frederikshavnerne de eneste vendelboer, der endnu fortsatte modstanden, og også de måtte, som vi har set, kapitulere den 29.8., da undtagelsestilstanden var en kendsgerning, og det at strejke kunne straffes med døden. Sandsynligvis kvaltes da samtidig en oprækkende arbejdsnedlæggelse i Hjørring.

Det var befæstningsarbejderne ved Løkken, Blokhus og Kettrup, der som de første introducerede augustkrisen i Hjørring, da de den 23.8. om formiddagen lod skovle og cementblandere stå og vandrede fra pladsen for at bringe den dræbte Vangsted deres sidste hyldest¹⁵⁸. Urolighederne begyndte samme aften ved 20-tiden – da det meste af politistyrken var kaldt til assistance i Ålborg – og skyldtes i deres indledende fase byens ungdom¹⁵⁹; således finder »Vendsyssel Venstreblad« i tidens kryptiske avisstil årsagen deri, at »nogle personer havde givet visse piger en nogen ublid medfart«¹⁶⁰, mens »Vendsyssel Tidende« karakteriserede episoderne som »en række hilsener i form af næveslag og spark«¹⁶¹. Også politirapporterne er i det store og hele af samme opfattelse, og feltgendarmeriets »Meldung« fastslår utvetydigt: »Am Abend des 23.8.43 gegen 20.30 Uhr rotteten sich in den Strassen der Stadt eine grössere Menge meist Halbwüchsiger zusammen. Von diesen wurden deutsche Soldaten, die ruhig ihre Wege gingen, angerempelt, beschimpft und bedroht«. Men naturligvis var de tyske soldater ikke sene til at tage handsken op, og resultatet blev en række slagsmål, hvor især tanksoldaterne fra den 25. panserdivision deltog med iver. De foretrukne våben var på tysk side lædertøjet, mens de hjemmelavede totenschläger vel bar prisen på dansk¹⁶². Krisen kulminerede, da en løjtnant fra tanktropperne indfandt sig på politistationen og krævede gaderne ryddet omgående, ellers ville han lade sine tanks køre gennem byen og skyde på befolkningen. Men nu greb også feltgendarmeriet ind, og henimod kl. 22 havde politimesteren skaffet ro i byen takket være forstærkninger fra nabobyerne. Bataljerne havde naturligvis kostet knubs, men kun en hjørringenser, en 18-årig bagersvend, blev så alvorligt læderet, at han måtte på skadestuen¹⁶³.

158. Heydebreck 23. 8. nr. 13755; RB nr. 407 af 23. 8.

159. Her og for det følgende A. S. 53–236, især tlf.melding 23. 8. kl. 23,20, rapport af 24. 8. og »Meldung« af 24. 8.; hertil Kripo Hjørring: 585/43.

160. »Vendsyssel Venstreblad« 24. 8.

161. »Vendsyssel Tidende« 24. 8.

162. I hvert tilfælde blev een mand anholdt med totenschläger (Kripo Hjørring: 1277/43 af 25. 8.).

163. Blandt de øvrige overfaldne befandt sig en arbejdsmand, en murersvend, en vogmand, et bud og en student.

Rygterne om en forestående arbejdsnedlæggelse begyndte at svirre om onsdagen den 25.8. efter middag, og tilskyndede folk til at hamstre levnedsmidler i stor stil¹⁶⁴. Aftenen før havde der igen været mange mennesker på gaden, og ikke så få unge var kommet til fra oplandet for at deltage i de forventede optøjer¹⁶⁵. Imidlertid holdt det stærke politiopbud uroelementerne nede, og disse opnåede kun at knuse to forretningsrunder i aftenens løb; tre aktivister, en fisker, en arbejdsmand og en boelsmand blev anholdt¹⁶⁶. Men dermed var krisen i gaderne også slut; i de følgende dage var der ro¹⁶⁷, og Amtstidendes redaktør, der den 25.8. ytrede fromme ønsker om, at det »vil lykkes at holde vor by uden for sådanne begivenheder, som finder sted i andre byer . . . hvor der i mange hjem hersker sorg og fortvivlelse«, kunne sammen med myndighederne ånde lettet op. Dog tog Fællesorganisationen ingen chance og indkaldte den 26.8. til et fællesbestyrelsesmøde lørdag den 28.8.¹⁶⁸. Generalstrejken syntes forpasset.

Men imens urobevægelsen i Hjørring tabte i kraft og udbredelse, og episoderne i gaderne stilnede af, sendte »Frit Danmark«s hovedkraft i Ålborg, adjunkt Arne Nielsen, sandsynligvis omkring den 25. august en kurer til Vendsyssels hovedstad for at få en rejsning i stand her¹⁶⁹. Manden på den hemmelige mission var sekretær Hans Skibsted, der som feriegæst i Ålborg havde stillet sig til rådighed for organisationen, og som nu i en natlig samtale med kommunisterne og »Frit Danmark«-folkene i Hjørring – herunder Chr. Winther – forhørte sig om mulighederne for en sympatiaktion. Svaret blev imidlertid negativt, for de lokale troede ikke på hjørringensernes kampgejst og turde ikke vove forsøget. Ikke 48 timer efter at Skibsted havde forladt byen og fortsat østpå for at samle oplysninger hos Gylling-Sabroe i Frederikshavn, må gruppen imidlertid have ændret opfattelse, for den udsendte nu en løbeseddel, der med byens handlende som murbrækkere opfordrede til strejke mandag den 30. Det hedder her:

»Tyskerne har sluppet terroren løs i en lang række danske byer, deriblandt Ålborg, Århus, Odense, Frederikshavn og Skagen. Som protest går arbejderne

164. »Vendsyssel Tidende« 26. 8.

165. S. st. 25. 8.

166. A. S. 53–236, FS af 25. 8. kl. 11; Kripo Hjørring: 1264/43 og 1265/43; hertil »Hjørring Amtsavis« 25. 8.

167. A. S. 53–236 med FS af 26., 27. og 28. 8.; hertil dog Kripo Hjørring: 1265/43.

168. »Frederikshavn Socialdemokrat« 26. 8.

169. Skibsteds samt. og brev; hverken Bidstrup eller Winther erindrer kureren fra Ålborg, men læge Per Trabjerg, der også var medlem af inderkredsen, husker, at man afholdt møde i anledning af en opfordring til at rejse en strejke.

her i byen i generalstrejke fra mandag morgen ved normal arbejdstids begyndelse.

Fra og med mandag morgen må de handlende her i byen ubetinget holde deres butikker lukket.

Forretninger, der forhandler levnedsmidler, d. v. s. slagtere, mælkeudsalg og købmænd, skal opretholde levnedsmiddelforsyningen til byens borgere, men alt salg til tyskerne må omgående ophøre.

Vi henstiller til byens handlende, at de gør alt, hvad der står i deres magt for at forhindre [rettere: sørge for], at den strejkende befolkning *ikke* kommer til at savne de nødvendige levnedsmidler til kampenes gennemførelse til sejr. Vi henstiller endvidere, at de handlende, hvis det skulle blive småt med penge, vil yde størst mulig kredit for gamle kunder.

Støt det arbejdende folk i dets kamp mod de tyske undertrykkere. Følg arbejdernes parole: Intet arbejde for, ingen leverancer til tyskerne, før terroren er bragt til ophør«¹⁷⁰.

Flyvebladet uddeltes i byen lørdag den 28. august bl. a. af trommeslageren, marskandiser Marius Pedersen, der ved middagstid tog turen op og ned ad Nørregade og stak strejkeopfordringen ind i butikkerne – en uforsigtighed, der kom til at koste ham 1½ års tugthus i Tyskland.

Imidlertid kom strejken aldrig i stand, for undtagelsestilstanden den 29. august lagde sig imellem.

Heller ikke i Brønderslev fik strejkebevægelsen fat trods byens nære beliggenhed ved begivenhedernes centrum og den tætte nyhedsformidling, som ikke mindst de evakuerede ålborgfamilier må have været i stand til at give om oprøret i hovedstaden¹⁷¹. Ganske vist var der i byen den 25.8. vedholdende rygter i omløb om en forestående arbejdsnedlæggelse, og ophidselsen førte til storhamstring i levnedsmiddelbutikkerne og til en rudeknusning i aftenens løb¹⁷²; næste dag, den 26.8., var optøjerne kraftigere, og »visse unge piger« blev ifølge »Vendsyssel Venstreblad«

170. Her og for det følgende A. S. 52–230. Strejkeinitiativet i Hjørring er indhyllet i mørke. Således erindrer hverken Bidstrup eller Winther løbesedlen, og Trabjerg vil bestemt hævde, at »Frit Danmark« ikke udsendte nogen strejkeopfordring den 28. august. Desværre er løbesedlen kun kendt i afskrift, således at det er umuligt at identificere skrivemaskinen. At åborgenserne trods det negative resultat af Skibsteds ekspedition alligevel skulle have opfordret til strejke i Hjørring – og det *uden om* »Frit Danmark«-gruppen i byen – forekommer ret usandsynligt. En sådan desavouering ville formodentlig også have bundfældet sig i hjørringensernes erindring. Jvf. Bidstrups erindring om reprimanden fra Ålborg i anledning af Esbjergløbesedlen. At hverken han eller Trabjerg og Winther erindrer løbesedlen den 28., er kun naturligt, eftersom den ikke fik nogen effekt.

171. »Hjørring Amtsavis« 26. 8.

172. S. st.

befriet for »generende hårvækster«¹⁷³, men så var det også slut, og selv om »Frit Danmark« i Ålborg den 28.8 truede med at sende »et hold raske mænd« op og »snakke« med arbejderne på den store »tyskerfabrik« Pedershåb¹⁷⁴, var tidspunktet forpasset, og uvejret trak forbi.

Dermed blev Frederikshavn, Skagen og Sæby ved siden af Storålborg de eneste byer, der generalstrejkede, og det nordjydske oprørscentrum adskiller sig således i sin udbredelse fra det fynske, hvor massebevægelsen havde fat i langt flere byer, og hvor uroen også mærkedes uden for stæderne. I landdistrikterne i Vendsyssel foreligger således kun oplysninger om arbejdsnedlæggelser i stationsbyerne Strandby ca. 4 km. nord for Frederikshavn og i Hørby ca. 8 km. vest for Sæby, hvor forretningerne ifølge politiet lukkede en times tid, »dels fordi man ikke ønskede at sælge til frederikshavnerne, der var kørt dertil for at proviantere, og dels fordi man ville undgå at holde åbent, når en tysk fourageafdeling, som man ventede, kom igennem byen«¹⁷⁵. Direkte uroligheder var der derimod kun i strøget Agersted-Dronninglund-Hjallerup-Sulsted, centret for den nazistiske propagandavirksomhed, hvor der blev knust ruder både i sysselkontoret og hos lokale nazister¹⁷⁶. Den 23. gik det også ud over et par piger fra nazisternes landsarbejdslejr i Ravnstrup, og dagen efter skal hele lejren ifølge kommandanten i Ålborg have været i farezonen¹⁷⁷. Også i Sulsted kom det den 27. til sammenstød, men nu med tyske motorcykelpatroljer, der blev kaldt frem af demonstranterne; en karl, en husassistent, en arbejdsmand og en skoleelev blev slået ned¹⁷⁸.

Alt i alt var det således småt med episoder, og politifuldmægtigen i Sæby fastslog da også den 26.8. efter en rundtur i kredsen som sit samlende indtryk af stemningen, at »befolkningen er nysgerrigt afventende med hensyn til de i Ålborg og Frederikshavn stedfindende begivenheder, men for sit eget vedkommende absolut tilbageholdende over for tanken om arbejdsnedlæggelser og forulempelser af tyske- og nazivenlige medborgere. Der er ingen ophidselse fremkaldt af de i øvrigt tilsyneladende fåtallige og lidet overdrevne rygter om situationen andre steder

173. S. st. 27. 8.; RB nr. 433 af 27. 8., hvor der tales om »en del rudeknusninger og en enkelt klipning«; »Vendsyssel Venstreblad« 27. 8.

174. »Frit Danmark Nordjylland« særn. 28. 8.

175. Politikont. Sæby V/82-1943, rapport af 27. 8.; RB nr. 423 af 25. 8. Oplysningerne om Strandby findes alene i frederikshavnernes særn. af »Folkets Kamp« af 28. 8., hvori det hedder »I Strandby er der også stille«.

176. A. S. 50-102; Politikont. Sæby: V/82-1943, rapport af 27. 8.

177. S. st., rapporter af 25. og 28. 8.

178. A. S. 49-310 og 311.

i Nordjylland«¹⁷⁹. Trods krigens hårdere tryk og den massive tyske opmarch var strejkernes og urolighedernes gennemslagskraft således langt mindre, end det f. eks. havde været tilfældet på Fyn.

Konklusion

Oprøret i Vendsyssel viser protestbevægelsen i denne slutfase, hvor strejken som kampform var »kørt til«, og de illegale grupper arbejdede bevidst og systematisk på at sætte byerne i brand. Man ventede nu ikke længere på, at gadens aktivister fremprovokerede den krisetilstand, som kunne udgøre strejkens platform, men udløste den selv via løbesedler som i Frederikshavn, Skagen og Hjørring, hvorved vi i Nordjylland finder endnu mindre plads for spontanitetsbegrebet end i Esbjerg. Samtidig giver bevidsthedsgørelsen sig også på én gang udtryk i en forfinelse og en radikalisering af strejkevåbnet. Således erkendte man på den ene side dets dobbeltæggede natur og knæsatte derfor den praksis, som lidt efter lidt var groet frem, at fødevarebutikkerne nok formelt lukkede, men i virkeligheden fortsatte med at sælge til kunderne ad bagdøren, hvorved man undgik, at strejken blev »sultet ihjel«. På den anden side gik man nu bevidst ind på at unddrage besættelsesmagten dens daglige fornødenheder – om det nu var mad, transportfaciliteter eller elektricitet og vand. Strejkerne fik dermed en ny dimension, som vi hverken finder i Esbjerg eller senere på Fyn, og de fik også et langt farligere perspektiv, fordi de opstod i det militært strategisk så vigtige invasionsområde. Tyskerne følte sig da også tydeligt trængt og slog hårdt igen, og det er vel en af hovedårsagerne til, at vi i Nordjylland er den åbne krigstilstand nærmere end noget andet sted i Danmark i august 1943.

I Esbjergstrejkens anden fase havde arbejderne fra de tyske befæstningsanlæg på Vestkysten spillet en fremtrædende rolle, og også i Frederikshavn og senere i Hjørring var det folkene fra de tyske arbejdspladser, der satte skred i tingene i kraft af deres radikalisme og massivitet. Strejkernes egentlige initiativtagere og organisatorer bør imidlertid søges i mere fastetablerede sociale grupper. Forrest stod her kommunisterne og folkene fra »Frit Danmark«, der hyppigt også var partimedlemmer eller sympatisører; men også enkelte med tilknytning til S.O.E. var aktive, selv om deres indsats nødvendigvis måtte ligge på et lavere organisationsniveau. Kommunistlederen i Frederikshavn – det eneste sted, hvor vi har mulighed for at følge en egentlig kommunistisk strejketaktik – holdt nok igen i konfliktens indledende fase, men karakteristisk nok drejede det sig her om een formiddag, mens det i Esbjerg varede næsten

179. Politikont. Sæby: V/82-1943, rapport af 27. 7.

to døgn, før partiledelsen overtog føringen; og da først Pallesen og hans mænd havde gjort det afgørende skridt, tog de konsekvensen helt og fuldt og forsøgte at drive udviklingen i bund. Da kunne selv ikke undtagelsestilstanden den 29. august få dem til at blæse af, og det var først Fællesorganisationens udspil og stemningsomsvinget i løbet af søndagen, der bragte kommunisterne på andre tanker. De fulgte da den linje, som havde været partiets i Esbjerg og senere i Odense og også skulle blive det i Ålborg: ikke at sætte det vundne over styr og ikke at bryde enhedsfronten af menige arbejdere ved at kaste byen ud i en eventyrpolitik.

Bestræbelserne på at radikalisere atmosfæren i Frederikshavn førte kommunistpartiet ud i et modsætningsforhold til »Frit Danmark«-gruppen, der ikke kunne eller ville se det formålstjenlige i at sætte befolkningen direkte op mod tyskerne i gaderne. Som gammel revolutionær arbejdede Pallesen imidlertid bevidst på at holde frederikshavnerne uden-dørs, hvad enten opfordringen nu lød på at erobre fortovene fra tyskerne, eller det gjaldt om at give kollaboratørerne en lærestreg. Og her var det Pallesen, der så klarest, for hvad enten man syntes om det eller ej, var demonstrationerne og herunder opgøret med de nationalt kompromitterede strejkebevægelsens brændstof, og de erstattede i Vendsyssel den katalyserende virkning, som sabotageoffensiven havde haft i Esbjerg. Det var således slagsmålene og sammenstødene med de tyske soldater og marinevægterne, der kom til at udgøre opvarmningsprocessen til arbejdsnedlæggelserne i både Skagen og Frederikshavn, og det var igen i skibsværftsbyen demonstrationer, der ledte strejken over det døde punkt om aftenen den 23. Ligeledes i Sæby var det klipningerne og overfaldene, der skabte den egentlige og alvorlige krise i staden, og også i Hjørring meldte urolighederne sig som sikre forløbere for den arbejdsnedlæggelse, som ganske vist aldrig nåede at komme.

Overalt, hvor vi har kunnet påvise det, udgik initiativet fra dansk side, og det spørgsmål må derfor være nærliggende, om der kan påvises nogen forbindelse mellem strejkernes organisatorer og gadens provokatører i den sidste fase før krisernes afgørende gennembrud. Imidlertid kan problemet ikke løses på det vendelboeske materiale alene – bl. a. fordi de organiserede modstandsgrupper, når bortses fra Frederikshavn, var så få – og vi kan kun generelt konstatere, at en sådan kampform i hvert fald for mere garvede grupper som kommunisterne måtte ligge i naturlig forlængelse af de almindelige bestræbelser på at drive udviklingen på spidsen. Vanskeligt er det også at identificere ansigterne i opløbene, for statistikken over aktivisterne er ikke repræsentativ nok til

at kunne stå alene. Dog turde det være tilladeligt at fastslå, at tendensen i materialet i hvert fald ikke går imod det billede, som vi kan tegne af demonstranterne fra andre byer, nemlig at det først og fremmest var arbejderne og ungdommen, der havde viljen og modet til at gøre op med kollaboratørerne og til at møde de tyske soldater i en direkte konfrontation. Deres motiver kunne fra tid til anden være nok så blandede, og hyppigt skete det da også, at patriotismen kun var et dække over udskejelser og aggression, men det ville være at gå helt fejl af stemningen i august, hvis man ikke erkender, at opgøret mod nazisterne og værnemagerne og tyskernes kvindelige bekendtskaber føltes rimeligt og fortjent i tiden, og at det godkendtes af de vide kredse af borgerskabet, som identificerede sig med oprøret mod Scavenius og besættelsesmagten. Og at ville negligere det i en fremstilling af augustdagens historie, ville være at lukke øjnene for en af de væsentligste drivkræfter i augustbevægelsen overhovedet.

I et illegalt duplikat om »Begivenhederne på Fyn i dagene omkring den 29. august 1943« fastslår man, at besættelsesmagtens politik i ugerne forud for undtagelsestilstanden havde været den samme som i Tjsekkoslovakiet og Østrig i 1938, hvor man bevidst havde fremkaldt uroligheder for til det sidste at kunne fremholde, at regeringerne ikke havde været deres opgave voksen, således at det så ud, som om det var med et skær af ret, at man overtog magten¹⁸⁰. Opfattelsen går igen i flere illegale blade, hvor der direkte kan tales om »et rejsehold« af tyske ballademagere, der drog fra by til by og provokerede optøjerne frem. Også formanden for D.s.F., Ejler Jensen, var inde på tanken, da han på det store tillidsmandsmøde på Enghavevej den 26.8. fastslog; at »tysk militær har begået en række kluntetheder – nogle mener bevidst for at skabe muligheder for et militærdiktatur«¹⁸¹. Imidlertid viste Trommers studie, at Esbjergkommandanten passer særdeles dårligt ind i dette skema, og også Vendsysselundersøgelsen har klart understreget det billede, der i øvrigt tegner sig på landsplan, at kommandanterne hyppigst var moderate og smidige personer, der ønskede at få sagerne til at glide og var indstillet på at søge kompromis inden for de grænser, som Værnemagtens sikkerhed og den militære prestige nu engang afstak. Således var man både i Frederikshavn og i Skagen villige til at holde soldaterne kasererede i perioder for at nedkøle den ophidsede stemning – og det på trods af, at tyskerne i hvert fald ikke var i tvivl om, at udspillene så afgjort var danskernes; strejfpatruljerne blev da også først sendt på

180. Duplikat i adjunkt Snitkers samlinger.

181. Manuskript i Ejler Jensens privatarkiv.

gaderne, da ordensmagten brød totalt sammen, og oprøret nu direkte rettedes mod selve Værnemagten. At også militæret havde sit disciplinproblem i den opkogte og nervøse atmosfære, demonstrerer episoden i Sæby, men denne kom ikke uprovokeret, og den viser i hvert fald, at der var vilje hos kommandanten til at gribe ind og få sat en stopper for udskejelserne. Betydningsfuldt er det også, at værnemagtsakterne og herunder ikke mindst v. Heydebrecks notater klart viser, at denne moderate linje ikke var et lokalt produkt, men at den blev lagt af v. Hanneken selv, der gennem telefonmeldinger til generalstaben i København fulgte udviklingen i provinsen på nærmeste hold. Det kan således nok være, at den øverstkommanderende foretrak en hårdere kurs i Danmark, og at han stiledede mod militærdiktaturet, men han ønskede ikke at fremprovokere krisen ved at sende »basserne« på gaden; det var i den labile situation trods alt på en gang for udspekuleret og for primitivt. Det forhindrede dog ikke, at statusopgørelsen også for Vendsyssels vedkommende må have været nok så mørk i hovedkvarteret, for igen hentedede man sig her en række større eller mindre nederlag, som ikke mindst under indtrykket af invasionstruslen gjorde stillingen utålelig og uholdbar for militæret. Derfor var undtagelsestilstanden ikke – således som det gerne blev fremhævet af Dagmarhus – overilet og unødvendig, men den kom som en rationel og – skulle det vise sig – effektiv løsning på et stadigt mere kritisk militært sikkerhedsproblem. Og da først beslutningen var truffet, kunne den naturligvis ikke undgå igen at virke tilbage på holdningen i byerne, for hvorfor drive situationen på spidsen, når løsningen få dage senere ville komme ganske af sig selv?

Auguststrejkerne bærer ofte i den almindelige bevidsthed betegnelsen folkestrejker, fordi man på denne måde ønsker at angive, at arbejdsnedlæggelserne ikke blot var afgrænset til arbejderne, men at også de handlende og funktionærerne, ja, alle »mappemenneskene« sluttede op om det våben, som ellers for mange gode borgere måtte fremkalde de allerfæleste associationer. Udtrykket har også vundet borgerret i den historiske litteratur og synes på det sidste at have fået videnskabelig konfirmation gennem Trommers afhandling. Der skal ikke her gøres noget gustent forsøg på at jage begrebet ud af besættelsehistorikerens glossarium – det ville formentlig også blive ganske frugtesløst – men det turde måske være på sin plads at understrege, at begrebet folkestrejke overhovedet ikke blev anvendt af befolkningen i 1943, men at det uden at vække genklang blev lanceret af det kommunistiske hovedorgan »Land og Folk« den 22. august som et politisk slagord, der finder sin naturlige plads i forlængelse af hele den kommunistiske enhedsfrontsstrategi. Be-

grebet skjuler således et kampprogram, og benytter vi det kritikløst, gør vi os skyldige i at forveksle idealet med virkeligheden, samtidig med at vi med de associationer som nødvendigvis må trænge sig på fra de store strejker i 1944 får en grundfalsk forestilling om omfanget af strejkebevægelsen i august og intensiteten af den støtte, som den fandt i befolkningen.

Vendsysselundersøgelsen er i så henseende særdeles karakteristisk, for den viser klart, at det ikke var hele befolkningen, der rejste sig, men at det kun drejede sig om tre byer, og at store grupper selv her var passive, ja, direkte imod. Hvad bystrejken i Esbjerg knapt havde kunnet afsløre, fordi den var for kort og for lammende i sin stemningsekspllosion, slår da tydeligt igennem i Nordjylland, nemlig at tilslutningen til kravet om »norske tilstande« var nok så løs i befolkningen, og at det også kunne være så som så med gruppesolidariteten helt ind i de menige arbejderes rækker; den ringe kampgejst i Sæby og Skagen og krampe-trækningerne i Hjørring og Brønderslev taler her deres tydelige sprog. Og lige så betegnende det er for stemningsskredet i sommeren 1943, at købstadsflækker som Sæby og Skagen faktisk lod sig rive med, lige så karakteriserende er det, at sympati med oprøret andre steder ikke var motivation nok, når chocket efter de første arbejdsnedlæggelser havde fortaget sig, og refleksionerne satte ind. Så måtte kampens mål konkretiseres, og det skulle helst ske med udgangspunkt i en lokal tysk provokation – en væsensforskel fra stemningslejet året efter, da der kunne strejkes i landets fjerneste afkroge efter parole og i protest mod tyske overgreb hundreder af kilometer væk. Hertil kom så både i Skagen og Sæby og også i Hjørring myndighedernes og organisationernes kamp for at knuse strejkebevægelsen, og selv om det i Frederikshavn lykkedes arbejderoppositionen at tvinge autoriteterne ud i en frontstilling mod tyskerne og mod regeringen, kan der dog næppe herske nogen tvivl om, at toppolitikerne også her forsøgte at indvirke modererende og bremsende på udviklingen. Markant var også de borgerlige organisationsfolks oprør mod oprøret. Hvor stort et følgeskab de havde af menige medlemmer, er det naturligvis uhyre vanskeligt at udtale sig om, når indikatoren ikke som i Skagen direkte er en afstemning, men sikkert var der mange især af de handlende, som nødtigt og først efter trusler lukkede butikken og dermed bøjede sig ind under det handlingsmønster, som var blevet lagt første gang i Esbjerg, men som der nu var mindre stemningsmæssig dækning for. Den umiddelbare og ureflekterede handling var blevet en stereotyp.

STATSREGNSKABER OG FINANSPOLITIK

Svar på en kritik – og en replik

Af J. Boisen Schmidt og Hans Chr. Johansen

I dette bind af HISTORIE, side 1–13, drøftede lektor, dr. phil. Hans Chr. Johansen nogle af hovedresultaterne i seminarielektor, dr. phil. J. Boisen Schmidts bog »Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699–1730«. Navnlig samlede drøftelsen sig om forståelsen af en række regnskaber og de styrendes finanspolitik. Lektor J. Boisen Schmidt svarer nedenfor, og dr. Hans Chr. Johansen fremsætter en replik.

I dette tidsskrifts foregående nummer har lektor, cand. oecon. Hans Chr. Johansen fremsat en række betragtninger over min bog »Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699–1730«. Hr. Johansen har i denne forbindelse især vendt sig kritisk mod bogens anden halvdel, idet de indvundne forskningsresultater i første halvdel kun gøres til genstand for et kort og intetsigende referat. Jeg skal i det følgende kort svare på nogle af de fremsatte indvendinger.

Hr. Johansen synes at være såre utilfreds med danske historikers økonomisk-teoretiske kunnen og viden, og det er sikkert meget rigtigt. Kun få historikere er cand. oecon.er, og omvendt er det vel heller ikke mange cand. oecon.er, der har en videnskabelig, historisk uddannelse. Hr. Johansen synes ikke at være blandt disse. Når talen er om udforskningen af fortidens økonomiske og finansielle forhold, vil økonomer og historikere derfor gå til arbejdet på hver sin måde, og det forekommer mig af denne grund betænkeligt, at Johansen så ensidigt kan betone økonomernes monopol på den rette viden – in casu hans egen ubetinget rigtige indsigt i tingenes rette sammenhæng. En smule beskedenhed samt ønsket om at anerkende andres synspunkter ville have klædt anmelderen og måske have fået ham til at ytre sig mindre kategorisk.

Johansens hovedsynspunkt synes at være, at nogle af mine tal i bogen ikke er pålidelige, fordi jeg har taget fejl af pålignede og virkeligt indbetalte skatter, og som bevis herpå opstiller han nogle tænkte, ganske enkle skemaer. Hvis det hele blot var så enkelt, var det ingen sag at være historiker. Johansen kunne i stedet for have spurgt sig selv om, hvorfor dog tidens trænede regnskabsførere, når de adskillige år efter det pågældende regnskabsårs afslutning sad med det store materiale for sig, skulle give sig til at operere med tal for pålignede skatter. På

det tidspunkt, hvor regnskaberne blev afsluttet, havde man adgang til at vide, hvad der virkelig var indgået i de forskellige kasser. Ud fra sit teoretiske synspunkt når anmelderen altså frem til at måtte påstå, at datidens regnskabsførere hellere arbejdede med fiktive størrelser end med sikre, ligesom han også – dog uden at sige det direkte – må antage, at Frederik IV, der havde et sjældent kendskab til sin finansadministrations krinkelkroge, og som med stor lyst selv arbejdede med regnskaber, ville lade sig nøje med opstillinger, der rummede så store usikkerhedsmomenter. Jeg skal være den første til at beklage de enkelte tilfælde, hvor der er inkonsekvens i mine tal, men jeg føler mig ikke af Johansens bevisførelse overbevist om, at talmaterialet ikke skulle give et i det store og hele pålideligt billede af bevægelserne i statens indtægter og udgifter.

Johansen kommer (s. 13) ind på spørgsmålet om, hvorvidt der blandt de finansdeputerede har været tilhængere af at føre »en mere ekspansiv monetær politik«, men han savner belysning af deres motiver hertil. Det er muligt, at nogle af dem har næret ønske om at føre en sådan politik, men der er ingen vidnesbyrd i kilderne herom, og Johansen kan på s. 336 i min bog læse om de bevæggrunde, som de brugte over for kongen: her er ingen betragtninger over økonomisk ekspansion, men udelukkende vidnesbyrd om at det var den pure nød, der stod for døren, man manglede simpelthen penge til soldaters og matrosers løn, til indkøb af krudt og kugler o.m.a. – Hvad John Law angår, findes der, mig bekendt, i den centrale finansadministrations i dag bevarede akter, intet der tyder på, at han har været på tale blandt de finansdeputerede, i hvert tilfælde er der ingen omtale af ham i det store arkivmateriale. På s. 12 i anmeldelsen benægter Johansen endvidere, under henvisning til min bogs s. 295, at »en devaluering af sedlernes internationale værdi er en naturlig følge af det fortsatte underskud over for udlandet og kan næppe . . . tillægges manglende tillid blandt statens borgere til sedlerne . . .«. Anmelderen ville ved en lidt grundigere læsning af s. 295 have kunnet undgå at fremsætte en sådan påstand. Jeg har nemlig på den pågældende side overhovedet ikke omtalt sedlernes internationale værdi, men kun deres kursforhold over for landets mønt, altså den opgæld der skulle betales, når der beregnedes værdi af henholdsvis mønt og sedler. Denne fejllæsning fra anmelderens side er et af de beviser, han lægger til grund for sin udtalelse om, at der »også i analysen af de økonomiske sammenhænge (kan) konstateres alvorlige mangler«.

Ligeledes på s. 12 begår anmelderen en anden fejltagelse som følge af en mindre grundig læsning af bogens tekst. Danmark-Norge var efter krigens slutning inde i en depressionsperiode, og Johansen finder, at i en

sådan periode kunne seddelinddragelse og afbetaling på statsgæld ikke kaldes en heldig politik, idet han henviser til statsfinansernes generelle virkning på det økonomiske kredsløb. Tværtimod, siger Johansen, ville en yderligere seddeludstedelse og lånefinansierede statsudgifter have været et middel til at hjælpe monarkiet ud af depressionen. Et er økonomisk teori, noget helt andet er praksis. Havde Frederik IV og hans regering overhovedet nogen mulighed for at føre en sådan politik? Statens finansielle stilling fremgår tydeligt af de af mig anførte tal, befolkningens skatteevne og formuesomstændigheder var utvivlsomt nede i en dyb bølgedal, landbruget var ude i en alvorlig krise, industrien manglede endnu meget i at være af større betydning. Hvordan skulle regeringen i denne situation kunne klare en forøget seddeludstedelse og optage yderligere lån? Regeringen havde netop i de forløbne år set sedlernes kurs over for mønt falde kraftigt, den kendte befolkningens dybe uvilje mod sedlerne, skulle nu et meget stort antal sedler påtvinges befolkningen, ville resultatet heraf være indlysende for alle, medmindre man samtidig afskaffede mønterne. Og lånefinansierede statsudgifter? Hvor i alverden skulle den dansk-norske stat skaffe lån fra? Statens befolkning kunne ikke yde noget i større omfang, og der fandtes næppe nogen i Europa, der ville eller kunne yde staten lån i et omfang som dette. Og endelig John Law og »The South Sea Bubble«. Var der her noget, der kunne friste regeringen til at gøre lignende eksperimenter? Det er min overbevisning, at regeringens udtalte modvilje mod at give erhvervssubsidier ikke bundede i principielle synspunkter, men ganske enkelt skyldtes manglende evne hertil, og dette fremgår evident af min tekst s. 415.

Afsluttende må jeg udtale, at Johansens betragtninger over min bogs sidste halvdel på flere punkter lider af skævheder og misforståelser, der kunne have været undgået, hvis anmelderen havde givet sig bedre tid til at sætte sig ind i stoffet.

J. Boisen Schmidt

REPLIK

Foranlediget af det ovenstående indlæg skal jeg blot bemærke, at der i dette ikke er fremkommet indvendinger, der kan rokke ved den logiske sammenhæng, som jeg i min anmeldelse har vist mellem beholdningsstørrelser, pålignede skatter og assignerede beløb i statsregnskaberne. Til dokumentation af denne sammenhæng kan jeg i øvrigt henvide til den omfattende udenlandske bogholderiteoretiske litteratur, der behandler det anvendte kameralistiske bogføringssystem og når frem til de samme

konklusioner om regnskabets tolkning, som er fremsat i min anmeldelse ¹. Jeg har intetsteds udtalt, hvorledes Frederik IV og hans embedsmænds indstilling var til denne regnskabsform, men har alene ønsket at påpege, at når der foretages en moderne bearbejdelse af materialet, er det nødvendigt, at man gør sig klart, hvad tallene dækker over, før de anvendes som led i en analyse.

Heller ikke de efterfølgende afsnit i ovenstående indlæg giver mig grund til at ændre mine synspunkter, idet de kun fremhæver forfatterens manglende indsigt i helt grundlæggende økonomiske sammenhænge. Som eksempel herpå kan således nævnes påstanden om, at den *indenlandske* opgæld ikke skulle være bestemt af sedlernes internationale værdi. Der er i begge tilfælde tale om en kursfastsættelse over for sølv på indbyrdes forbundne markeder, og opgælden (seddeldevalueringen) fremkommer netop derfor, som det er fremhævet i min anmeldelse, som følge af et underskud på betalingsbalancen.

Det er derfor ikke manglende tid til at sætte sig ind i stoffet, men overbevisningen om alvorlige logiske brist i bogens fremstilling, der har fremkaldt en anmeldelse af så kritisk karakter.

Hans Chr. Johansen

1. Jf. f. eks. E. Walb: Die Erfolgsrechnung privater und öffentlicher Betriebe, 1926, s. 208–318 og Nils Västhagen: Inkomst- och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och affärsbokföring, 1950, s. 278–308 samt den øvrige deri anviste litteratur.

BEMÆRKNINGER TIL 5. UDGAVE AF TRAP

Af Aage Houken

De enkelte bind af den nye Trap: Danmark har tidligere været anmeldt her i tidsskriftet, se navnlig II, s. 300 f. og VII, s. 211 f. Behandlingen af det egentlige Danmark er nu afsluttet med udgivelsen af et stedregister, der er værkets bind XI. Et XII bind vil rumme personregister; men forud for dette er kommet et bind XIII om Færøerne med egne registre. – Lektor, cand. mag. Aage Houken bringer nedenstående en samlet vurdering af værket.

Den femte udgave af Traps berømte værk nærmer sig afslutningen. Den påbegyndtes 1953, og sidste bind om »det egentlige Danmark«, nemlig 10. bind, de sønderjyske amter, udkom i foråret 1967. Siden da er yderligere det uundværlige stedregister (kaldet 11. bind) udkommet i foråret 1968. Efter forlagets beregning skal det tilsvarende personregister foreligge i 1970, hvortil så vil komme særbind med Færøerne og Grønland, af hvilke det sidste afsnit vil være helt nyt for Trap, for så vidt som det aldrig før har været behandlet i værket. Det hidtil udkomne vil formentlig være det stof, som de fleste vil have brug for, hvorfor det vel kan forsvares allerede nu at give en vurdering af udgaven, så meget mere som Færøerne og Grønland kræver ganske specielle forudsætninger for en sådan.

Man har sagt, at hver generation bør have sin Trap, og det skal nok nogenlunde passe. I al fald stemmer det, når man ser på de tidligere udgavers fremkomst:

1. udg. 1856–60 (desuden Slesvigbindet 1861–64), 5 bind,
2. udg. 1872–79 (uden Slesvig), 5 bind,
3. udg. 1895–96 (uden Slesvig), 5 bind,
4. udg. 1920–32 (atter med Slesvig), 9 bind + to registerbind.

Lægger man de respektive udgaver ved siden af hinanden, afviger de selvfølgelig kolossalt i omfang og behandlingsmåde. Indholdsfordelingen ser sådan ud i 5. udgave:

- I. (1959). Landet og folket. Københavns amts indledning.
Storkøbenhavn I (Erhverv. Trafik).
- II. (1960). Storkøbenhavn II (Sociale og kulturelle forhold).
Storkøbenhavn III (Arkitektur. Historie).
Københavns amt.
- III. (1954). 1. Frederiksborg amt. 2. Holbæk amt. 3. Sorø amt.

- IV. (1955). 1. Præstø amt. 2. Bornholms amt. 3. Maribo amt.
 V. (1957). 1. Odense amt. 2. Svendborg amt.
 VI. (1961). 1. Hjørring amt. 2. Thisted amt. 3. Ålborg amt.
 VII. (1963). 1. Viborg amt. 2. Randers amt.
 VIII. (1964). 1. Århus amt. 2. Skanderborg amt. 3. Vejle amt.
 IX. (1965). 1. Ringkøbing amt. 2. Ribe amt.
 X. (1967). 1. Haderslev amt. 2. Tønder amt. 3. Åbenrå-Sønderborg
 amter.

Forskellen mellem kabinetssekretærens beskedne værk i 6 små bind og nutidens bibeltykke bind er nærmest grotesk, men som tiden er gået, og udviklingen har formet et helt andet Danmark end det, han kendte fra sine rejser i riget med Kristian VIII og Frederik VII, vil kun få misbillige det uhyre omfang og det bugnende stof, som er karakteristisk for 5. udgave. I øvrigt kunne det se ud, som om stofudvidelsen er kommet lidt bag på redaktionen, for det har dog næppe været dens ønske, at de enkelte storbind skulle svulme op i den grad som sket er. Da man begyndte med 3. bind, kunne man »nøjes med« 960 sider, men f. eks. 6. bind fylder 1266 sider, 8. bind 1255 og 10. bind (Sønderjylland) hele 1330 sider. Disse svære, stentunge bind er komplet u håndterlige og gør en lam i armene, hvis man vover at stå med et af dem ved betragtningen af et bygningsværk. De kan egentlig kun ligge opslået på et bord. Så kan det indvendes, at man jo kan købe og indbinde de enkelte amter, men det vil blive en dyr affære, den er dyr nok endda. Prisen ville utvivlsomt få gamle Trap til at rødme ¹.

Ser man nu allerførst på værkets *disposition*, så er hovedlinjen den samme som i sin tid for Trap: kernestoffet er stadig det enkelte sogns topografi, indpasset i den større helhed, herredet. Det er vel et levn fra gamle dages topografi, Resen og Pontoppidan, der centrerede stoffet omkring kirkerne. Det er et spørgsmål, om ikke fremtiden vil (og bør) gå en anden vej: inddeling efter kommuner, thi det er jo sagen: Traps 5. udgave er ved sin fuldendelse allerede forældet, når man betænker nutidens ændrede struktur i storkommuner. Herom kunne man ganske vist intet vide, da udgaven startede for 15 år siden, men et er vist: når kommunalreformen er gennemført, hvilket formodentlig vil falde nogenlunde sammen med den definitive fuldendelse af udgaven, må redaktionen i gang med forberedelserne til en 6. udgave. Denne vil ventelig blive dirigeret af en anden redaktion, idet de to nuværende chefredak-

1. Se Harald Jørgensen: Resen, Pontoppidan, Trap. Grundlæggerne af studiet af dansk topografi. Nordisk tidskrift 1960, 334–48.

tører, Peter Skautrup og Niels Nielsen, alene på grund af alder må melde pas. Vemodigt for resten, at de to fremragende redaktører Engeltoft og Therkel Mathiassen skulle dø inden fuldendelsen.

Hvad dispositionen i øvrigt angår, betegner 5. udg. mere end en simpel revision, det er en fuldstændig nybearbejdelse – denne gang med angivelse af medarbejdernes signaturer – med meget større uddybning og ny fremlæggelse af materialet, ikke så meget i de enkelte sogne, men mere i behandlingen af de store linjer, hele landet og navnlig Stor-København. At beliggenhedstallene stemmer med de tidligere udgaver, er hvad man kan vente, dog kan små afvigelser træffes: Skagens Odde placeres på $57^{\circ}45'$ nordl. br., men i 3. udg. $57^{\circ}43'46''$, Blåvandshuk på $8^{\circ}5'$ østl. længde, i 3. udg. $8^{\circ}4'54''$. Det er dog kun småting, arealerne er mere divergerende. Det egentlige Danmark opgives i 3. udg. (1906) til 38.455,4 km², i 4. udg. (1929) til 42.926 km², men i 5. udg. (1959), I, s. 9 til 42.026 km². Tallet er mærkeligt, når man tager genforeningen i betragtning og den stedfundne landindvinding, der I, 9 siges gennem 200 år at have givet c. 400 km² nyt land. Tallet rettes da også bagest i 8. bd. til 43.032,7 km².

Der findes i 5. udg. langt større redegørelser end hidtil for de geologiske forhold, ikke mindst dybgrundens geologi, jordbundsbeskrivelserne og landskabsformerne, der siden 4. udg. har været inde i en rivende udforskning; specielt drages nytte af de epokegørende dybdeboringer ved Danish-American Prospecting Company rundt om i landet. Det er næsten rørende at se, hvordan *Trap* i 1. udg. mest taler om rullestensformationer, rullestensler og rullestenssand. Fra 3. udg. tales om kridt, kalksten og tertiærdannelser. Nu bygger man på opdagelsen af radioaktive stoffer og lovene for deres sønderdeling, der giver midler til aldersbestemmelsen (I, 18). Jordbundsbeskrivelsen i 1. udg. fylder 12 sider, herunder om marsk, klit, niveauforandringer og indsøer. 4. udg. har 9 sider + kort. 5. udg. har 43 sider og mange kort, tabeller og oplysende billeder samt blokdiagrammer som i Axel Schous Atlas over Danmark. Hertil kommer en yderst detaljeret beskrivelse, oftest af prof. Th. Sorgenfrei, præget af den moderne videnskabs metoder og terminologi; på lignende måde er det en fornøjelse at se, hvor Axel Schou og Niels Nielsen har præget landskabsbeskrivelserne med deres levende fremstilling og tekniske benævnelser, som var ukendte tidligere, f. eks. marint forland, klitters »mægtighed«, »modne udligningskyster« og meget andet. Synspunkterne fastholdes og uddybes af de to fremragende professorer i de enkelte amter. Således findes i 10. bd. (Tønder amt) en masse oplysninger om marsken, vandløbene, vadehavet, stormfloder, digebyg-

ning og landindvinding. Overhovedet skal det eftertrykkeligt fremhæves, at Prof. Niels Nielsen har præsteret det helt ypperlige i dette værk, der nok har stået hans hjerte nært, ikke mindst det sønderjyske bind. Eksempelvis har han alene i indledningen til Burkal sogn (X, 738) givet en virtuos topografisk skildring af landskabsformerne, især vandløbsforgreningerne og reguleringerne samt selvfølgelig klitresterne. Herom fandtes næsten intet i 4. udg., og der er overhovedet en kendelig forskel på dette og de tilsvarende sogneinddelinger i afsnittene om det gamle kongerige.

Heller ikke befolkningen og bebyggelsehistorien er forsømt, landsbyens udvikling i forskellige gårdtyper (gode illustrationer I, 104–05), befolkningstilvæksten og -tætheden, indskrænkningen i landejendommenes tal på grund af den voksende urbanisering (I, 118, 374) og den øgede trafik indhug i jorden. Derfor er det mærkeligt I, 118 at se antallet af egentlige bøndergårde opgivet til 94.100 i 1950 (c. 1900 72.100), hvorimod den netop siden 1950 stedfundne vældige nedlægning af landbrug ikke er reflekteret i Traps 5. udg. Ny er omtalen af forstædernes udvikling som selvstændige bysamfund, endvidere sommerhuse og feriebyer, ja endda begreber som sovebyer og satellitbyer er nævnt (I, 120). Jeg er derimod ikke sikker på, at den særlige danske bebyggelsesform stationsbyen har fået helt, hvad der kan tilkomme den af omtale. Underligt nok henvises intetsteds til Søren Vasegaards artikelserie herom i Jyllandsposten 1931–35, hvori de yderst forskellige forudsætninger efterspores for hver enkelt opståen ².

Perspektivforskydninger i samfundsstrukturen er selvfølgelig ikke gået sporløst hen over Trap. I 1. udg. var landbruget det eneste erhverv, der duede noget. Der var et lille afsnit med titel »Industrielle forhold«, hvori læses disse betegnende ord: »Industrien er ikke meget udviklet i kongeriget« (I, 163), og grunden er landbrugets dominans, »resicofrygt« hos »capitalisterne« ved industrielle virksomheder, samt »at arbejderne foretrækker den landlige beskæftigelse og dagleierens mindre bundne liv

2. Da denne artikelserie aldrig er optrykt i bogform, skal her til orientering nævnes de enkelte artikler i Jyllandsposten: Indledning 1. 2. 31, Jernbanestriden i Himmerland 7. 2. 31, Års 14. 2. 31, Ålestrup 22. 2. 31, Skørping 8. 3. 31, Hadsund 24. 3. 31, Vrå 1. 5. 31, Sindal 9. 5. 31, Dronninglund 16. 5. 31, Hirtshals 26. 5. 31, Hurup 3. 6. 31, Løkken 12. 6. 31, Brædstrup 19. 6. 31, Odder 2. 8. 31, Hadsten 12. 8. 31, Ry 21. 8. 31, Langå 3. 9. 31, Ikast 9. 9. 31, Vejen 17. 9. 31, Brørup 24. 9. 31, Bjerringbro 6. 10. 31, Kjellerup 14. 10. 31, Hammel 23. 10. 31, Fjerritslev 29. 10. 31, Ulfborg 6. 11. 31, Jelling 9. 2. 32, Grindsted 17. 2. 32, Give 12. 4. 32, Brande 28. 4. 32, Odden (Fanø) 9. 8. 32, Bramminge 25. 4. 34, Hornslet 18. 7. 34, Auning 1. 8. 34, Farsø 18. 9. 34, Vamdrup 4. 10. 34, Vinderup 5. 10. 34, Holsted 7. 8. 35.

for fabriksstuens slette luft og daglige tvang«. Endnu i 4. udg. læses: »Næst efter landbruget er industrien den erhvervsgren, der giver underhold til de fleste mennesker«, og i 3. udg. tales om »den uomtvistelige bekræftelse af, at industriens naturlige plads var og må være i andet plan«. I forhold hertil betegner 5. udg. en fyrstelig udvidelse med en rigdom af detaljerede opgivelser for de enkelte industriers vedkommende. Noget lignende gælder handel og samfærdsel, ja her har udviklingen jo endda været særlig eksplosiv. Endnu I, 177 tales om, at drivkraften på jernbanerne fortrinsvis er damplokomotivet (!), og s. 180 omtales ikke de nye motorveje. I handelskapitlet er udviklingen fra torvehandel, blandet landhandel (+ kro) og brugs til det moderne stormagasin kun vist i 4 billeder med underlagt tekst (I, 182–83), og begrebet supermarked er ukendt, ligesom markedsproblemerne kun er strejfede (s. 189).

Derimod har Trap fået med som nyt: det mellemfolkelige samarbejde, FN, NATO, den internationale domstol, FAO, UNESCO, WHO, ligesom centralforvaltningens omdannelse af tjenestemandsbegrebet. Oplysninger om boligpolitik og socialforsorg er ført godt à jour, så folkepensionen 1956 er medtaget, dog oplyses s. 254, at folkepensionen ikke tilfalder dem, der har pension fra stat og kommune. Atter et eksempel på, hvor hastigt Trap forældes. Det samme kan ses, næsten endnu grellere, i omtalen s. 273 af folkeskoleloven 1937 om den eksamensfri mellemskole, en vidtløftig redegørelse, der nu er komplet forældet. Samme fænomen s. 293 om gymnasier og realskoler. »Ny reform kan forventes gennemført, nemlig i 1957–58«, står der dog. Man finder 12 sider om ungdoms-, aften- og efterskoler, landbrugsfaglige skoler, fritidsforanstaltninger, husholdningsskoler, folkeuniversitetsundervisning, AOF etc. I 4. udg. var der 14 beskedne linjer!

Måske er Trap intetsteds så omkalfatret som i afsnittene om Stor-København og Københavns amt. Her gav 4. udg. København og Frederiksberg i snævrere disposition, i 5. udg. kommer *hele* det moderne storbyområde, ikke blot i fortrinlige beskrivelser af de enkelte bykvarterer samt omtaler af by- og egnsplanlægning, men også i detaljerede skildringer af de respektive erhverv og større virksomheder – herom var det småt i 4. udg. Meget er her fortsat i 2. bd. med de brede beskrivelser af kirker, kirkegårde, kulturelle og sociale forhold, hospitaler og kommunale værker, udmærket redigeret af Harald Jørgensen og Arne Sundbo. Den førstnævnte er også mester for det meste af den ypperlige redegørelse for Stor-Københavns arkitektur, forvaltning etc. samt på c. 100 sider Københavns historie (fremragende!), foruden at han har redigeret Københavns amtsrådsreds. I 3. del af 2. bd. finder man et vældigt stof

vedrørende de store kommuner, som til dels allerede var behandlet i afsnit 2 om Stor-København, hvorfor der er masser af henvisninger. Det kan se forvirrende ud og giver en del gentagelser, men forklaringen er vanskeligheden ved at vurdere, hvorvidt de respektive kommuner er at betragte som forstæder til København. Lyngby, Tårnbæk og Tårnby kaldes forstæder, men ikke Gentofte og St. Magleby.

Det må erkendes, at der her er sket store fremskridt f. eks. med hensyn til medtagelse af industrivirksomheder, hvor 4. udgaves praksis var ret tilfældig. Den omtalte således slet ikke virksomheder som De forenede Papirfabrikker, Ballin & Hertz, Sadolin & Holmblad, Kastrup Glas, Glud & Marstrand, Georg Jensen, Christiani & Nielsen, Wright, Thomsen & Kier etc. Også den stigende motorisering, parkerings- og gågadeproblemer og ringveje er kommet med. Ypperligt er afsnittet om Københavns havn, selv om man svært savner de to kort i 4. udg. s. 599 og 601 af Yder- og Inderhavn og 603 Søndre Havn. Apropos havn: I, 371 oplyses, at Roskilde er den eneste købstad i Københavns amt med havn. Hvad så med Køge? Efter fremstillingen i 2. bd. *har* Køge virkelig en havn, ja II, 1078 oplyses, at den egentlig har to!

Også de sociale institutioner findes nu omtalt i meget større omfang end før og på mere praktiske steder. Det er således nu meget nemt at finde Statens Institut for talelidende under Stor-Københavns sociale forhold. Det skal i 4. udg. søges under »Bygninger og institutioner« under skolevæsen! (I, 472) Om Københavns Universitet findes en længere udredning signeret af Olaf Waage, men det historiske er taget direkte fra 3. og 4. udg., så at det kun delvis kan gå under Waages navn.

Der er meget af den slags. II, 603–12 behandles forsvaret af Palle Jagd, men meget er overtaget fra 4. udg., der igen støtter sig til 3. udg., dog med uvæsentlige stilistiske ændringer. Er det så ikke lidt misvisende, at Jagd står som forfatter? Lignende observationer kan gøres f. eks. III, 868 og 871 (Engelstoft), V, 103–04 (Aage Aagesen om fynske jernbaner), II, 624 (Inge Mejer Antonsen om tøjhuset), VI, 654 (K. Prange om Vestervig kloster – det meste fra 4. udg.), X, 262 (P. Kjølner om Farrisskoven) etc. Eftertiden vil måske ikke reflektere over det, men helt god »redaktionsmoral« er det nu ikke, da der intetsteds ses at være gjort nogen bemærkning om, at der ofte er tale mere om en bearbejdelse end om et originalt forfatterskab, at signaturen altså egentlig blot betegner en slags garanti for pålideligheden i oplysningerne.

Værkets disposition *kan* trods fremskridtene nok medføre en vis forvirring. II, 625 f. omtales Arbejdsgiverforeningen og LO og deres bygninger samt disse organers stiftelse. Men det har jo allerede været for-

talt I, 259–62, hvor Arbejdsgiverforeningen siges stiftet 1898, men II, 625 opgives 19.5.1896. Begge dele kan kaldes rigtige, men forholdet er kun forklaret i 4. udg. Ligeledes oplyses I, 260 (udk. 1959), at den 1956 har 259 foreninger under sig med 23.400 medlemmer + 332 enkeltvirksomheder. II, 626 (udk. 1960) siges 255 foreninger, 22.688 medlemmer + 328 enkeltvirksomheder. Noget lignende gælder LO. I, 260: 705.000 medlemmer (i 1956), men II, 628: 719.063 medlemmer i 69 organisationer (i 1958).

De store københavnske omegnskommuners enorme vækst har selvfølgelig gjort fremstillingen forældet. I 4. udg. skelnes endnu mellem Hellerup sogn, Gentofte sogn etc., og der opregnes samvittighedsfuldt, hvor stort kreaturholdet er (Kreaturhold i Hellerup!), hvor stort et areal der er tilsået osv. Altså landbrug og havebrug er stadig hovederhvervet. I 5. udg. er det naturligvis totalt ændret, så der skelnes mellem kommuner, hvorunder der nu ofte er flere sogne. Institutioner i Gentofte nævnes nu kun med henvisning til det sted i 1. bd., hvor de er behandlet eller afbildet. Her savnes forresten et kort over Gentofte kommune. Om kortene mere senere.

De redaktionelle principper kan give anledning til kritik, naturligvis med al skyldig respekt for det i mange måder fortrinlige arbejde, der er ydet. Jeg har allerede nævnt enkelte eksempler på misvisende signaturer. Der kan konstateres lidt usikkerhed i listerne over medarbejdernes signaturer. Dr. Harald Jørgensen kaldes både HaJ og HJ, f. eks, i medarbejderlisten til hele 10. bd. HaJ, men 7 sider senere i Haderslev amts medarbejderliste HJ. Ligeledes i de følgende amtsbind. Og hvem er M. Th.S.? (VI, 827, 847) Signaturen er ikke oplyst. Medens vi er ved den slags småting: i 9. bd. mangler titelblad og register til Ribe amt.

Udarbejdelsen af en Trap-udgave er i vore dage et gennemorganiseret team-work, men det kan rigtignok bevirke gentagelser og overlapninger. III, 735 bedyres 2 gange med 17 linjers mellemrum, at Caspar Peter Müller var farfar til digteren Paludan-Müller. III, 892–93 står 2 gange, at grev Wedel-Jarlsberg var nær ved at indebrænde ved Basnæs' brand 1758. Det skal åbenbart indprentes, siden både Erik Moltke og Jan Steenberg kort efter hinanden får lov at meddele det. VII, 976: Rugård ejes nu af Chr. Mourier-Petersen, men det stod allerede s. 974. Overlapning findes VIII, 27 og 142 om gamle huse i Århus, VIII, 321 om Rathlousdal, der siden 1961 ejes af Edw. Tesdorpf, gentaget s. 326, IX, 922 om tysker-koloniseringen i Vorbasse gentages s. 923, IX, 1016 pastor Hans Poulsen Curtz, Blichers morfar, død 1764, gentages 3 linjer senere, X, 166 flytningen af tingstokke til Aller gentages s. 170 – her er

det endda samme forfatter begge steder, i de tidligere tilfælde er der tale om to medarbejdere, der så at sige træder hinanden i hælene – X, 437 dannelsen af en ny pril ved Rømøs nordøstkyst efter dæmnings bygning har nødvendiggjort et tilbagetrukket dige i Juvre Kog. Det er gentagelse fra s. 434. Oplysningen X, 1249 om Mommark Færgård gentages s. 1250, IX, 483 Martin Nyrop f. 1849 Nysogn s. Hind h. nævnes 2 gange med 16 linjers mellemrum. Det forekommer mig, at den redaktionelle røde blyant burde have været brugt noget mere i sådanne tilfælde.

Naturligvis vil man kunne strides om, hvad der skal »med« og hvad ikke. Jeg skal indrømme, at jeg forbavsedes IV, 751 over at se Keldernæsmordet nævnt. Men hvorfor så ikke Hjortshøj- og Bulottimordene? Hvorfor i det hele taget medtage mord? Hvorfor Bramminge-jernbaneulykken, men ikke Gentoft- og Vigerslev-katastroferne? VIII, 568 omtales en skypumpe over Fårvang 1963, selvfølgelig immervæk en slem katastrofe for befolkningen, men er det ikke at være for gavmild? Vil fremtidens Trap opregne alle nutidens bankrøverier og mord?

Jævnlig synes karakteristikken for mangelfuld, eller den er uheldigt placeret. V, 103 er de fynske jernbaner omtalt, men under Odense, således allerede i 3. udg. Sandsynligvis fordi Odense er jernbaneknudepunkt. Stykket er mestendels overtaget fra 4. udg. Ligeledes læses VIII, 863 om de jyske stambaners historie under Fredericia, atter knudepunkt. Det burde have stået i begyndelsen af 6. bd. under Jylland i almindelighed eller allerede i landsbindene I og II. Hvem hitter på at søge oplysningerne under Odense og Fredericia? VI, 773 finder kridtudviklingen ved Ålborg en lidt sparsom omtale, ikke engang Danmarks længste minegang er afbildet eller det vældige dødishul Øls Skæppe (derimod omtalt s. 1152). Under åndelige strømninger i Ålborg amt (VI, 803) savnes herrnhuternes fremstød i slutningen af 1700 tallet, hjulpet af pastor J. A. Wøldike, Gunderup. Indre Mission får kun 1½ linje om Års og Gislum h. Meget materiale til disse punkter kan findes i Bogen om Himmerland (1958), s. 424–36.

På den anden side må det anerkendes, at redaktion og medarbejdere har fået rettet adskilligt fra 4. til 5. udg., således oplysningerne III, 862 om Gerdrup, 864 om Kanehøj, IV, 199 om øen i Spjellerup præstegårdshave, der i 4. udg. kaldes Rahbeks ø, men i 5. Kammas ø. Voldstedet Trælborg IX, 931 kaldes i 3. og 4. udg. »i virkeligheden en ganske naturlig, rund forhøjning«, hvorimod 5. udg. omtaler Nationalmuseets undersøgelser 1957, der godt gør, at det var en bygdeborg fra yngre jernalder. Omvendt omtaler 4. udg. den såkaldte Fr. Munks lejr i Åstrup

s. Gørding h. som det sted, hvor Fr. Munk værgede sig mod de kejserlige tropper i trediveårskrigen. 5. udg. IX, 1009 refererer tørt, at Gudmund Hatt allerede 1935 har kaldt voldene naturlige sandflugtsdannelse.

Medens man selvfølgelig af gode grunde ikke kan forlange omtale af ting som den nye Lillebæltsbro (dog strejket VIII, 791), Nationalmuseumsplanerne i Brede, koncentrationen af banker og sparekasser, Halsskov-Knudshoved-færgeruten, Nyord-broen, Rødby-Puttgarden-færgeruten, Svendborg-Tåsinge-broen, Fynshav-ruten, Ebeltoft-Odden-ruten, olieraffineriet på Stignæs, Odense Universitet, Lindøværftet, Ancher-museet i Skagen, Studstrup-værket og meget andet nyt, må det noteres, at man har fået sådanne detaljer med som den nye tronfølgerlov 1953 (I, 203), Risø (II, 1109), fodgængergade i Randers (VII, 569), trekantbyplanen (VIII, 780), der, som det sirligt siges, »tilsiger at koordinere et urbant område«, endvidere containerhavn i Esbjerg (IX, 768), Billund Lufthavn (IX, 616), planer om sønderjysk landsdelsscene i Abenrå (X, 820).

Og så skal redaktionen roses for sin radikale oprydning i tidligere udgavers ganske komiske opregninger i sognebeskrivelserne af, hvor mange købmandsforretninger der fandtes, hvor mange håndværkere, læger, »gæstgiverier« der var, hvor mange landbrugsmedhjælpere der var, hvor mange »gde og hse« (= gårde og huse), hvor meget rug og hvede der avledes. Alt dette er nu henlagt til oversigterne i begyndelsen af amtsafsnittene med de overskuelige tabeller, medens man i sogneomtalerne kun finder korte, præcise fakta om areal og befolkning. Megen ros fortjener de gode geologiske redegørelser i begyndelsen af hvert sogneafsnit. Det samme gælder som før nævnt de tilsvarende afsnit i amtsbeskrivelserne. Typisk er f. eks. Præstø amt (IV, 4), hvor det fylder 5 sider mod 4. udgaves beskedne 11 linjer. Men i det sønderjyske bind 10 er det, som forfatterne, især Niels Nielsen, har fået lov at udvide det geologiske, landbrugshistoriske og kulturgeografiske stof ganske eftertrykkeligt, således s. 387–457, en yderst instruktiv redegørelse for Tønder amts jordbundsforhold, vandløb, landvindinger, digesystem, sluser etc., svarende til 4. udgaves 16 sider. Samme bind rummer dernæst en masse landbrugshistorie (ved Johan Hvidtfeldt), der næsten er ved at tage pippet fra læseren, så fuldt af detaljer er det, sagtens fremskaffet ved møjsommeligt arkivarbejde. Vi får således at vide, hvor mange selvejergårde der var i de respektive sogne i gammel tid, hvor mange hele og halve fæstegårde, trekvarts-, totredjedels-, treottendedelsgårde, adelige ottinger, tofttegårde, »forbedelser«, kåde og inderster, hvor mange okser, heste og svin der var, bistader etc. Herom var intet i de tidligere

udgaver. Spørgsmålet er så, om den slags bør medtages i Trap. Er det lønsomt? Man kan have sine tvivl.

Personalhistorisk stof. 5. udg. bruger megen plads til at meddele, at den eller den kendte person er født i det eller det sogn, samt til opregning af hvilke kendte personligheder der er begravet på den eller den kirkegård. Også her kan man måske diskutere betimeligheden af overhovedet at medtage sådant stof, men medtager man det, skulle det selvfølgelig gerne være nøjagtigt, og det er det desværre ikke. I al fald har jeg ved sammenligning med andre kilder, især »Dansk biografisk Leksikon« konstateret en mængde småfejl og enkelte store, så mange at de ikke bør fylde op i denne artikel. De er tilstillet redaktionen, der mulig vil undersøge dem og benytte dem i supplementafsnittet. Et par eksempler: Medens det naturligvis er mindre væsentligt, at veterinæren H. M. Høyberg IX, 636 opgives som død 1871 i stedet for født 1871, og at H. C. Frederiksen II, 970 opgives død 1903 i stedet for 1905, er det ikke ligeegyldigt, at Niels Blicher VIII, 312 gøres til præst i Randlev 1794–1823, når det rigtige er 1795–1822. På s. 314 står endda 1796–1823. Ligeledes at Anders Lebech X, 809 opgives begravet i Åbenrå, men X, 364 på frimenighedskirkegården i Agerskov. Det sidste er det rigtige. Helt ud i det komiske kommer man VIII, 192 med Morten Børup, der skal være død 1536. På samme side siges forresten et andet sted, at han døde 1882 (!) – man får en styg mistanke om, at det sidste årstal ikke er uden forbindelse med, at det forekommer i de to foregående linjer. Det rigtige er nu 1526. XIII, 283 opgives Børup som født i Børup, Tranbjerg s. Ning h. i midten af 1400 tallet, men VIII, 535 står der, at han er født »vistnok i Adslev s. Hjelmlev h. c. 1446«.

De nævnte detaljer om folks fødested og begravelsessted fører til gentagne spørgsmål, hvorfor den eller den ikke er nævnt. Det kan se ud til, at man væsentlig har holdt sig til folk født før 1900, men alligevel forbigås f. eks. Harald Bergstedt, Vilh. la Cour, Knud Hjortø, Erik Arup, K. K. Steincke, C. V. Bramsnæs, Ebbe Gørtz, landbrugsminister Ole Hansen (nævnt som begravet i Bringstrup III, 754), Aase Hansen, Erik Scavenius (derimod er Harald S. og P. B. S. nævnt), Johan Hye-Knudsen, Knud Højgaard, Jørgen Berthelsen, Lars Bjørnbak, Ejnar Mikkelsen, Hans Povlsen, Hans Kirk, Johs. Brøndum-Nielsen, Carl Roos, Otto Møller og mange, mange flere. Lad gå, at al den slags fylder op, men så bør naturligvis også opregnes, hvem der er født i København, og det har det ikke været mig muligt at finde. Lidt pudsige er titlaturerne. Ingemann, Chr. Winther, Aarestrup, Baggesen, Kaalund, Kingo og Skjoldborg kaldes digtere, men Goldschmidt, Poul Møller, Gustav Wied, Gjel-

lerup, Schandorph, Vald. Rørdam, Niels Møller, Johannes V. Jensen, Herman Bang, Sophus Claussen, J. P. Jacobsen og Jeppe Aakjær kaldes forfattere, ja selv Søren Kierkegaard kaldes »forfatteren S. K.«

Pålidelighed og »lyrik«. De topografiske fakta hos *Trap* er i reglen pålidelige, det manglede også bare! Derfor er det beklageligt, at der i masser af tilfælde er uoverensstemmelse mellem teksten og kortene. Således opgives II, 1106 Masterhøj i Himmelev s. til 46 m, men på kortet står 50 m, således også 4. udg. og Geodætisk Instituts kort. X, 217: højeste punkt i S. Starup s. 56 m, men sognekort 53 m; 4. udg. og Geod. Inst. 54. X, 559 Fårmandshøj 59 m, således også s. 543, men sognekort 58 (her i øvrigt formen Farmandshøj). At Sæby ingen oldtidsminder har (VI, 76) er kun delvis rigtigt, se Nic. Krarup Alb. Amtstidende 8.6.1947 og 30.3 1951. Stormfloder på Skagen nævnes med årstallene 1632, 1648 og 1718, men ikke med 1592–94 (se C. Klitgaard Jyllandsposten 18.3.1922). På lignende måde VI, 660, hvor stormfloder ved Aggertangen nævnes, nemlig 1560, 1624 og 1656, men ikke 1566 og 1586 (Klitgaard Jyllandsposten 3.5.1925). Her kunne også være nævnt de tyske og svenske troppers overgang over tangen 1624 og 1644, som var nævnt i tidligere udgaver.

Af og til kan man gribe sig i at synes, at »systemet« virker for stift, så der ikke er meget rum for lyriske stemninger. Sandt nok, det er der heller ingen, der venter, for *Trap* er først og fremmest saglig. Alligevel er det forfriskende de få gange der forekommer lidt »lyrik«, f. eks. IV, 12 om Fakse Banke, IV, 342 om belysningerne på Møns Klint, IX, 16 sommeraften ved Lemvig, ja VI, 780 siges af Axel Schou, at »sandmasserne har været omlejret af Æolus' kampstyrker«. Man venter også uvilkårlig i al fald korte henvisninger til visse lokaliteters sammenhæng med kulturlivet. I forbindelse med Nysø (IV, 301) omtales ganske naturligt kredsen af digtere og kunstnere, der færdedes her, men i forbindelse med »Kulsvieregnet« III, 155 nævnes intet om Lundbye og Skovgaard, Skagensmalerne er kun nævnt VI, 105 i forbindelse med museumsbygningen i Skagen – i følge systemet interesserer *Trap* sig mere for institutionen end for livet i og om den. Og skal Nysø nævnes, kunne med lige så stor ret nævnes det kulturelle liv på Palsgård, Fuglsang og Østrupgård. V, 419 nævnes såmænd Marinus Børups »Nakjælen« og VIII, 1182 Ludvig Bødtchers »Marthes Kilde«, men IV, 218 ikke Grundtvigs djævekamp i Vindbyholt kro, VII, 406 at Ulstrup = Blichers Ulvedal i novellerne »Høstferierne« og »Juleferierne«, ej heller Sæbys og Bangs-bos betydning for Herman Bang og Gustav Wied. Nuvel, det er alt sammen småting, men de ville have livet op i fremstillingen.

Illustrationer etc. Interesserede Trap-læsere vil måske, for så vidt som de hører til den ældre generation, erindre Anker Kirkebys to kronikker i Politiken 14.–15.11.1930, hvori han underkastede 4. udgave en ret skarp kritik. Hans væsentligste indvending var, at udgiverne havde haft blikket for meget rettet bagud og for lidt mod nutidens liv. Han ankede over, at der var gjort altfor meget ud af kirker og herregårde, ja, man kan ikke se landet for dem, påstod han. De skjulte kraftstationer, fabrikker, mejerier og højskoler, medens middelalderkirker og renæssanceborge var overbelyst. Det skulle hænge sammen med fortidens overklassesyn på mennesker, så at altså adel, gejstlighed og krigshelte dominerede på den jævne mands bekostning. Det kan ikke nægtes, at Kirkeby i nogen grad havde ret; på den anden side er kirkerne og herregårdene jo så vigtige dele af vort kulturliv, at ingen kan tænke sig dem fjernede fra Trap. Så meget mindre, som 5. udg. har haft mange fremragende specialister som medarbejdere. Man skal søge længe efter så vægtige bidrag som dr. Erik Moltkes og arkitekt Elna Møllers om kirkearkitektur og -inventar. Ligeledes skal afdøde arkitekt C. G. Schultz prises for en fin karakteristik af Søborg Kirke og sammen med Hans Stiesdal af Søborg slot³. Elna Møller har skrevet den store afhandling om Ribe Domkirke. Vel er en del overtaget fra Nørlunds behandling i 4. udg., men det hele er fint uddybet. Det er ikke ofte, at Trap indlader sig på kritik, men et sted har man gjort det på henrivende indirekte og derfor virkningsfuld måde ved at nøjes med et par linjers beskrivelse og lade illustrationen tale for sig selv, nemlig L. A. Winstrups rædsomme kirke i Sommersted (X, 264–64). Mere direkte sker det, når der IX, 193 tales om altertavlen i Bøvling valgmenighedskirke med »et nærmest pudsigt billede, Kristus med en omvendt synderinde, af fru Ingemann«, eller når inventaret i Nollund filialkirke IX, 914 omtales som »skønvirke« og en altertavle med en »tarvelig kopi«, ligesom der jævnlig tales om »hårdhændet restaurering«. I Tislund kirke (X, 376–77) findes en »ret mådelig udført bølgeranke«, »et ret ringe nadvermaleri« og »tarvelige evangelistmalerier«.

Over for Kirkebys kritik må det indrømmes redaktionen af 5. udg., at den *ikke* har forsømt det levende liv, men hæderligt har stræbt efter at give indtryk netop af det arbejdende Danmark. Hvor det skønnes opportunt, har man ladet illustrationerne tale, og den særlige billedredaktion under Gudmund Boesens og Jørgen Paulsens ledelse har virkelig præsteret meget ypperligt af fotokunst, både nærbilleder og

3. Hvorfor er for resten alle Stiesdals bidrag i 5. udg. trykt med store forbogstaver?

luftfoto. De sidste er jo vel egnede til at illustrere f. eks. en stationsbys udvikling, de første til at gengive f. eks. detaljer i rapningen i Skovlænge kirkes mur (IV, 743), konturerne af et landskab i vinterlys, som ved Frederikskirken i Skåde (VIII, 281) eller herregården Moesgård (VIII, 290). Af andre fortrinlige billeder nævner jeg eksempelvis Dommergården i Skjern (IX, 159), Fanøbillederne (IX, 895, 897, 901), de gamle sønderjyske gårde (X, 373, 375) eller Mørks kro i Kliplev (X, 1003). 4. udg. havde intet tilsvarende. Af og til kan et fotografi virke lidt for udvisket, f. eks. Keldby kirkes indre (IV, 349). Her havde 4. udg. en bedre tegning. Overhovedet kan man godt af og til længes efter ældre udgavers smukke tegninger og stik, f. eks. den ypperlige tegning af Bjernede kirkes indre i 3. og 4. udg. og måske allerbedst 1. udgaves karakteristiske tegning af kirkens gamle skikkelse med »Bispehuefaconen«. Gode detaljer i illustration er endvidere dambrugene ved Vingsted (VIII, 1134), Skærbæk- og Harteværkerne (VIII, 1158, 1187), jernskulpturen i Herning (IX, 127 – utænkelig tidligere!) og den typiske landevej fra 1950'erne sammenholdt med en tilsvarende fra 1920'erne (VIII, 1170, 1180 – ypperlig idé!), endvidere den moderne trikotagefabrik (IX, 367), men igen er det institutionen, bygningen der skal foreviges. Hvorfor ikke i stedet et billede af fabriksinteriør med arbejdende mennesker og maskiner? Fjernsynsmasten ved Rangstrup (X, 367) giver ingenting, Højerbilledet (X, 515) heller ikke meget ud over selvfølgelig karakteristiske huse med frugtkasser på fortovet og nogle parkerede cykler. Derimod søger man forgæves et billede fra byens mest fremtrædende industri, tæppefabrikken.

Kort. Udgavens kortmateriale er oftest forsvarligt og oplysende, dog med den tidligere nævnte uoverensstemmelse mellem kort og tekst som et lille minus. Men unægtelig glæder man sig over det ypperlige kort over København i mappen bag i 1. bd., over købstæder og større bymæssige beboelser, f. eks. Dragør, Tåstrup, Hedehusene og Ballerup. Som gammel århusianer har jeg glædet mig over Århuskortet. Under Randers gives endda særdeles lærerigt to bykort, et fra 1930 og et fra 1963. Svagest er nok sognekortene, som i de første bind er for gnidrede og finstiledede i skriften. Land og vand er ikke tilstrækkelig tydeligt adskilt. Det var bedre i 4. udg., hvor vandet var skraveret. Fra og med 6. bd. ændres disse små sognekort, men nu er de så til gengæld for lidt oplysende. Det egentlige by- eller sogneområde er nu hvidt, det øvrige gråt, men der gives kun et fåtal af navne. Således nævnes VI, 67 kun navnene Sæby og Kragelund samt Restr. (= restaurant), og VIII, 265 Stjær sogn, her nævnes kun Stjær. Det er ærlig talt for dårligt. Bedre

er f. eks. Vrads s. (VIII, 643), Ejstrup s. (646) og N. Snede s. (651). På Villerslevkortet (VI, 929) er det ikke tydeligt nok, hvor kystlinjen går. Noget lignende gælder kortene over Bodum og Ydby sogne (666, 668).

Et kapitel for sig er *stednavnenes retskrivning*. 4. udgave søgte at gennemføre en masse ændringer i retning af den normalisering, som Stednavneudvalget i sin tid arbejdede for. I Trap konstateredes en tendens til at indføre en ældre, i og for sig historisk korrekt skrivemåde, uden hensyn til den gængse, skrevne navneform. Det hele hang nok sammen med, at den daværende Trap-redaktør, kontorchef Gunnar Knudsen, også var leder af Stednavneudvalget og i øvrigt en særdeles besindig og dygtig forsker. Men nu førte revisionen af navneformerne i Trap til sådanne skriveformer som Harreslev for Harritslev, Serreslev f. Serritslev, Em f. Emb, Vem f. Vemb, Herføgle f. Herfølge, Nørbeg og Sønderbeg f. Nørbæk og Sønderbæk, Torbæk f. Tårbæk, Ledøv f. Ledøje etc. I mange tilfælde noteredes dobbeltformer med den reformerede form som opslagsform og den traditionelle i parentes: Gildebrønne (Kildebrønne), Hellevmagle (Herlufmagle), Birkinge (Birkende). Dette vakte stærkt mishag, og man angreb både Stednavneudvalget og Gunnar Knudsen voldsomt, en kritik der vel nok var lovlig hårdhændet, men ikke kunne frakendes en vis berettigelse, for stednavneretskrivning er jo i dette land som alt, hvad der har med retskrivning at gøre, en hellig ko⁴. I 5. udg. har man – det vil formentlig sige professor Peter Skautrup som den på dette område sagkyndigste redaktør – taget kritikken til følge og er vendt tilbage til de velkendte former: Tårbæk, Ledøje, Kildebrønne, Herlufmagle etc. Nu skrives Refs herred (4. udg. Revs), Agger (4. udg. Ager), Ellidshøj (Elleshøj), Skelund (Skelum, der vel nok burde være fastholdt VI, 1121), Vognsild (VI, 1205, 4. udg. Vonsild (Vognsild)). Hvorfor normaliserer man formen med g? Ganske vist har Kr. Hald den i Nudansk Ordbog, men Danmarks Stednavne VIII, 163 har Vonsild. Endvidere Lihme (4. udg. Lime), Engesvang (4. udg. Ingesvang, således også Geod. Inst.), Rougsø (4. udg. Rovsø), Thorsager (4. udg. Torsager), Ulfborg (4. udg. Ulborg) etc.

En anden sag er så, at der – som i 4. udg. – stadig kan konstateres uoverensstemmelse mellem tekstens navneform og kortenes. Det er uheldigt og forvirrende, når teksten har Mosbjerg, men kortet Mosebjer, teksten Mølbjerg, kortet Møgelbjerg. I de følgende eksempler nævnes tekstformen først og derefter kortets form: Borresholt – Borrisholt, Sta-

4. Søren Vasegaard Jyllandsposten 29.–30. 3. 1928 og C. Klitgaard smst. 21. 3. 1924.

bæk – Stubæk (VI, 203, a er det rigtige), Hjermeslev – Hjermitslev, Slette Strand – Slettestrand, Skjellerup (VII, 709) – sognekort det samme, men amtskort Skellerup, Storrिंग – amtskort Storing, Møllebanke – Møllebakke (Odder kort VIII, 316), Harboør (= 4. udg., men 1. og 3. udg. -øre) – sogne- og amtskort -øre, Fromsejer Plantage (IX, 919) – sognekort Fromssejr, amtskort Fromsejr, Fårmandsbjerg (X, 559) – sognekort Farmandsbjerg, Dverretved (VI, 145) – Dværgetved.

Ingen kan forvente, at Trap skal give forklaringer på stednavnenes betydning, det er selvfølgelig ikke Traps opgave. Alligevel gøres det enkelte steder, endda med rettelse fra 4. til 5. udg. Således har man i Næstved (IV, 78) fået Gunnar Knudsens indlysende rigtige tydning af navneleddet tved = rydning med, medens 4. udg. havde den gamle forklaring: tved = afgrænset jordstykke. Gadenavnet Anne Queensstræde, Hillerød, var i 4. udg. opkaldt efter dronning Anne, gift m. Jakob 6., men i 5. udg. efter Anne, enke efter købmand Hans Quie, død 1699. Skodsborg, der efter 4. udg. »måske har navn efter en befæstning, som har ligget syd for palæet . . . og som endnu sås ved 1860« får nu bemærkningen: » . . . der næppe har navn efter . . .«. Også til Bøllemose (II, 983) noteres en ny etymologi, nemlig efter en busk, mosebøllen, *Vaccinium uliginosum*, ikke uliginøsum. Til Hobro gives en gal etymologi (VII, 644), til Antvorskov (III, 810) er den helt udgået. I tilfældet Hvidbjerg vesten å sogn (VI, 637) skal man helt tilbage til 1. udg. III A, 134 for at finde forklaringen: »På østgrænsen af Hvidbjerg og Ørum sogne dannes skjellet af den å mellem Ove- og Ørum søer, med hensyn til hvilken dette Hvidbjerg kaldes Hvidbjerg-Vestenå til forskel fra Hvidbjerg på Thyholm og Hvidbjerg på Mors«. Med hensyn til navnet Roskilde (II, 1042) er der vild forvirring mellem udgaverne.

Litteraturhenvisningerne er et meget stort plus for Trap, så interesse-rede læsere har kunnet henvises til yderligere studier. Selvfølgelig er de ført à jour i 5. udg., men rigtignok ofte, f. eks. efter købstadsbeskrivelserne, trykt med så spæd og fin en skrift, at der skal lup til at tyde dem. Undertiden synes, man, at tidligere gode henvisninger med urette er udgået, således III, 212 henv. til Hist. tidsskrift 6. r. III, 235 om oprindelsen til navnet Sparepenge. Ligeledes III, 650 henv. til C. Molbech, Thiele og Friis. I mangfoldige tilfælde er der kun henvist til det udkomne af »Danmarks Kirker«, hvor naturligvis yderligere materiale kan findes; udmærket, men så skal man altså ulejlig sig hen på biblioteket, for hvor mange har dette fortræffelige, men vældige værk ved hånden? Ved Århus amt VIII, 28 savnes henv. til Skautrup og Haugstrup Jensens afhandling om Århusegnens stednavne 1939. Af Jelling-lit-

teratur savnes VIII, 1120 Lis Jacobsens afhandlinger i Scandia IV (1931), 234–69 og Tilskueren 1936, 1–25 samt Vejle amts hist. årb. 1937, 1–28. Ved Ferring (IX, 242) savnes Vilh. la Cours afhandling om oldtidshavneteorien i Fortid og Nutid IV, 63–66, ved Ondaften (II, 1215) nævnes en avisartikel i Østsjælland. Folkebl. fra 1959, men ikke Gunnar Knudsens artikel i Danske Folkemål III, 34–39, ved Søborg (III, 159) savnes henv. til Hans Olriks Valdemartidens kongemagt 1895, ved Irup (VI, 628) til Mogens Aagaards Tanker om Irup og Øland, Suhms Saml. I og Thisted Amts Avis 6.9.1882, alt nævnt i 4. udg. Fremdeles kunne nævnes III, 181–82 oldtidsvejen i Ellemose, hvor der savnes henv. til Dyggves tanker om oldtidsviet (Politiken 22.5.1955).

Jeg har gemt til sidst en ting, som har slået mig under min gennemgang af Traps 5. udgave. Det forekommer mig, at denne udgaves fremstilling i langt højere grad end tidligere udgavers er blevet *en lærd fremstilling*, ofte en *for lærd*, idet navnlig de geologiske og de arkitekturhistoriske afsnit er vrømlende fulde af fagudtryk, som må være uforståelige, ja ukendte for selv ret fremskredne læsere. At man i vore dage er fortrolig med begreber som pollenanalyse, frontologi, salthorst, landsrelief og lign. er indlysende, men i adskillige tilfælde bruger de geologiske medarbejdere ord og vendinger, som kun kan forstås ved brug af fremmedordbog eller andre hjælpemidler: skrænter furet ved soil erosion (I, 42), recent dalbund (I, 44), den vestlige kystkonfiguration (IV, 16), karstlandskab (IV, 341), de brudte dele er sammenkittet til breccie af kalk (IV, 16) organogen klitdannelse (IX, 596), tidevand med en amplitude på 1 m (IX, 727). Undertiden er ganske vist givet en forklaring, f. eks. drumlin (IV, 13, jfr. V, 15, VII, 966), abrasionsflak (VII, 542, IV, 342 men ikke IV, 17), akkumulationsflak (VII, 542, men ikke IV, 17), flod-dekapitering (VIII, 13), podsolering (IX, 19, men ikke IX, 595).

På lignende måde vil de fleste vel i arkitekturens sprogbrug vide, hvad der forstås ved apsis, lektorium, balustrader, pilastre, men værre er det med lisener, dydhermer, risalitter, rustikfugede dørpartier, predella, antependium, ciborium, mandorla, pinakler, dejbarok og bruskarok, spir med karnissvunget hjelm, midtparti opdelt af à refendsfugning (V, 709; VIII, 978 omtales en refundfugget mur), døre i regence (VI, 144; VI, 273 tales om regence-barok). Hvem kan vide, at det er en fransk stil fra Philip af Orleans' regentskabstid 1715–23, en overgang til rokokoen? Ordet findes end ikke i Brüels fremmedordbog. Endvidere bosserede murpilastre, frontale og retabel, courtine (VIII, 859, en fæstningsvold der forbinder to bastioner), gevændere om vinduer (VIII, 950,

jfr. forkrøplede gevændere X, 645), initialkartoucher, malerier i grisaille, pendentiver, sparrekopgesims, schabrang (X, 276; er det det samme, som X, 839 kaldes chambramler?). Fremdeles tales om stukkerede rocailler (X, 645) og fløje der omslutter en cour d'honneur (X, 209). Selv danske eller danskklingende udtryk kan såmænd volde læseren besvær: kabuf, afbaserede knægte, smigede cirkelvinduer, grathvælv, korsmærkede kølbuer, stolpeskæl, udkrugning, krydsslagt fyldtømmer, vederlagshøjde, en bindig sokkel. Og hvad i alverden menes med en mæandrerende sejlrende VI, 786? Er det en trykfejl, og for hvad?

Fremmedordsforbruget er også nok lovlig voldsomt i det mere almindelige stof. Der tales således om Margrethes translation (II, 1027), den sidste konsekreerede bisp (II, 1048), diskretion = gave, erkendtlighed (II, 1108), legat, perpetueret i Lindholm (II, 1154), fideikommissgodser som secondgenitur (smst.), en årlig canon på 300 rdl., den forbeholdne relocationsret (III, 760), indløst som relocationsgods (IV, 252), allodialgods (IV, 194), livgeding, han cederede sin ret til . . . (IV, 812), kontribuabelt hartkorn, Ålborgs influensområde, stednavnes resistens (VII, 536), det Rantzauske forlods (VI, 212, men s. 337 kaldet det Rantzauske præcipuum), Århus handels opland interfererer med andre oplandsbyers oplande (VIII, 34), gulv omlagt med brug af gl. astrag (VIII, 1196), en solidus fra kejser Anastasius (V, 195), godset arronderes, patrimonialjurisdiktionen ophævedes (X, 339), Brøns kirke var annekteret arkidiakonateret i Ribe (X, 575; i 4. udg. annekteret ærkedegnedømmet), differentiering mellem corps-de-logis, staldgård og ladegård (X, 643), klemmebrev, låsegods og meget, meget andet.

Man bedes ikke misforstå mig. Jeg er ingen fjende af fremmedord, og en systematisk purisme ville være mig direkte vederstyggelig, men det har jeg naturligvis heller ikke tænkt på. Men vi har her et værk af store dimensioner, lavet af højt kvalificerede fagfolk, som fra deres arbejdsområde er fortrolige med alle disse termini, der ville passe fortræffeligt i videnskabelige publikationer *for fagfolk*, fra Danmarks Geologiske Undersøgelser og Nationalmuseet eller i en lærebog for arkitektstuderende, men Trap er jo ment som et værk for alle. Efter min mening burde redaktionen have grebet regulerende ind. Og det er vel udelukket, at der til udgaven til allersidst kan knyttes en liste over sådanne udtryk med forklaringer?

Lad mig så til sidst drille redaktionen med en serie *forvekslinger*, som er ærgerlige, til dels komiske. I Stege fødtes 1753 maleren N. V. Dorph (IV, 121). Nej, det er skolemanden og oversætteren N. V. D. Maleren fødtes 1862 i Haderslev (rigtigt X, 143). Fysikeren og meteor-

logen H. J. Hansen angives født i Bellinge 1835 (V, 214). Nej, han var født 1875 i Udby s. Rougsø h. og død jan. 1968. Derimod var den i sin tid kendte zoolog og politiske skribent dr. phil. H. J. Hansen («Flue-Hansen») født 1855 i Bellinge. Ingeniøren og telegrafembedsmanden Alfred Krarup skal efter VI, 1150 være født 1872 i St. Arden s. Det er en forveksling med bibliotekaren og historikeren A. K. Ingeniør Carl Emil Krarup (1872–1909) var derimod født i København. Biskop Jonas Jensen Trelund (læs: købmanden) forveksles IX, 672 med biskop Johannes Trelund, født 1669 i København. IX, 872 siges arkitekten Hack Kampmann at være født i Sneum 1813. Nej, det er politikeren H. K.; arkitekten var født 1856 i Ebeltoft (rigtigt VII, 695). Historikeren Jannik Lindbæk omtales IX, 1056. Der skal læses: højskoleforstanderen J. L. f. 1862 i V. Vedsted s. Her er forveksling med historikeren, dr. phil. Johs. Lindbæk, f. 1872 i Ribe (rigtigt IX, 673). X, 854 omtales amtsdommeren og politikeren Chr. Jürgensen som født i Åbenrå 1846. Nej, han fødtes 1838 i Stubbæk, Ensted s. Lundtoft h. (rigtigt X, 935). V, 584 findes en misvisende oplysning om maleren Peter Syrak Hansen, f. 1833 i Svaninge, d. 1904; 4 linjer senere opgives han som død 1956. Det må vel være hans søn, maleren Hans Nikolaj Syrak Hansen f. 1866, død 1956.

Man konstaterer gang på gang, at personer, der står i DBL ved siden af hinanden, sammenblandes og forveksles.

Alle disse her fremdragne detaljer, som skyldes en dybt interesseret læser, fremsættes i håb om, at de vil komme et supplement og en senere udgave til gode. Man må ikke indvende, at det ofte kun er bagateller, der ankes over. Det kan være rigtigt i nogle tilfælde, men skal småtingene ikke også være nøjagtige? Det drejer sig dog om et værk, der skal være standardværket for en hel generation. Men alt taget i betragtning og trods alle mangler betegner 5. udgave dog et uhyre fremskridt i forhold til tidligere udgaver, og man bøjer sig i ærbødighed for de mange gode mænd og kvinder, redaktører, tusinder af meddelere, fotografer, tegnere, typografer og mange flere, der her har fremlagt mange års brydsomt arbejde i et smukt nationalværk.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved professor, cand. mag. H. P. Clausen, arkivar, cand. mag. Ole Degn, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, stud. mag. Bent Jensen, professor, dr. phil. Tage Kaarsted, cand. phil. Niels Lund, afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan, stud. mag. H. Schleder-mann, bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard og arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg.

Albert D'Haenens: Les invasions nor-mandes en Belgique au IXe siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'historiographie médiévale. (Publ. univ. de Louvain, 1967). 391 s.

Skønt der findes en stor og hurtigt voksende litteratur om vikingerne, er der langt mellem arbejder, der på en gang rummer originale synspunkter og underbygger dem ved omfattende studier. Den her omtalte bog af en yngre belgisk historiker, D'Haenens, hører til disse få arbejder. Den vil uden tvivl komme til at indgå i vikingeforskningen sammen med de klassiske værker af Steenstrup og Vogel og den i disse år stærkt diskuterede bog af P. H. Sawyer (The Age of the Vikings, 1962).

D'Haenens har koncentreret sig om det nuværende Belgien og de nærmestliggende områder. Derved har han i modsætning til de ovennævnte forskere i højere grad kunnet inddrage lokalforskningen og følge beretningen om samme tildragelser også i den senere historieskrivning.

Dispositionen udmærker sig ved en enestående konsekvens, der bliver af stor betydning for resultaterne. I introduktionen omtales kildegrundlaget, opdelt i samtidige kilder, senere kilder og arkæologiske fund. Dernæst meddeler D'Haenens sin opfattelse af begivenhederne i to helt adskilte afsnit: et om de angribende vikinger og et om forsvarerne eller ofrene for

angrebene. I begge behandlinger er der særlige kapitler om de to parter mål og midler. Han afslutter sin gennemgang med en opgørelse af vikingetogenes betydning materielt og åndeligt. Alt dette udgør imidlertid blot den ene halvdel af bogen. Den anden halvdel består af en specialanalyse af hver enkelt benyttet kilde, opdelt i årbøger, helgenbiografier osv. Man finder her både de samtidige og de senere kilder (især 11.–14. årh.) analyseret.

Når også de senere kilder er med, skyldes det ikke blot almindelig kulturhistorisk interesse, de indgår faktisk som en integrerende del af forfatterens opfattelse. Han tillægger nemlig vikingetogene meget ringe betydning i materiel, økonomisk og politisk henseende. Derfor nødsages han til at forklare årsagen til den megen omtale, de har fået både i samtiden og eftertiden. Virkningen beskrives som et »choc mental«, og der anføres flere interessante forklaringer. Dels henviser D'Haenens til Sawyers bemærkninger om, at angrebene var forskellige fra de kristne folks indbyrdes kampe ved også at være rettet mod kirker og klostre (og netop her sad jo historieskriverne). Dels peger han på den religiøse opfattelse af vikingerne som Guds straffende redskab over for de ulydige kristne. Senere vedligeholdtes interessen snart af almindelig fortælleglæde, snart i sammenhæng med retstrætter om jordbesiddelse og relikvier. Her anvendte

man historieskrivernes beretninger til retfærdiggørelse af krav under henvisning til vikingeoverfald, midlertidig flugt osv.

Selve analysen af teknikken i og forløbet af et typisk vikingeoverfald (le mécanisme-type d'un raid normand) er særdeles overbevisende. Hvad derimod angår det rent kvantitative – altså spørgsmålet om omfanget af alle angrebets betydning – befinder D'Haenens sig i samme situation som sin meningsfælle P. H. Sawyer. De peger begge på kildernes klare tilbøjelighed til overdrivelser; men de har ikke dermed godtgjort, at vikingehærene virkelig var små og plyndringerne begrænsede. Her må de i sidste instans henvise til almindelige sociale, økonomiske og tekniske forhold i middelalderen, forhold, som ofte er ukendte eller endnu uudforskede.

Men D'Haenens arbejde vil sikkert få stor betydning, dels ved den systematiske inddragelse af psykologiske faktorer i samtid og eftertid, dels ved den forsknings- og fremstillingsteknik, der er anvendt. Foruden at meddele sine egne synspunkter giver han en forskningsoversigt i form af en originalt udformet »status questionis«. At dette i sig selv er en videnskabelig præstation, der har sine særlige problemer, behandles nærmere under omtalen af et andet arbejde, hvortil han er medforfatter (L'archéologie du village médiéval, se nedenfor).

H. Schledermann

Gillian Fellows Jensen: Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire. (Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning Nr. 7). CVIII + 374 s.

Med denne disputats af en engelskfødt medarbejder ved Institut for

Navneforskning foreligger for de vigtigste danske bosættelsesområder i England en pendant til J. Adigard des Gautries' undersøgelse af de danske personnavne i Normandiet. Hovedparten af bogen, 356 s., udgøres af en navneliste, hvor hvert enkelt dansk personnavns forekomst i kilderne er registreret, og hvor der gøres rede for navnenes etymologi og forekomst i Skandinavien samt gives henvisninger til indledningens behandling af navnenes lydudvikling og ortografi.

De første godt hundrede sider af bogen, som er pagineret med romertal, er en historisk og sproglig indledning, hvor der kort fortælles om de vikingetogter og -bosættelser, som medførte udbredelsen af de danske personnavne, om fordelingen af de skandinaviske stednavne i England, som for perioden før 1066 er den alt dominerende kilde til personnomenklaturen, samt om forholdet mellem danske og norske personnavne, hvor forf. fortjenstfuldt gør rede for de kildekritiske konsekvenser af det forhold, at den hjemlige danske overlevering af personnavne er langt ringere end den norske. Endvidere gives en klassificering af personnavnestoffet i tre grupper, og der gøres rede for hyppigheden og den kronologiske lagdeling af disse grupper. Det viser sig, at personnomenklaturen har været temmelig stabil, forholdet mellem de forskellige grupper ændres ikke væsentligt mellem 875 og 1250; man vedblev at bruge sammensatte navne og i vidt omfang at bruge de samme navne perioden igennem, og de oprindelige tilnavne var ligeledes meget anvendte, men med en hurtigere fornyelse af repertoiret. Her er mange navne, og hvert enkelt forekommer som hovedregel kun få gange. Endelig behandles i et rent sprogligt kapitel gengivelsen af nordiske navne

i engelske kilder. Det har uundgåeligt præget overleveringen, at en del navne er optegnet af normanniske skrivere, der havde svært ved at kaspere det nordiske.

Det falder uden for nærværende anmelders kompetence at bedømme det filologiske arbejde, der er nedlagt i systematiseringen af det vældige materiale og i den sproglige redegørelse derfor. Mod forf.s behandling af sagens historiske sider tør derimod rettes visse principielle indvendinger. For det første savnes en almindelig redegørelse for det foreliggende kildemateriale. Det fremgår, at der alene er benyttet trykt materiale; men det havde været værdifuldt at få dette præsenteret nærmere; det er ingenlunde noget egalt og problemfrit kildegrundlag, man har at bygge på. For det andet må man nære betænkelighed ved forf.s tilsyneladende modvilje mod at optage en diskussion med de argumenter af rent kildekritisk og historiemetodisk art, som er ført ind i debatten om, hvad sted- og personnavne egentlig kan lære os om vikingernes bosættelse. Enten negligerer hun dem, eller hun går ud fra, at hvad der synes at være almindelig enighed om, selv om enkelte er uenige, det er nok et tilforladeligt udgangspunkt. Det forekommer således at være en mangel, at der ikke er taget stilling til Sawyer's argument, at et ukendt antal af de danske personnavne rundt om i kilderne kan være båret af personer af engelsk herkomst, fordi personnavnegivning var en modesag, ikke et spørgsmål om nationalitet. Til støtte for sit argument henviser Sawyer til en virkelig meget slående undersøgelse af personnomenklaturen blandt Thorney Abbey's lægbrødre gennem en periode; men denne er ikke inddraget i det foreliggende arbejde,

selv om forf. andetsteds når til resultater og overvejelser, der meget ligner Whitelock's. Det er muligt, der kan gives gode grunde til at være uenig med Sawyer; men så skylder forf. sine læsere at fremlægge dem. Man kan ikke blot tie ham ihjel.

Endvidere må man anholde som uheldig en vis tendens til at anføre som belæg for historiske kendsgerninger, hvad der står om dem i arbejder af sprogligt tilsnit, skrevet af filologer, altså at bruge anden- eller trediehåndskilder. P. XXIII hedder det, at kongeriget Yorks historie er temmelig dunkel. Det står for så vidt til troende, men frem for at give en henvisning til et arbejde om skandinavisk indflydelse på dialekterne i Yorkshire, havde det været mere apropos med en henvisning til f. eks. A. Binns: *The Viking Century in East Yorkshire*, 1963, som ikke synes benyttet. Ved at holde sig til de relevante autoriteter kunne forf. et andet sted have sparet sig at puste liv i den forladte forestilling, at inddeelingen i wapentakes skulle være foretaget af danskerne snart efter koloniseringen (p. XLIV). Hun henviser her til O. S. Andersons arbejde om de engelske hundreders navne og er gået glip af den erkendelse, at wapentakes og hundreder er ganske den samme institution, den har blot fået et dansk navn i Danelagen, og den er ikke omtalt før midten af det tiende århundrede. Et opslag i standardværket, *Stenton's Anglo-Saxon England*, er nok.

Der kunne yderligere anføres forskellige indvendinger, således mod den postulerede forbindelse mellem hærenes deling af landet og stednavnernes fordeling. Denne forbindelse er af flere grunde vanskelig at opretholde; den er det allerede, når man tilslutter sig den anskuelse, at en

større eller mindre del af stednavnene skyldes indvandrere, som er kommet efter hærene. Afslutningsvis skal imidlertid blot anføres et par anker mod værkets bibliografi. Den er kombineret med en forkortelsesliste og opdelt i et afsnit for kilder og et for anden litteratur. Det må undre en smule at se Stenton's *The Danes in England, 1927*, anført under kilder med den oplysning, at den indeholder »abstracts«, mens man samme sted må savne hans *The Free Peasantry of the Northern Danelaw, 1925–26*; den første er en forelæsning, den anden en højst relevant kildeudgave. Det må nok være en lapsus. Når man under litteraturen får samme forfatters afhandling fra 1945 *The Colonies in England and Normandy*, undres man over, at *The Danish Settlement of Eastern England* fra 1942 ikke har fundet anvendelse. I mere formel henseende må man anke over ufuldstændige titelangivelser. Ved *An Historical Geography of England before A. D. 1800*, Cambridge 1936, hvortil Ekwall har bidraget med et kapitel om »The Scandinavian Settlement«, savnes således udgiveren: H. C. Darby.

Niels Lund

L'archéologie du village médiéval. (éd. Centre belge d'histoire rurale, publ. no. 5, Louvain et Gand, 1967). 139 s.

Denne publikation er i sandhed et samleværk, fremgået af forslag, indvendinger under kollokvier og fuldt udformede bidrag. I første omgang overraskes man både af, hvad der er med, og hvad der mangler. Man finder således en udførlig omtale af kirker og borge (motteanlæg) og desuden adskillige blanke sider, hvor læ-

seren selv kan supplere med litteratur og kommentarer.

Der er tale om en yderst moderne, tværvidenskabelig og sociologisk betonet bebyggelsesforskning, hvortil vi ikke har noget sidestykke i dansk middelalderarkæologi.

Mest interessant er et detaljeret arbejdsprogram over de problemstillinger, man ønsker at belyse i de kommende års forskning vedr. nord- og vesteuropæiske landsbyer. Man kalder det en »questionnaire«, altså en »status questionis«, og teksten hertil er udarbejdet af Léopold Genicot og Albert D'Haenens. Begge er historikere i Louvain, og bogen er trods titlen mindst lige så historisk som arkæologisk. Størstedelen af medlemmerne i »Centre belge d'histoire rurale« er også historikere.

Problemerne inddeles i fem hovedgrupper: 1) *Mennesket*. 2) *Bosættelsen på landet*. 3) *Udnyttelsen af landjorden*. 4) *Omdannelsen af jordens produkter* og 5) *Dagliglivet*. I hver gruppe er der en række underafsnit, således i gruppe 1 somatiske og demografiske data; i gruppe 2 f. eks. boliger, fælles faciliteter (kirker, møller, befæstning m. m.) og kommunikation med omverdenen; i gruppe 3 jordfordeling og landbrugsredskaber (materiale, proveniens, funktion).

Det hele er opstillet særdeles overskueligt og systematisk, endog gruppe 5, der angår dagliglivet. Hvis man tror, at der her ville blive plads for malende skildringer som Troels-Lunds eller hyggelige beretninger som Steensbergs, tager man fejl. Allerede under § 1. A spørges der hårdt: »Er adelen kødspisende og den ufri befolkning vegetarer?«.

Skemaet er blot tænkt som et arbejdsgrundlag; men det indebærer naturligvis i sig selv en opfattelse af landsbyen som samfundsfænomen –

og det en yderst funktionel og strukturel opfattelse. Man kan ved at sammenligne dette skema med det, D'Hærens brugte til at redegøre for vikingetogene (omtalt ovenfor), se, hvor meget lettere det er at anvende f. eks. en funktionel betragtning, når det gælder to parter, hvoraf den ene angriber, og den anden forsvarer et område. Et landsbysamfund derimod – med forskellige erhverv, institutioner, bygninger osv. – kræver langt mere komplicerede problemstillinger.

Påfaldende er det, at næsten alle spørgsmålene angår materielle forhold. Det er, som havde man på forhånd fraskrevet arkæologien enhver mulighed for at beskæftige sig med åndelige vilkår. Den middelalderlige kirkearkæologi har dog trods alt visse muligheder. Skemaet bygger nærmest på en form for socialantropologi, støttet af eksempler fra mange landes middelalderarkæologi.

I Danmark er forskningen i højere grad præget af at være bundet til selvstændige fagtraditioner inden for historie, geografi, stednavneforskning og arkæologi. Hvis nogle historikere her havde udformet et sådant skema, ville det uden tvivl være blevet mødt med energiske og berettigede protester fra arkæologisk side. Man ville have krævet større hensyntagen til det faktiske kildemateriale bl. a.

Imidlertid er det et interessant initiativ, belgierne har taget, og det må vække til eftertanke her i landet, hvor der ikke findes nogen systematisk og omfangsrig bebyggelsesforskning i øjeblikket. I dag hævder sagkyndige nemlig, at de nyeste landbrugsredskaber, der løsner jorden indtil en dybde af 70 cm, i løbet af en snes år vil have ødelagt fundene for steds. Ikke mindst hustomter er udsatte (se Skalk, 3, 1968).

H. Schledermann

Aksel E. Christensen: Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unions-tiden. (Munksgaard, 1968). 247 s.

Et af de mest efterspurgte arbejder i den moderne danske historiske litteratur foreligger nu i fotografisk genoptryk. Professor Christensen skriver i forordet, at genudsendelsen ikke foretages uden betænkelighed, da en forsker naturligtvis må føle trang til at ændre mange formuleringer efter 23 års forløb. Yngre årgange af historikere vil dog utvivlsomt påskønne, at det er just 1. udgave, der udkommer på ny, og ikke en helt forandret bog; thi den oprindelige »Kongemagt og aristokrati« er historiografisk set forlængst blevet en milepæl, fordi den med sine klart formulerede synspunkter har været udgangspunkt for mange andre forskeres indsats.

For al højere undervisning i Danmarks historie er et alvorligt savn hermed afhjulpet. Den nye udgave vil være særlig anvendelig, fordi forfatteren i et sæt supplerende noter meddeler sit standpunkt til afhandlinger udkommet siden 1945.

Helge Paludan

Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen. Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet, bind II. (Gyldendal, 1968). 515 s.

Hvor meget gods ejede den danske højadel i middelalderen? Og hvorledes var godsets struktur – var det samlet eller var det splittet, og hvorledes var brugsforholdene? Det er de to hovedspørgsmål, som amannensis ved Århus Universitet, cand. mag. Erik Ulsig søger at besvare i en omfangsrig bog.

Bogen er oprindelig en guldmedaljeafhandling fra 1955, men den er omarbejdet og udvidet og i det væsentlige fuldført i 1957; resultaterne af den senere forskning er ikke indarbejdet, når bortses fra enkelte tilføjelser.

Bogens problem er centralt; det er af betydning for den sociale og økonomiske historie og grundlæggende for forståelsen af et samfund, hvor jordbesiddelse var grundlaget for rigdom og magtstilling, ikke blot socialt, men også politisk. Ved en belysning af besiddelsesforholdene, godsernes størrelse m. m., vil man bedre kunne forstå magtspillet i samfundet, herremændenes stilling indbyrdes og over for den i middelalderen i lange tidsrum svage kongemagt. Men det er en meget vanskelig opgave selv i hovedtræk at skildre disse forhold, dels fordi emnet er kompliceret, dels fordi kildematerialet er yderst dårligt og ufuldstændigt, ikke mindst for de ældre perioder, og tillige vanskeligt at fortolke. En stor mængde adkomstbreve og testamenter har været Ulsigs hovedkilde; hertil kommer så privatarkiver samt adelige jordebøger og gejstlige jordebøger, gavebøger og brevbøger. For hele materialet gælder, at det for tiden før 1400 er yderst spinkelt.

Problemet har tidligere kun i anden forbindelse beskæftiget den historiske forskning. Man har forskellige skøn over de enkelte stænders godsmasse i den senere del af middelalderen og over forholdet mellem selvejendom og fæste i Valdemarstiden og senere. Men der findes kun få arbejder om enkelte godsers historie, og en detailanalyse af den samlede godsmasse eller blot et større område har ikke været foretaget, når bortses fra Poul Nørlunds afhandling om jordrotter i Valdemarstiden. Vedrørende

godsstrukturen har man blot generelle skøn; de når frem til, at især adelens godskomplekser hele middelalderen igennem var meget splittede; de bestod væsentligst af strøgods, dvs. bortfæstede, spredtliggende jorder. Kun et par forskere, Kr. Erslev og Poul Nørlund, har hævdet den opfattelse, at et ældre storgodssystem forsvandt med afskaffelsen af trældommen omkring 13. årh. og igen begyndte at udvikles i det 16. årh., således at der bliver tale om en bølgebevægelse.

Kildematerialets spinkelhed er muligvis en af årsagerne til, at Ulsigs bog er blevet opbygget på en meget uoverskuelig måde. Først skildres i to kapitler storejendom og godsstruktur i Valdemarstiden, dernæst tiden 1241–1340; så får vi et kapitel om Sjællands adel omkring 1300, så et om adelsgods 1241–1375, et om brugsforhold, et om Sjællands adel på dronning Margretes tid, et om adelig godssamling i anden halvdel af det 14. årh. og et om ændring i godsstrukturen 1375–1440. Dernæst følger kapitler om godssamlere 1440–1513, om Sjællands og Skånes adel i slutningen af det 15. årh., om adelig godssamling i det 15. årh. og endelig hovedtræk af godssystemet i det 15. årh. Denne uensartede opbygning gør det meget vanskeligt at arbejde med bogen.

Udgangspunktet i undersøgelsen tages i en skildring af storejendomme i Valdemarstiden. Ulsig tager ikke stilling til, om stormandsbesiddelse eller almindeligt bondeselveje var mest udbredt, men påviser, at der på Sjælland fandtes flere storgodser, således Hvidernes og Sunesønnernes, mens herremandsejendommene på Falster var meget små. Konklusionen, at der i Valdemarstiden ikke inden for herremandsstanden fandtes et socialt lag, som nogenlunde svarede til senmid-

delalderens højadel, synes spidsfindig. Kun forholdene på Sjælland og Falster kendes; endvidere er der påvist storgods, og selv om besidderne betegnes som »høvdinge«, svarer de dog vel snarest til senere tiders højadel.

Til belysning af godsstrukturen i Valdemarstiden benyttes også det nævnte materiale for enkelte godser på Sjælland og Falster. Det konkluderes, at »et karakteristisk træk ved godsstrukturen i Valdemarstiden er da det forhold, at en hel by eller i hvert fald den væsentligste del af byen var på en enkelt mands hånd« (s. 40); men denne konklusion hviler på et lige så spinkelt grundlag som tidligere forskeres teorier om strøgods, og det er ikke bevist, at disse skulle være urimelige (s. 46).

Afsnittet om overgangen fra selveje til fæste 1241–1340 må af flere grunde blive usikkert; kilderne er sparsomme og de direkte vidnesbyrd om overgang fra selveje til fæste få. Et holdepunkt som Arups udtalelse, at omkring halvdelen af landets jord på landskabslovenes tid var ejet af bønderne (s. 49), er blot et postulat.

I afsnittet om Sjællands adel omkring 1300 benytter Ulsig for første gang en metode for rekonstruktion af manglende godshistorisk materiale ud fra slægtshistorisk stof. Den skånske adelsmand Jon Lille og hans slægt, som »er dem, vi ved mest om«, behandles og bruges som et eksempel på metoden (s. 55–61, jfr. s. 18, note 19). Ved en nøjere betragtning undgås det ikke, at man får visse betæneligheder. Ved metoden nås frem til et vidtstrakt gods, til trods for, at »vi savner direkte oplysninger«; som udgangspunkt tages tre kendsgerninger: »Jon Lilles fremragende sociale position; den kendsgerning, at han i 1305 udstedte et brev i Hørsholm, som hans datter Cecilie i sit testa-

mente, dateret Hørsholm 1307, benævner »min« gård; endelig Hørsholmgodsets store omfang 1346«. Gennem mange slutninger med store forbehold når Ulsig frem til, at »det bliver herefter meget omfattende godser, som man må regne med har tilhørt Jon Lille og hans slægt«. Flere gange undervejs udvides perspektivet, og til sidst er resultatet meget usikkert; endda er det af denne række det bedst underbyggede. På lignende måde gennemgås alle de sjællandske og skånske adelslægter, der kendes fra denne tid.

Ulsig påviser selv, at kildematerialet er hullet også med hensyn til en fuldstændig overlevering af alle slægter og gårde, men mener alligevel, at det er tilstrækkeligt; begrundelsen, at »det er næppe troligt, at Sjælland har kunnet rumme mere end ca. 40 betydende slægter« (s. 87) er ikke underbygget.

Efter gennemgangen af slægterne behandles adelsgodset 1241–1375. Kilderne for tidsrummet frem til 1340 er om muligt mere fragmentariske end dem for Valdemarstiden. Stadig er det Sjælland, der bedst kan belyses, dernæst følger Skåne. Strøgods kan kun undtagelsesvis påvises, og det vil være usikkert at sige, at godset var bedre samlet end i det 15. årh. For Valdemar Atterdags tid er kildematerialet bedre, selv om det fortsat svigter for Jylland. I konklusionen udtrykkes det alligevel, at dansk adelsgods i højmiddelalderen i reglen var mere velarronderet end i senmiddelalderen (s. 116).

Ud fra dette synspunkt skildres brugsforholdene, idet Ulsig søger at forklare, hvorfor den samlede, velarronderede godstype viger for strøgodstypen. Skildringen er ikke særlig klar, idet de forskellige begreber som landbo, gårdsæde osv., ikke er fast

definerede; og det lykkes ikke at forklare, hvorfor begreberne veksler, eller hvorfor adkomstdokumenternes betegnelser tilsyneladende er i modstrid med landskabslovenes. Opdelingen af de enkelte brugstyper (s. 136–37) er uklar; mens det er muligt at give betegnelser for 3 brugstyper: I. delt mellem én (sjældent flere) hoved- eller brydegård med gårdsæder og adskillige ret små landbogårde, II. i hovedsagen delt mellem større gårde, og III. delt mellem små gårde oftest af ensartet størrelse, betegnes den IV. blot som »Pederstrup (Smørum hd.) 1 gård på 1/2 bol jord, 2 à 3 ottinge, 2 à 1 fjerding, 2 à 1 otting«. Når det kort efter påstås, at det er tvivlsomt, om type I. og II. i det pågældende tidsrum har fungeret efter deres oprindelige hensigt, synes baggrunden for denne uklare opdeling at falde bort. Argumentationen bliver ofte usikker. Det hævdes således, at tilbagegangen i antallet af gårdsæder er hævet over al tvivl, selv om den bortset fra Bråde len kun kan iagttages ved omtale af øde gårdsædestavne. »Sådanne antegnes ganske vist ikke særlig hyppigt, vel fordi deres værdi var minimal ...« (s. 139).

Som for Valdemarstiden følger en gennemgang af adelen på dronning Margretes tid, idet fuldstændighed nu ikke er tilstræbt. Materialet er langt rigere, men fortsat hullet, og der må stadig bygges på skøn. En afgrænsning til lavadelen forsøges, selv om der ikke benyttes faste kriterier; riddertitlen betegnes således som et meget vigtigt kriterium for adskillelsen af højadel fra lavadel (s. 159), men alligevel er der ridderslægter, der betegnes som lavadelige (s. 191).

I kapitlet om ændring i godsstrukturen 1375–1440 skildres opløsningen og omformningen af det gamle gods-

system, med påfølgende ændringer i adelsgodsernes arrondering, idet arvesplittelse og godskøb medførte en vækst i strøgodset. Talmaterialet bag denne analyse er ikke særlig omfattende, og kilderne kan være usikre eller ufuldstændige.

Med gennemgangen af godssamlerotypen 1440–1513 er Ulsig nået til et mere fyldigt kildemateriale, der nu er lige så omfattende for det ikke-sjællandske område, dog ikke Fyn, som for det sjællandske. Det udnyttes i en række godsmonografier og i en ret detaljeret skildring af et par utitalende, godsgriske herremænd, der benyttede alle midler i deres bestræbelser for at erhverve gods, såvel vold og bortførelse som mord.

Endnu en gang gennemgås i et langt katalog den sjællandske adel, nu i slutningen af det 15. årh.; lavadelens sociale lag er denne gang ikke medtaget; det hævdes dog, at rigeligere kildemateriale medfører, »at billedet af, hvem der var af højadel, bliver flimrende, således at der ikke kan drages noget skarpt skel mellem høj- og lavadel« (s. 251); man får hér yderligere betænkeligheder også ved den tidligere benyttede sontring. Det samme gælder for det tilsvarende afsnit om Skånes adel i slutningen af det 15. årh.

I to afsluttende kapitler behandles den adelige godssamling og godssystemet i det 15. årh. Det fremhæves, at de danske landsdele nu behandles under ét, mens man endnu for det 14. årh. i flere henseender kan og må skelne mellem landsdelene; en sådan skelnen er dog, som fremhævet, i virkeligheden ikke foretaget, og der er ikke tidligere givet særskilte karakteristikker af brugsformer i de forskellige landsdele. Det bevarede kildemateriale har ikke tilladt en sådan sontring; men selv nu er det spinkelt.

Slutningerne vedrørende godsstørrelsen for forskellige slægter hviler på oplysninger – der til dels er rekonstruktioner – for godt en snes personer for årene 1445–1525. Det samme gælder for skildringen af former for godserhvervelse og af godskoncentrationen. Som grundlag for slutningerne vedrørende godskoncentrationen opstilles gårdtal for 7 godser, fordelt på 4 ejere (s. 295). Som kommentar til tallene siges, at »det vil ses, at der i de fleste tilfælde var tale om en anselig vækst. Til trods for materialets ringe omfang kunne det være nærliggende, takket være dets entydighed, at slutte, at en sådan vækst var normal for højadelsgodser, selv om det er klart, at visse andre slægter var i tilbagegang«. Slutningen hviler på et spinkelt grundlag, og endda fortsættes der med yderligere et forbehold: »Imidlertid kan der for alle fire ejere påpeges særlige grunde til, at deres nævnte godser voksede, og den rigtige fremgangsmåde vil derfor være at undersøge, hvilken udvikling deres samlede gods undergik«. Senere tages der vel afstand fra resultatet ud fra tre eksempler (s. 296), der dog alligevel tages som symptomatiske for de ledende slægter og udvides med nogle skøn, der betegnes som »særdeles usikre« (s. 297); herefter tilføjes det: »men de markerer en klar tendens: for alle de nævnte herremænd gælder, at de har udvidet deres gods; afhændelsesbreve fra dem kendes praktisk talt ikke«. De fleste af de nævnte adelsmænd betegnes imidlertid som tilhørende den deciderede højadel (s. 297). Derefter nævnes nogle eksempler på godstab i den samme kreds; der ses bort fra et par eksempler på godserhvervelser for lavadelige og et eksempel på økonomisk ruin for en højadelig (s. 298–300), og der konkluderer:

deres: »Samtidig med, at det fremdragne materiale bundfælder et indtryk af stabilitet i højadelens godsbesiddelse, ser det ud til, at den rigeste højadel i løbet af århundredet er blevet endnu rigere« (s. 301). Antagelsen efterprøves ved sammenligning af to, endda usikre, sjællandske eksempler fra det 14. årh. med to fra slutningen af det 15. årh. og endnu to gange to eksempler på samme måde; for udvælgelseskriteriet redregøres der ikke. Men konklusionen bliver: »Det foreliggende sammenligningsmateriale er for lille til at tillade sikre positive slutninger, men det bestyrker antagelsen om en højadelig godskoncentration i senmiddelalderen« (s. 302). Rent bortset fra, at materialet er spinkelt, står konklusionen i modstrid med den kort før fremhævede stabilitet i godsbesiddelsesforholdene i det 15. årh. (s. 300).

Til skildringen af godsstrukturen er materialet rigere, men til gengæld noget uoverskueligt, som fremhævet s. 311. I detaljer kan udviklingen henimod stordrift ikke følges med sikkerhed; men der gives en række hovedtræk vedrørende godser, gårdtal, fæsteafgifter, selve hovedgårdene samt hoveriet og andre ydelser; for enkelte forhold er kildematerialet selv i dette tidsrum vel spinkelt (jfr. s. 355, 363, 366 ff.), og det er vanskeligt at få klarhed over flere af begreberne.

Som afslutning bringes et ganske kort afsnit, der ikke giver nogen konklusion, men blot en grov hovedlinje. Den stærkt fremhævede sammenhæng mellem dansk og europæisk godshistorie er i det foregående næppe strejft. Det afsluttende eksempel til forklaring af, hvorfor højadelen i slutningen af middelalderen blev en lukket klasse, er kun en del af en forklaring og er ikke noget særkende

for senmiddelalderen; forholdet gjaldt også senere og havde vel også været gældende tidligere.

Erik Ulsigs bog er en betydelig arbejdspræstation. Den samler et stort, meget spredt stof, også i en række bilag og store kort, og gennem gode person- og stednavneregistre er det nemt at finde frem til det. Et sagregister savner man dog, så meget mere som den uoverskuelige opbygning af bogen besværliggør orienteringen. Ved hjælp af et sagregister kunne man også have fulgt de mange begreber, der så ofte optræder uden fast afgrænsning eller definition. Denne manglende fasthed i definitioner og i opbygningen vanskeliggør i høj grad tilegnelsen af fremstillingen; præsentationen af stoffet er ikke altid lige pædagogisk. Selv om sproget er letløbende, er det derfor ikke altid nemt at følge med i argumentationen. Hertil kommer, at forfatteren er så godt kendt med sit stof, at han ikke altid får alle led i bevisførelsen med. Som eksempel kan nævnes, at et sted (s. 192) argumenteres der for, at godset Vinstrup på Syd-Sjælland var et gods af anselig størrelse og ælde; en række usikre personalhistoriske hypoteser fremføres, og det tilføjes: »hermed samstemmer det forhold, at Jerstrup er en fynsk hovedgård, og at Thomas Jensen efter al sandsynlighed var fynbo«. Når der som belæg herfor henvises til et brev og måske et andet, »forsåvidt som brevudstederen var en på Fyn bosat tysker; godset, som brevet angår, er dog jysk« – ja, så bliver læseren ladet i stikken.

Klarhed bringer heller ikke de usikre eller ofte alt for vidtgående konklusioner, der mange gange hviler på et spinkelt grundlag og i adskillige tilfælde i bogen selv betegnes som »skøn«, »bundfældende indtryk« el-

ler som noget, der postuleres (s. 160, 339, 231, 301, 352). Ved den genealogiske rekonstruktionsmetode for storgodser forekommer endvidere i flere tilfælde lange rækker, hvor næsten *alle* elementer er usikre.

Imidlertid må fremhæves de overordentlige vanskeligheder, kildematerialet frembyder. Det er et spørgsmål, om det på det givne grundlag er muligt at nå til en blot nogenlunde sikker opfattelse af udviklingen inden for den danske adels besiddelsesforhold og brugsforholdene hele middelalderen igennem. Først i det 15. årh. synes man at nå nogenlunde sikker grund.

Ole Degn

Troels Dahlerup: Det danske sysselprovsti i middelalderen. København. Institut for dansk Kirkehistorie. (Gad, 1968). 410 s.

Det foreliggende arbejdes forfatter har gennem en årrække ved grundige specialundersøgelser søgt oplysning om det faktiske indhold, der skjuler sig bag de yderst varierende betegnelser på kirkelige funktionærer i middelalderens Danmark. Til de tidligere, lokalt afgrænsede, afhandlinger om Hardsyssels provsti (1960), om Viborg stifts officialer (1960–62), om landdekanatet i Lund og general-officialet i Roskilde (1963) og om Ribe domkantorat (1966) slutter sig nu en komparativ undersøgelse af provsteembedets forhold i alle den danske kirkeprovins' stifter. Det fornemme arbejde har indbragt forfatteren den teologiske doktorgrad.

Emnet har været stedmoderligt behandlet i forskningen. Alene L. Helvegs disputats »De danske Domkapitler« fra 1855 har noget grundigere behandlet provsternes stilling; at denne fremstilling er ganske forældet og

på flere punkter helt ukorrekt, kan ikke undre.

Middelalderens provster var helt forskellige fra de efterreformatoriske provster. Først og fremmest havde de et langt større myndighedsområde. I Jylland omfattede dette sædvanligvis et af de gamle sysler, og de pågældende embeder omtales derfor i litteraturen som sysselprovstier uanset, at deres indehavere ikke i sin tid betegnede dem således.

Den foreliggende undersøgelse er foretaget under det grundsynspunkt, at den danske udvikling ikke lader sig forstå uden en sammenligning med de kirkeretslige forhold Europa over. Forfatteren har måttet foretage et samtidigt studium af den internationale kirkeret og de danske kilder. Det er lykkedes at fremstille de komplicerede kirkeretslige fænomener klart og letforståeligt. Behandlingen af danske forhold er bl. a. karakteristisk ved en fortjenstfuld præcisering af afgrænsningen af de behandlede emner. I to afsluttende kapitler gives efter systematiske retningslinjer en fremstilling af provstiets funktion inden for fabricatilsynet (dvs. visitats af kirkebygninger etc.) og den lokale kirkelige retspleje; men da både fabricatilsyn og lokal retspleje også kunne udøves af andre instanser, fraskriver forfatteren sig alle krav på fuldstændighed i behandlingen af disse funktioner.

Bogens fremstilling falder i 3 hoveddele. 1. Sysselprovstiets grundlæggelse (s. 27–82). 2. De enkelte stifters provstiorganisation (s. 85–283). 3. Sysselprovstens funktion (s. 287–385). Behandlingen af de 7 stifters forhold optager således langt mest plads og udgør grundstammen i værket. Den vil givetvis blive stående som opslagsbog til oplysning om praksis i sikkert ikke blot provstiforhold, men

kirkelige administrationsforhold i bred almindelighed inden for middelalderens danske stifter. At fremstille de enkelte stifters forhold så omfattende er blevet nødvendigt, fordi undersøgelsens måske vigtigste resultat er konstateringen af en overordentlig lokal uensartethed fra stift til stift.

Provsteembedet kan første gang spores i Danmark i første halvdel af 12. årh., da bisperne indsatte provster som lokale tilsynsførende, der på bispens vegne udøvede visse beføjelser antagelig under streng kontrol fra oven. I løbet af 1100- og 1200-tallet foregik en jævn udvikling, under hvilken provstiet ændredes fra et officium til et beneficium, hvilket først og fremmest kom til udtryk i, at embederne aflagdes med indtægter, for hvilke de ikke var regnskabspligtige over for bispen. Deres indehavere kunne på egen hånd visitere kirker og udøve den kirkelige domsmyndighed. Til provster valgtes altid medlemmer af et stifts domkapitel. De fornemste prælater var selvskrevne til de bedste (dvs. rigeste) provstier.

Denne udvikling var fuldbyrdet o. 1300, dog med store lokale afvigelser. Således afskaffede ærkebisperne allerede o. 1200 provsterne i Lunde stift og erstattede dem med herredsdekaner. Århus stift bevarede provsteembedet, men ændrede det o. 1300 til kun at omfatte et herred. Fra o. 1300 fik provsternes myndighed i alle stifter konkurrence af biskoppelige officialer; de fleste steder med det resultat, at bisperne ned mod reformationen havde trængt de beneficerede provster ud af billedet. Herpå kan gives adskillige forklaringer. Forfatteren har i 14. årh., da flere provstier simpelt hen blev nedlagt, ikke fundet spor af en generel konflikt mellem bisp og provst til trods for, at en sådan er den mest nærliggende for-

klaring. Han antager i stedet, at agrarkrisen medførte et sådant fald også i provsteembedernes indtægter, at provsterne så deres fordel i at blive bispelige officialer mod at dele indtægterne med bispemagten i stedet for at konkurrere med ham om disse.

Forfatterens måske vanskeligste problem har været at forklare de utroligt mange lokale afvigelser inden for den lille danske kirkeprovins. Sammenligningen med den europæiske kirkeret fører for det første til den konstatering, at betegnelsen provst var noget irregulær; man undgik øjensynligt bevidst den korrekte kirkeretslige betegnelse »ærkedegn«, idet denne var bundet af kirkerettens udtrykkelige bestemmelser. Den vage provstetitel gav mulighed for en lokal differentiering af embedets indhold og myndighed. Derved blev det muligt at tage hensyn til lokale traditioner; men kirkeretsligt var sysselprovstiet »en Anomali, for ikke at sige en Usurpation« (s. 296). Forfatteren ser i dette forhold en forklaring mere på, at de beneficerede provstier i senmiddelalderen måtte vige for bispemagten.

For nærværende anmelder at se kastes der ved disse resultater et interessant lys over den danske og europæiske kirkeorganisation. Det danske samfunds træge modstand mod at lade kirkerettens system presse ned over sig synes at have været meget udholdende. Da det omsider var ved at lykkes, kom reformationen. Det er i denne sammenhæng værd at huske, at det først var i løbet af middelalderen, at den romersk-katolske version af kristendommen udbredtes over det vestlige Europa. Om det også organisatorisk nogensinde lykkedes i en sådan grad, at man kan tale om den universelle middeldalderkirke, kan synes et stort spørgsmål.

Helge Paludan

Troels-Lund: Dagligt liv i Norden. 1-3. (Gyldendal, 1968-69). 568, 529, 486 s.

»Dagligt liv i Norden« udsendes her i moderniseret udstyr; der bliver syv bind, og værket vil være afsluttet i efteråret 1969. Udgiver er museumsinspektør, mag. art. Erik Kjersgaard; teksten er bevaret uændret, bortset fra en normalisering af retskrivningen, det samme gælder noterne, som dog er ført à jour for så vidt gælder trykte kildeudgaver; endelig ledsages hvert bind af et noteapparat, udarbejdet af mag. art. Lilli Friis, der redegør for senere litteratur om bogens forskellige emner.

Illustreringen er den største nyindsats ved udgaven. Det er en blanding af samtidig billedstof og nyt; udgiveren har gennemført udvælgelsen med megen omhu og opfindsomhed. Billedteksterne har imidlertid noget Troels-Lund'sk over sig; udgiveren fortæller, hvad han ved, selv om det måske ikke lige er det mest relevante.

I en fyldig indledning biografere Troels-Lund, og han placeres i forhold til den samtidige forskning. Det er en udmærket og træfsikker skildring; men der havde dog sikkert været grund til også at samstille Troels-Lund med moderne opfattelse af, hvordan kultur- eller socialhistorie bør skrives, også for at gøre opmærksom på, at selv om der ikke er kommet nogen afløser, så er det ikke ensbetydende med, at »Dagligliv« er således, at den tilfredsstillende nutidens krav. Her tænkes ikke så meget på det, at vi i dag har en anden viden om dette eller hint, men mere på, at vi ikke kan acceptere Troels-Lunds hulter-til-bulter metode. I lange passager aner man ikke, om det er hverdag eller fest, der skildres, om det er borgerliv, bonde- eller hofliv. Om

f. eks. kugebøgernes tekst har været omsat i praksis bortset måske fra i en snæver kreds af kendere. I det hele slår det én under genlæsningen, hvordan værket er ganske relativt løst. Dette forhindrer naturligvis ikke, at Troels-Lund i lange afsnit er en vidunderlig læsning; men netop dette og det moderne udstyr, der ikke skaber distance til teksten, ville i særlig grad have gjort en understregning af værkets forhold til nutiden påskønnesværdig.

Det skal tilføjes, at omslag og tilrettelægning er mønsterværdig.

Vagn Dybdahl

Landbohistoriske skrifter bind 2. C. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620. Udgivet af udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. (Dansk Videnskabs Forlag, 1968). 365 s.

Det ubestemte hoveri blev som bekendt i 16–1700tallet en voksende byrde for mange bønder, ikke mindst på de store krongodser. Det står fast, at den uheldige udvikling hænger nøje sammen med godskoncentrationen og storgodsdriftens fremgang fra slutningen af 1500tallet, men et klart billede af, hvorledes hoveriet i dets forskellige former vokser sådan ud, har vi ikke, fordi et direkte kildemateriale (arbejdsbøger el. lign.) savnes ganske. Ad forskellige omveje kan man nærme sig problemet, i den foreliggende kildeudgave vedrørende Ringsted Kloster er det de såkaldte udspisningsregistre, som er benyttet. De findes fortrinsvis i kronens lensregnskaber og betyder simpelthen regnskaber over det antal måltider, man har ydet bl. a. de hovgørende bønder.

I en længere indledning gøres der udførligt rede for de mange meto-

diske vanskeligheder, materialet rummer. Mange spørgsmål må lades helt eller delvis ubesvarede, men der udvikles også en række værdifulde arbejdstekniske iagttagelser. Udspisningsregistre har deres store værdi ved de oplysninger, de giver om hoveriets mindste omfang og om dets fordeling på de forskellige årstider og de forskellige former for arbejde. Dog knytter der sig også til disse oplysninger en del usikkerhedsmomenter; det er således ikke sandsynligt, at arbejdsdagen var lige lang på alle tider af året, og det er givet, at ikke alt arbejde var lige hårdt og krævende. Der er mange tabeller i bogen, men først og fremmest vil man hæfte sig ved den, der viser samtlige bønders gennemsnitlige hoveri 1570–1620. Det må imidlertid erindres, at ikke alle fæstebønder gjorde lige meget hoveri. Hårdest ramt var ugedagsmændene, der til gengæld var fritaget for ekstraskat og fik større andel i bespisningen, ligesom deres vej til hovedgården og dens marker var kortere end de andre bønders. Det synes i øvrigt at være straks i periodens første tid, at hoveriet har tiltaget stærkt; i et tillæg refereres en række tingsvidner om hovarbejdet i 1640, som vel er tænkt som et supplement til et mørkt billede af hovbondens kår. Man skal dog nok gå varsomt frem her. Det traditionelt mørke billede af hoveriet bygger netop for en stor del på tingbogsmateriale, som naturligvis må give et højest ensidigt og exceptionelt billede. I virkeligheden har hovedparten af de hoverigørende været unge karle og piger, der utvivlsomt har haft det gemytligt sammen, når de fik deres mad og øl, eller når de fandt på noget, de kunne drille ladefogeden med (se nærmere herom i August F. Schmidts bog »Fra Hoveriets Dage«,

som for øvrigt viser, at de, der gjorde hoveri, langt ned i tiden fik øl og undertiden også mad på godset).

Udgiveren har renonceret på at udnytte det kulturhistoriske element i stoffet, men der er afgjort også noget at hente her. Man kan dog ikke undlade at spørge sig selv, om en sådan ordret udgave som den foreliggende virkelig er påkrævet, når materialet i øvrigt er fremlagt og bearbejdet i tabellarisk og statistisk form. Måske der til gengæld kunne være blevet råd til nogle tavler med teksten i facsimile, en ting, man altså fortsat må savne i Udvalgets publikationer.

Poul G. Ørberg

Ældre danske rådstueprotokoller og bytingbøger. Malmø tingbøger 1577–83 og 1588–90. Udg. ved Leif Ljungberg og Einar Bager i samarbejde med Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. (1968). XII + 444 s.

Efterhånden foreligger mange tingbøger i gode udgaver. Næsten hver landsdel er repræsenteret: Jylland med Viborg landstings dombøger 1616 (1965) og Skast herreds tingbog 1636–40 (ikke afsl.), Fyn med Åsum herreds tingbog 1640–48 (1956–62), Sjælland med Herlufsholm birks tingbog 1616–33 (1954–59) og Sokkelund herreds tingbog 1621–22 og 1625–37 (ikke afsl.). Nu kommer det gamle Øst-Danmark til, med Malmø tingbøger for årene 1577–83 og 1588–90. Udgivelsen er omhyggeligt udført, med tekstkritiske noter, lokalhistoriske noter, der identificerer bygninger m. m., ordforklaringer samt person- og stednavneregister og re-

gister over de forskellige arter af retssager.

Ole Degn

Einar Andersen: Thomas Bugge. Et mindeskrift i anledning af 150 årsdagen for hans død 15. januar 1815. (Geodætisk Instituts Forlag, 1968). 101 s.

Bogens hovedafsnit, der lidt søgt er udformet som en mindetale med titlen »Thomas Bugge in memoriam«, er en biografi over den fremtrædende danske astronom og geodæt af dette navn. Hans arbejdsindsats på flere områder skildres, og der bringes en detaljeret gennemgang af den skarpe kritik, der af H. C. Ørsted og C. C. G. Andræ rettedes mod hans videnskabelige arbejde, bl. a. ledelsen af Videnskabernes Selskabs geografiske opmålinger fra 1780. Gennem beregninger på Geodætisk Instituts elektroniske regnemaskine GIER mener Einar Andersen, der er direktør for instituttet, at kunne påvise, at den nævnte kritik skyder over målet, at den i det store og hele var uberettiget, og at den tjente særlige, væsentligst personlige formål. Fremstillingen belyser derved sider af videnskabshistorien, selv om man bør bemærke, at Andræ med ikke ringe ret kritiserede Bugges ofte noget sjuskede og til tider bevidst fordrejede arbejde som et brugbart grundlag for de opmålinger, man udførte o. 1840.

Bogen afsluttes med en bibliografi over Bugges arbejder, en »biografi«, der i virkeligheden er en liste over litteratur om Bugge, og endelig bibliografier over Chr. Olufsens og H. C. Ørsteds arbejder (til 1815) samt – noget overraskende – over Einar Andersens egne. Et navneregister gør bogen anvendelig som opslagsbog.

Ole Degn

Svend Thorsen: De danske ministerier 1848–1901. Et hundrede politisk-historiske biografier. (Nyt Nordisk Forlag, 1967). 505 s.

Værket er udgivet af Pensionsforsikringsanstalten i anledning af dens 50-års jubilæum; det skal fortsættes med et arbejde om tiden efter 1901. Formentlig vil det kommende bind i højere grad end det foreliggende blive et kildeskrift, fordi forfatteren her vil have sin egen erfaring at øse af.

Bindet om tiden 1848–1901 bringer biografier af samtlige ministre og dertil rids af den enkelte regerings historie. Biografierne omtaler også ofte ministrenes efterslægt. Vistnok om dem alle gælder, at de bygger på den kendte litteratur; kildestudier har ikke ført til nyvurderinger, mens der nok fra forskellige kildepublikationer er hentet enkeltheder, som ellers ikke er med i de gængse biografier. Et lignende forhold gør sig gældende for regeringernes politiske historie. Der mangler mærkelig nok samlede betragtninger over og undersøgelser af emner, som nok var af interesse, når det gælder ministeriernes historie: ministrenes faglige og politiske forudsætninger, alder, kongens/konsejlspræsidentens/ledende kredses indflydelse på personvalget m. m. eller så jordbundne forhold som aflønning, pension, »ben«, uniformer, dekoreringer. Forhold som disse kunne der uden tvivl være blevet plads til, uden at det ville have svækket værkets udmærkede litterære kvaliteter, som gør det til populærhistorie af høj karat.

Den meget smukt udstyrede bog bringer billeder af samtlige ministre. Som grundlag er benyttet de sammenmonterede billeder fra Folketingets ministergang; det er gode billeder, men noget små i forhold til den pompøse bog.

Vagn Dybdahl

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. VIII. bind. 8. december 1859–29. december 1862. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. (Munksgaard, 1968). 639 s.

Den store udgave af statsrådets forhandlinger skrider nu støt frem mod sin afslutning. Bind VIII, som er udkommet i foråret 1968, slutter med geheimestatsrådsmødet den 29. december 1862 og medtager således den første halvdel af Halls andet ministerium. Udgaven skal gå til og med det sidste statsrådsmøde inden Frederik VII's død, dvs. mødet den 19. oktober 1863, så med det tempo, der hidtil er holdt, kan værket ventes at være færdigt om et par år.

Forud for gengivelsen af ministeriet Halls møder meddeler dette bind de sidste møder i geheimestatsrådet under ministeriet Rottwitt. Det indledes i øvrigt med den interessante debat i mødet den 8. december 1859, da det foresloges, at prins Christian – den senere Christian IX – skulle sendes til Holsten som statholder.

Efter fællesforfatningen af 1855 opererede man med begrebet ministerkonferencer i de tilfælde, hvor kongen var forhindret i at præsidere i geheimestatsrådet. Protokollerne fra disse konferencer forelagdes så senere kongen til godkendelse. Under ministeriet Hall afholdtes i årene 1860–62 seks sådanne ministerkonferencer. Også forhandlingsprotokollerne fra disse er taget med i dette bind, der er udgivet efter de samme principper som de foregående syv bind.

H. P. Clausen

Hakon Stangerup: Henrik Cavling og den moderne avis. (Gyldendal, 1968). 393 sider.

Professor, dr. phil. Hakon Stangerup, der er leder af Presseforskningsinsti-

tuttet ved Handelshøjskolen i København, har med denne bog ønsket at skildre det moderne gennembrud i dansk presse. Herved forstås *Politikens* overgang i 1905 til nyt format, ændret opsætning og delvis nyt indhold. Initiativtageren til dette gennembrud var Henrik Cavling, som derfor med rette er gjort til bogens nøgleperson.

Det er imidlertid en af forfatterens fortjenester, at han i bogens første kapitel (s. 11–62) retter blikket mod udviklingen i USA, Storbritannien og Frankrig, således at det klart fremgår, hvilke forbilleder Cavling havde. Man ledes rigtignok herved til den slutning, at Cavling ikke var nogen originalt skabende person, men en behændig, intelligent omplanter med en veludviklet journalistisk tæft for, hvad et dansk, især københavnsk, publikum kunne goutere.

I bogens 2. kapitel (s. 63–136) skildres den danske presses situation og position ved århundredskiftet. Forfatteren har her haft den udmærkede idé at undersøge, hvad danskerne i forrige århundrede egentlig vidste om den moderne amerikanske presse. Hans kilder er rejseskildringer. Det var i grunden ikke så lidt, interesserede kunne læse sig til; men ingen tænkte på at forfølge de amerikanske blades succes herhjemme. Det er forfatterens dom, at den danske presse i disse år var redaktionelt stivnet. Dette er vel stort set rigtigt; men han overser dog, at der tidligere var gjort spæde forsøg, således af Ove Rode i 1889 med dagbladet *København*, der vel var overvejende litterært, men dog bar tydelige spor af W. T. Stead's *Pall Mall Gazette*.

Forfatteren er jo en kyndig litterat, og der er derfor kommet et både underholdende og instruktivt resultat ud af det, han kalder »jour-

nalistsens og avisens image« (s. 83–136), og som består i en gennemgang af de samtidige skønlitterære forfattere, der har skildret den danske presse. Blandt dem var Cavling selv med romanen »Fra de dybe Dale« (1894), som forfatteren har fundet forbilleder til hos Balzac og Maupassant, mens han ikke synes at have blik for de mange utvivlsomt selvbiografiske træk, der findes i bogen. De er i al fald så påfaldende, at en kommentar havde været rimelig.

I kapitlet »Henrik Cavlings læreår« (s. 137–175) analyseres Cavlings program, der var et dagblad, ikke et litterært-politisk tidsskrift. Om Joseph Pulitzer og *The World* skrev Cavling beundrende: »Det er ikke æstetikere, der skriver dette blad. Det er skrevet af detectives, af modige forsorne mænd, der gerne vover livet for en nyhed, af mænd, som hver dag vækker læsernes beundring, fordi de selv oplever, hvad de beskriver«. Videre: »Pulitzers blad henvender sig udelukkende til samfundets lavere lag, til et robust publikum, der har mere indsigt i nævekampe end forstand på poesi . . . ud over sit store sensationelle og refererende stof bringer bladet en uhyre mængde oplysende artikler . . .« (s. 170).

Dette var, hvad Cavling ville give Danmark; men han kunne ikke komme til det i sit eget blad, fordi Edvard Brandes – redaktør af *Politiken* efter Hørups ministerudnævnelse i 1901 – stod ham i vejen (4. kapitel, s. 174–214). Cavling fattede derfor i 1904 en plan om at udgive sit eget dagblad, *Pressen*. Penge havde han selv en del af, resten kunne han rejse hos Wessel og Vett fra »Magasin« og hos direktør H. N. Andersen, ØK. Forfatteren søger ikke rigtig at give nogen forklaring på H. N. Andersens interesse for Cavling og hans blad-

projekt, og kilder herom findes næppe. Man har dog nok lov at antage, at H. N. Andersen ud fra et ønske om at øve politisk indflydelse, gerne stod bag et ikke for decideret liberalt blad – rent bortset fra den publicity, hans virksomheder altid kunne få.

Da kredsen om *Politiken* frygtede det nye blad, lykkedes det overrets-sagfører Oskar Johansen, hvis indsats forfatteren med rette fremhæver, at formå Edv. Brandes til at gå af og afhænde en del af sine aktier. Cavling indtrådte i bladets redaktion som ansvarshavende, men med Ove Rode ved sin side som politisk redaktør. Dette er velkendt; men forfatteren kan give en mængde nye detaljer ved på grundlag af arkivmateriale så at sige dag for dag at følge de skiftende faser i »paladsrevolutionen« (s. 215–280) omkring årsskiftet 1904–05. Man må give forfatteren ret i, at Cavlings sejr var næsten total (s. 263); men det er også rigtigt, som det fremhæves, at Cavling havde måttet bøje sig for ønsket om, at Ove Rode som hans medredaktør skulle forestå det politiske stof, hvad der aldrig bekom Cavling vel. Bladet fik derfor ikke i Cavlings tid den bredde, han ønskede.

I bogens 6. kapitel (s. 281–332) redegøres indgående for det nye format og det ændrede indhold, Cavling gav avisen. Især dvæler forfatteren ved Cavlings forbindelse til de skønlitterære forfattere og ved hans opfindelse af kronikken, der skulle opfylde bladets kulturelle forpligtelser. I 7. og sidste kapitel (s. 333–379) behandles bl. a. samtidens kritik af det nye *Politiken*, og der gøres status over Cavlings indsats, som forfatteren vurderer højt; »en vejviser for den moderne journalistik« kalder han den med et citat – på godt og ondt kunne man vel sige.

Da Cavling er gjort til bogens hovedperson, kunne man, selv om der ikke er tale om en biografi, nok have ønsket, at forfatteren var gået noget tættere ind på sin »helt«. Man ville gerne gennem forfatterens briller have set en kort skildring af Cavlings almindelige baggrund og ungdomsår, ligesom man savner facetter i Cavlings psyke, f. eks. det kyniske og det sentimentale. Noteapparatet er vel nødtørftigt, hvis bogen skal tjene forskningen, hvad den afgjort vil komme til. Trods de nævnte indvendinger er det nemlig ikke blot en velopløst og velskrevet bog. Den giver virkelig god og pålidelig oplysning om en væsentlig periode i dansk pressehistorie og dermed i dansk kulturhistorie – indpasset i en international sammenhæng.

Tage Kaarsted

Eigil Olsen: Uhøjtidelige erindringer. Fra rigsdagslivet i Fredericiagade og på Christiansborg. (Fremad, 1968). 128 s.

Den tidligere bureauchef i Rigsdagen har her samlet en række småerindringer fra Rigsdagen. Som titlen også angiver, er det ikke noget systematisk og seriøst værk; det er det anekdotiske, der præger det. I den hen-seende virker det heller ikke særlig betydningsfuldt; en del er kendt i forvejen, og andet forekommer mindre væsentligt.

Vagn Dybdahl

Richard Andersen: Danmark i 30'erne. En historisk mosaik. (Gyldendal, 1968). 408 s.

I 1937 udgav Arne Sørensen og Erik Halvorsen en bog, der hed »Hvad

siger Danmark?«. Den bragte, systematisk ordnet og – efter tidens stil – fiks opsat en samling citater fra tidens litteratur og presse, der samlet skulle give en karakteristik af synspunkter i Danmark. Den nu foreliggende bog minder i meget om den samtidige bog. I visse retninger har den sidste mere end den nye bog, som til gengæld kan høste fordel af det historiske perspektiv.

Bogen er i vid udstrækning citater og billeder af aviser, tidsskrifter og tryksager, som er sammenkædet med forfatterens tekst. Den begynder med krisen og tager derefter 10 emner op; arbejdsløsheden, landbruget, kommunisterne, antidemokratiske tendenser, forsvar for demokratiet, emigranterne, Sønderjylland, kirke og højskole, »idealister og sværmere« samt angsten for Tyskland. Det er således kun enkelte træk og tendenser, der er taget frem, og bogens titel virker derfor noget prætentios; farligt bliver det også, fordi det giver et falsk billede af tiåret. Det falske ligger dels i, at en række tendenser, også iøjnefaldende, er uomtalte, dels i, at bogen efterlader et indtryk af en befolkning i stadig engagement snart for et, snart for et andet problem. Det var ingenlunde tilfældet; umådelig meget i dagligdagen og for de fleste mennesker var en fortsættelse af de foregående årtier og meget af det, der har nedfældet sig i bogen, var formentlig kun 1930'erne for visse københavnske kredse samt for en del gymnasiaster og højskolefolk.

Disse bemærkninger skal imidlertid ikke fratage bogen dens fortjenester: den fremlægger i populær form en række karakteristikkere af perioden, som er ganske udmærkede. Mange, der kender perioden, vil glæde sig over at møde den igen på denne måde. For en noget yngre generation

vil den være en god introduktion, og for den, der underviser i historie, vil der være meget at hente til brug i undervisningen.

Vagn Dybdah!

A. S. Kan: Vnjesnaja politika skandinavskich stran v gody vtoroj mirovoj vojny (De skandinaviske landes udenrigspolitik under Den anden Verdenskrig). (Izdatel'stvo »Nauka«, Moskva, 1967). 456 s.

Der er i Sovjetunionen en ikke ringe interesse for de nordiske landes historie, hvilket efter Den anden Verdenskrig har givet sig udslag i oprettelsen af særlige institutter for nordisk historie ved flere universiteter og i udgivelsen af et tidsskrift »Skandinavskij sbornik«, som udelukkende beskæftiger sig med skandinaviske emner. A. S. Kan, der er videnskabelig seniormedarbejder ved Institutet for almindelig Historie under Sovjetunionens Videnskabsakademi, har specialiseret sig i de skandinaviske landes nyeste historie og har tidligere vist sin fortrolighed med emnet i en række anmeldelser, artikler og bidrag til tidsskrifter og antologier. I 1966 erhvervede han doktorgraden for en afhandling om de skandinaviske landes udenrigspolitik under Den anden Verdenskrig, og det er tilsyneladende disputatsen, der nu er blevet udsendt som led i en serie om krigen 1940–1945.

Ifølge bogens indledning har formålet været 1) at undersøge de skandinaviske regeringers diplomatiske aktivitet og militærpolitik under krigens forskellige faser, 2) at demonstrere Sovjetunionens politik i Skandinavien og 3) at gendrive »reaktionære« forestillinger om Nordeuropas internationale relationers historie.

Som grundlag for fremstillingen har tjent dels skandinaviske, engelske, amerikanske og sovjetiske aktpublikationer, dels eksisterende fremstillinger samt utrykte kilder fra et par sovjetiske arkiver. (At dømme efter litteraturlisten har Kan også studeret adskillige af Lenins afhandlinger, selv om disse i flg. sagens natur må være skrevet mindst en snes år før den af forfatteren behandlede periode). M. h. t. de eksisterende fremstillinger beklager Kan, at størsteparten af disse er af »borgerlig-reformistisk« tendens: de fortier regeringernes utilbørlige handlinger og betragter udenrigspolitikken løsrevet fra indenrigspolitikken og uden at anlægge et klassesynspunkt.

Det er anmelderens opfattelse, at man i det store og hele må gratulere sovjetisk historieskrivning med Kans arbejde, der former sig som en vel-disponeret, parallel fremstilling af de skandinaviske staters stilling i det europæiske statssystem med særlig vægt på en analyse af det konkrete indhold af den neutralitet, som var disse staters erklærede politiske mål; men som det kun lykkedes Sverige (formelt) at opretholde i hele den behandlede periode. Der vil selvfølgelig altid være punkter, der kan rettes indvendinger imod. Man savner f. eks. en nærmere overvejelse af pressens funktion – både i Sovjetunionen og i de skandinaviske lande – når der så ofte som her refereres til aviser og tidsskrifter som belæg snart for regeringssynspunkter, snart for offentlighedens mening, snart for blot pressens egen opfattelse. Man kan også pege på modsigelser i fremstillingen, f. eks. når Kan på den ene side indrømmer, at den danske »kollaborationistiske« regerings officielle politik nød udbredt støtte, også blandt »en betydelig del af masserne« (p.

430), mens det samtidig hedder om Frihedsrådet, at det realiserede »folket's udenrigspolitiske higen« (p. 429). Begrebet »folket« er i øvrigt ikke nogen veldefineret størrelse, men anvendes ikke desto mindre hyppigt.

Desværre har Kan ikke kunnet kigge ret dybt i de sovjetiske arkiver, han har haft adgang til – et forhold han også selv beklager – og det er således ikke afgørende nye oplysninger om forholdet Skandinavien-Sovjetunionen, han kan bringe. Kans konklusion (pp. 427 ff.) er, at den skandinaviske neutralitetspolitik var yderst rummelig og omfangsrig i sit indhold, og at den var underkastet betydelige ændringer i den her behandlede periode. De skandinaviske regeringer havde trods stormagternes afgørende indflydelse et vist spillerum og kan ikke fritages for deres ansvar for den førte politik. (Kan har andetsteds karakteriseret den danske udenrigspolitik som antinational). De spillede en betydelig rolle ved undergravningen af den kollektive sikkerhedspolitik, som Sovjetunionen var talsmand for. Danmarks politik udviklede sig fra at være pro-tysk neutral over en stadig udhuling af neutraliteten i perioden 1940–43 til en aktivt kæmpende under Frihedsrådets ledelse. Som resultat af krigens erfaringer nævner Kan bevidstheden om det nødvendige i en kraftig styrkelse af det nationale forsvar og forkastelse af isolationismen og passivitetet samt forbedring af forholdet til Sovjet og de herskende kredses endnu stærkere orientering mod Storbritannien og USA. Tilbage fra førkrigstiden blev kun en afvisning af deltagelse i stormagtsblokke.

I indledningen skriver Kan, at studiet af Den anden Verdenskrig har såvel videnskabelig som praktisk betydning, og det er vel bl. a. for at

demonstrere sit værks betydning i sidste henseende, at forfatteren til slut foretager en politisk vurdering af de skandinaviske staters udenrigspolitik i tiden før, under og efter krigen ud fra kriteriet: har neutralitetspolitikken gavnet eller skadet »folkenes kamp mod fascismen« og »kampen for international afspænding«. Også hvad dette angår udmærker værket sig ved, at forfatteren forsøger at holde det videnskabelige (erkendelsesmæssige) og det politisk brugbare adskilt.

Bogen er forsynet med personregister; men man savner en forkortelsesliste i tilknytning til litteraturfortegnelsen.

Bent Jensen

Chr. V. Bruun: Danske uniformer. 1845 og 1850. (Forlaget ZAC, fotooptryk 1968). 54 plancher + 50 tekstsider.

Genudgivelsen af Chr. V. Bruuns store uniformsværk er hermed afsluttet. De to bind, der her er slået sammen, gengiver uniformerne efter hørordningerne af henholdsvis 1842 og 1848. Bindet slutter med kortfattede kommentarer og farvebeskrivelser til alle værkets illustrationer.

Vagn Dybdahl

Budde-Lund: Håndskydevåbnenes historie fra krudtets opfindelse og indtil udgangen 1853. 1855. (Forlaget Zac, fotooptryk 1968). 189 s.

Budde-Lunds gamle, men udmærkede bog er her udgivet i fotooptryk. Udgivelsen tager vel nærmest sigte på samlere; men det havde alligevel været rimeligt at indsætte nogle sider om forfatterens levned og forudsætninger. Christopher Budde-Lund, en

af treårskrigen helte, havde nemlig en omfattende indsigt i emnet også praktisk fra tjeneste ved geværfabriken i Hellebæk. Til dette kommer, at bogens skildringer af produktionen ved en række udenlandske fabrikker bygger på selvsyn fra en udenlandsrejse, som han i 1854 foretog med offentlig støtte. Bortset fra selve beskrivelsen af skydevåbnene rummer bogen derfor også et godt kildestof til teknikerhistorien.

Vagn Dybdahl

Knud Voss: Guldalderens malerkunst. (Nyt Nordisk Forlag, 1968). 254 s.

Det er en lidt fordringsfuld titel, dr. Knud Voss har givet sin nye bog. Uden at det er bebudet i forordet, viser det sig nemlig efterhånden, at bogens emne er enkelte guldaldermalere betragtet som arkitekturalere. Det er – efter en optakt om Abildgaard – Eckersberg, Købke, Constantin Hansen, Jørgen Roed og Rørbye; i en epilog omtales enkelte andre kunstnere, hvis indsats i arkitekturmaleriet ikke var så omfattende.

De danske malere er betragtet ret isoleret. Det er måske nok rimeligt i en ren kunstnerisk vurdering; men for en historiker virker det noget ejendommeligt således at løsrive dem fra deres forbindelser og påvirkninger. Til gengæld er der meget fortjenstfuldt på en udmærket måde redegjort for værkernes tilblivelsesproces, vel det mest nye i værket. Det er i øvrigt velskrevet, selv om enkelte intetsigende karakteristikker (som f. eks. »charmerende«) smutter imellem. For historikeren giver den synsvinkel, dr. Voss betragter guldaldermaleriet under, ofte nye indtryk af disse kunstnere. Illustrationerne er mange og gode.

Vagn Dybdahl

Johan Exner: 400 danske landsbykirker. (Gyldendal, 1968). 144 s. 21 kortblade.

En ganske populær omtale af 400 kirker på 144 sider. Der indledes med en oversigt over kirkebyggeriets historie fra de ældste tider til 20. årh., og der sluttes dels med et lille leksikon, dels med en række gode kortblade for hele landet, der viser de omtalte kirkers placering. Bogen er udstyret med fortræffelige billeder (og et ikke mindre fortræffeligt omslag). Bogen vil være nyttig for den historisk interesserede, der ellers ikke er særlig interesseret i kirkearkitektur, men alligevel undervejs vil orientere sig lidt også på det område.

Vagn Dybdahl

P. Klæstrup: Det forsvundne København. (Forlaget ZAC, 1967). 45 + 16 + 20 p/ancher.

Det er et fotografisk optryk af Klæstrups kendte tegninger af livet i København i 19. århundredes første halvdel. De udkom i årene 1877-79 og er ingenlunde samtidige, enkelte når tilbage til årene før Klæstrups fødsel i 1820; disse sidste kan næppe med rette komme ind under undertitlen: Minder fra de gode gamle dage. Sammen med Gamborgs tegninger i Davidsens »Fra det gamle Kongens København« har Klæstrups billeder imidlertid præget manges indtryk af Frederik VIs hovedstad, og bortset fra det lune, der er over dem, siger de næppe mere, end hvordan den generation, der så voldene falde, erindrede sig den gamle by.

Vagn Dybdahl

Danmarks Kirker. Århus amt. 1. bind, 1. hæfte. (1968). 96 s.

Efterhånden som det store værk skrider frem, må man mere og mere beundre den sikkerhed, hvormed redaktionen har lært at lægge stoffet til rette, så der er ikke grund til at beklage, at afsnittet om Århus amt fremkommer så sent, fordi man har kunnet nyde godt af erfaringerne, de foregående bind har bragt. Indledningen med sin sikkert nødvendige fagordbog viser, at man bestræber sig for at gøre stoffet tilgængeligt for andre end fagfolk, og den omhyggelige kildefortegnelse giver sikkerhed for, at ethvert resultat kan efterprøves af læseren. Som allerede berørt i tidligere anmeldelser behandler værket mange forskellige ting i beskrivelsen af kirkernes bygninger og inventar, og suppleret med den nye udgave af Traps Danmark foreligger der nu en ny og grundigere publikation af landets topografi med dets faste og flyttelige mindesmærker, som længe har været tiltrængt.

I modsætning til Ribe og Viborg var kirken kun svagt repræsenteret i Århus, hvor hverken sognedelingen eller ordensgejstligheden var stor. Lokale særtræk har formodentlig gjort sig gældende. Den gamle vikingeby lige nord for åmundingen synes kun at have haft en kirke, den nuværende domkirkes forgænger, men allerede tidligt i middelalderen må den første domkirke af sten være blevet bygget, den der senere blev overladt dominikanerne, der rejste deres kloster ved den, og ikke meget yngre har sct. Olufs kirke været. Byen er åbenbart hurtigt vokset uden for vikingestadens snævre areal, men så standse udvidelsen. Bortset fra sct. Karens gård og Helligåndshuset, der var faste led af den yngre middelalders

købstad og lige så meget sociale som kirkelige institutioner, kan der ikke nævnes mange nye anlæg ud over karmeliternes kloster på Brøbjerg. Derfor bliver det domkirken, sct. Clemens' katedral, der drager opmærksomheden til sig. Beskrivelsen af den er kun påbegyndt i det foreliggende hæfte, så en nærmere omtale må opsættes, til materialet er fremlagt.

Helge Sjøgaard

Mourits Mørk Hansen: Livs-erindringer. Udgivet ved H. V. Gregersen. (Skrifter, udgivne af Historisk Samsfund for Sønderjylland, nr. 38, 1968). 346 s.

En af de kendteste af de præster, der efter treårs-krigen kom til Sønderjylland, blev utvivlsomt M. Mørk Hansen, der 1850–64 var præst i Felsted. I 1859 valgtes han af sine gejstlige kolleger ind i den slesvigske stænderforsamling, og hans virke dér sammen med Laurids Skau gav ham en betydelig position i den nationale kamp, samtidig med at den tyske uvilje mod ham for alvor fik næring. Det sidste kom han til at mærke, da han 1864 udsattes for en ganske hårdhændet behandling.

Mørk Hansen var i sin studentertid i 1830'erne og 40'ernes begyndelse grebet af den national-liberale bevægelses tanker. Han tog initiativet til det berømte studentertog til Uppsala i 1843, og han var i det hele taget en af de aktive i disse års national-liberale ungdomsoprør i den danske hovedstad. Fra 1850'erne blev det sønderjyske spørgsmål den bevægende kraft i hans tilværelse. Fra 1866 sad han som præst i Vonsild og knyttede herfra mange kontakter mellem Sønderjylland og kongeriget. Bl. a. fungerede han som en flittig skribent

om sønderjyske forhold i den københavnske presse.

I den grundlovgivende rigsforsamling og i rigsrådets folketing i 1865 virkede Mørk Hansen som aktiv politiker i to korte perioder. Derved manifesteredes den udadvendte interesse for nationale og politiske problemer, der fulgte ham livet igennem.

I sine senere år nedskrev han sine erindringer. Han begyndte arbejdet i 1887 og nåede i første omgang frem til slutningen af året 1864. Derefter lå værket stille til 1891, da han førte skildringen frem til hustruens død i 1882. Længere nåede han ikke, før han 1895 døde i en alder af 80 år.

Fra Mørk Hansens efterkommere er manuskriptet til erindringerne kommet til Landsarkivet i Åbenrå, og lektor H. V. Gregersen har nu udgivet det. Derved er der føjet et nyt, væsentligt nummer til Historisk Samsfund for Sønderjyllands skriftrække. Navnlig for perioden op til 1865 er erindringerne fængslende og givende læsning. Udgifveren har ret i, at den sidste – og senest affattede – del ikke helt har de samme kvaliteter.

Skildringen af ungdomsårene har sin betydning ved at give en række førstehåndsindtryk af det national-liberale gennembrud, og fremstillingen af årene i Felsted fører læserne direkte ind i den spændingsfyldte tid mellem de to slesvigske krige. Den sidste del af værket viser navnlig Mørk Hansens rykken mod højre, som det blev tilfældet for så mange af de national-liberale. For Mørk Hansens vedkommende kendetegnedes denne udvikling af hans uvilje og polemik mod Chr. Berg, som han jo i Vonsild havde tæt inde på livet i Kolding. Mørk Hansen kunne ingenlunde gøttere Bergs kamp for folketingsparlamentarismen, og han gjorde, hvad han kunne for virke mod venstre.

H. V. Gregersen har forsynet bogen med en række noter, der bl. a. ved hjælp af brevstof glimrende supplerer fremstillingen. Desuden har han udarbejdet et omfangsrigt og præcist personregister, der sammen med en række slægtstavler bag i bogen gør det lettere at orientere sig i erindringsværkets store persongalleri.

Livet igennem var Mørk Hansen en flittig skribent på nationale, politiske, religiøse og kirkehistoriske områder. Hvor flittig kan man se, af den bibliografi, H. V. Gregersen har samlet, og som er aftrykt som supplement til bogen.

H. P. Clausen

Hakon Gjessing: Drengår og manddomsvirke i Tønder. (Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 1968). 167 s.

Mon ikke de upretentiøse erindringer og biografier, som Historisk Samfund for Sønderjylland udsender i den såkaldte »lille serie«, er de mest charmerende publikationer, vi har på det danske marked for historisk litteratur? Det sidst udsendte bind, afdøde dommer Hakon Gjessings erindringer fra sin opvækst og sit senere virke i Tønder kan i hvert fald absolut gøre krav på at kaldes indtagende.

Hakon Gjessing fødtes i Tønder i 1867 som søn af den dansksindede advokat Jens Georg Gjessing, der valgte at fortsætte sin gerning i byen efter 1864. Efter faderens død flyttede familien til Ribe, hvor Hakon Gjessing fik sin skolegang, men ved genforeningen vendte han tilbage til Tønder som dommer.

Hans efterladte manuskript er nedskrevet i 1938-39 og er altså nu udgivet. Det er en blanding af ting,

han har hørt og oplevet i de tidlige drengår i Tønder, gengivet i en skøn-som blanding med humor og sans for det pittoreske. Denne del af bogen er den mest omfattende og også langt den interessanteste. Skildringen af hjemkomsten og af problemerne med at få dansk ret til at træde i stedet for tysk efter 1920 er kort og mere episodisk.

Bogen giver et levende og morsomt billede af Tønder mod slutningen af forrige århundrede. Personer og begivenheder aftegnes i hastige, men klare rids, og lillebyens atmosfære, dens dagligdag og dens beskedne festivitas ved markederne og når teatertournerne kom, træder tydeligt frem. Man har, trods det undertiden anekdotiske præg, der kan ligge navnlig over de partier, der gengiver stoffet på 2. hånd, en tydelig fornemmelse af, at billedet virkelig gengiver den virkelighed, der oplevedes med drengegens øjne.

Det nationale problem løber naturligvis gennem bogen. Men det er væsentligt at understrege den vægt, Hakon Gjessing lægger på at vise, hvor lille rolle problemet reelt spillede i den daglige omgang tønderingerne imellem. En undtagelse var her seminaristerne, der var fremmede fugle i byen. Oplevelsen af de nationale modsætningers begrænsede indflydelse på hverdagen i Tønder er vel til dels udtryk for, at det er set i barnets perspektiv, men det er nok også i et vist omfang udtryk for den faktiske situation. Også senere har de nationale problemer jo haft mindre brod i Tønder end så mange andre steder.

Landsarkivar Peter Kr. Iversen har givet Gjessings manuskript en let retouche og har forsynet den lille, særdeles læseværdige bog med en kort, men absolut tilstrækkelig kommentar.

H. P. Clausen

Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne fra årene 1961–1965. (Udgivet af Rigsarkivet, 1968). 281 s. + 8 s. billeder.

Det er nu alvor, at rækken af meddelelser fra arkivvæsenet, der begyndte med C. F. Wegeners Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearkiv i 1852, skal fortsættes i en ubrudt række, efter at lakunen fra 1920 fyldtes ud i 1958 og 1960. I 1968 har Rigsarkivet udsendt den anden af de 5-årige publikationer, der nu skal sikre kommunikationen ud til en bredere kreds af interesserede i oplysninger om det danske arkivvæsens virksomhed. Bindet omfatter perioden 1961–65.

Til forskel fra forgængerer er dette bind ikke udarbejdet af Rigsarkivets sekretariat. Det er blevet til, ved at landsarkiverne og de enkelte afdelinger i Rigsarkivet selv har udarbejdet deres bidrag til publikationen. Det har formodentlig lettet arbejdet med at bringe bindet til veje, og det er som det første 5-årsbind blevet en særdeles nyttig vejledning for alle, der bruger de danske arkiver. Navnlig vil naturligvis den udførlige liste over indgåede privatarkiver være af interesse sammen med oversigterne over det afleverede materiale fra administrationen.

Dog ville listen over privatarkiverne have vundet i overskuelighed for den, der virkelig i en snæver vending vil bruge den som vejviser, hvis man havde opstillet den efter navnet på den, fra hvem et givet arkiv stammer. Nu er listen alfabetiseret efter den afleverendes navn, og det er naturligvis al ære værd – hædres den, som hædres bør – men nu skal man omvejen om ad registeret for at finde det navn, der for historikeren er det væsentlige i de fleste sammenhænge.

En anden anke trænger sig også på. Når man nu har fået en så nyttig oversigt over Rigsarkivets og landsarkivernes virke, så er det egentlig lidt ærgerligt, at den ikke går lidt videre og bringer oplysninger om andre større arkiver af betydning for historisk forskning, Erhvervsarkivet f. eks. Der er administrative skel, ja, vel, og man kan finde oplysningerne andre steder. Men var det alligevel ikke, set fra et »forbruger«- og effektivitetssynspunkt nok så praktisk at have en samlet, og derfor let tilgængelig oversigt?

H. P. Clausen

Harald Jørgensen: Nordiske arkiver. (Udgivet af Arkivarforeningen, 1968). 313 s.

Landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen er en flittig mand. Blandt sine mange gøremål har han fundet tid til at give en samlet fremstilling af arkivvæsenet i de nordiske lande. Bogen er, skriver han, udsprunget af hans egen følelse af ukendskab til de andre nordiske landes arkivvæsen og arkivtradition, og han går – sikkert med rette – ud fra, at denne uvidenhed deles af mange andre historikere.

Vi har blot ikke som landsarkivaren energi til at tage konsekvensen af uvidenheden og skaffe os oplysninger, og nu har han så gjort arbejdet for alle os andre. I hans nydelige bog kan man få besked om det danske, det finske, det norske og det svenske arkivvæsens historie, nuværende struktur, bygninger, personale o. m. a. Blandt andet er arkivcheferne gennem tiderne søgt karakteriseret.

Her og der kan bogen virke lidt hastigt skrevet, men den viderebringer en masse viden. En liste til allersidst over de nordiske arkivers ad-

resser er både praktisk og nyttig. Den vil gøre bogen rar at have stående ved hånden for mange historikere.

H. P. Clausen

Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872. (Foreløbige arkivregistraturer, udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m., 1967). 100 s.

Brandforsikringsarkivalierne rummer et stort og vigtigt materiale til studier af bygningshistorie, by-udvikling, økonomisk historie o. m. a. Blot kan de være vanskelige at arbejde med, fordi de ligger spredt i forskellige arkivfunds, så det kan være besværligt at skaffe den nødvendige sammenhæng i undersøgelserne.

Denne vanskelighed har det Sjællandske Landsarkiv søgt at imødegå for sine benyttere ved at udsende en registratur over brandforsikringsarkivalierne i arkivet på tværs af de fonds, hvori de findes. Derved er skabt et særdeles nyttigt hjælpemiddel, tilrettelagt efter arkivbenytterens behov, ubundet af de traditionelle arkiveringsprincipper.

Arkivar Andreas Jørgensen har som indledning på basis af den ganske righoldige litteratur skrevet en kort oversigt over brandforsikringens udvikling. Det er en yderligere håndsrækning til potentielle benyttere af brandforsikrings- og taksationsmaterialet.

H. P. Clausen

Specialregistraturer. Matriklerne 1664 og 1688. Ved J. O. Bro-Jørgensen. (Udg. af Rigsarkivet, 1968). 167 s.

Efter at matriklerne af 1664 og 1688 med det dertil hørende materiale i

1935 var indgået i Rigsarkivet, udarbejdede arkivar J. O. Bro-Jørgensen på grundlag af ældre ordninger og registreringer en registratur over hele materialet. Denne fortræffelige registratur har siden på arkivets læsesal været grundlaget for benyttelsen af det rigtige matrikelstof. At den nu ved flittig brug er slidt op, er et udtryk både for registraturrens kvalitet og for den brug, der gøres af det værdifulde stof i matrikelsarkiverne.

Rigsarkivet har nu ikke nøjedes med blot at forny dr. Bro-Jørgensens registratur. Arkivar Frank Jørgensen har revideret registraturrens opstilling og bragt stednavnene i overensstemmelse med 5. udgave af Trap, hvorefter registraturen er mangfoldiggjort til gavn for de mange, der har brug for matrikelsarkivalierne.

Rent formelt må registraturen i øvrigt opfattes som en specialregistratur til Vejledende Arkivregistratur XII Rentekammeret I, da matrikelsarkiverne jo er en del af Rentekammerets arkiv.

H. P. Clausen

Karsten Lægdsmand: Bibliografi for folkelivsforskere. Med særlig henblik på de materielle kulturprodukter og næringslivet. Et udvalg. Københavns Universitets Institut for europæisk Folkelivsforskning. (Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler, 1968). 431 s.

Inden for folkelivsforskningen har man fået startet et værdifuldt arbejde med udgivelse af helt aktuelle bibliografier. I tidsskriftet NORD-NYTT, der kommer fra Institut for europæisk Folkelivsforskning, Nationalmuseet, Brede, er publiceret flere nyttige aktuelle bibliografier for folkelivsforskere, og det er planen, at nye skal kom-

me med jævne mellemrum. De er især værdifulde, fordi de omfatter bøger og tidsskriftartikler fra hele det nordiske område, og fordi emneudvalget er så bredt, at de er af interesse for alle historikere, kulturhistorikere og historikere med økonomisk og social historie som speciale.

En stor bibliografi af samme art, men dækkende årene op til 1967 og omfattende også en del europæisk og amerikansk litteratur, er i 1968 udgivet under redaktion af stud. mag. Karsten Lægdsmand af det samme institut. Bibliografien er emnedelt efter et tillempet udsnit af »Internationale volkskundliche Bibliographie«, og det er nemt at orientere sig i bogen. Derfor savner man i mindre grad det forfatter- og stednavneregister, som der p. gr. a. overskridelse af bogens omfang ikke blev plads til.

Som det fremhæves i bogens indledning, er dens titeludvalg især for Europa uden for Norden ikke dækkende. Men der er noget rigtigt i redaktørens synspunkt, at det er vigtigt, at der relativt hurtigt fremlægges et resultat til brug nu. Her kunne historikerne lære noget.

Ole Degn

Jens Engberg: Kilder til dansk historie i engelske arkiver. (Udgivet af Rigsarkivet, 1968). 199 s.

Fra Tyskland og Frankrig har Danmark gennem århundreder fået de betydningsfuldeste kulturelle impulser, og politisk har Tyskland og Sverige spillet den største rolle. Mellem kongehusene i Danmark og Storbritannien har der imidlertid i flere tidsrum været nære forbindelser, og med Englands dominerende stilling i økonomisk og politisk henseende i de sidste århundreder har dette lands hold-

ning ofte været afgørende for dansk historie. Man vil derfor i mange tilfælde være tvunget til at gå til engelske arkiver, når man arbejder med dansk historie, og det er derfor et prisværdigt initiativ, amanuensis, dr. phil. Jens Engberg har taget, når han nu gennem Rigsarkivet har udsendt en fortegnelse over kilder til dansk historie i engelske arkiver. Bogen udgiver sig ikke for at være udtømmende på samme måde som den svenske *A guide to the materials for historical research in Great Britain*, der blev udgivet efter mange års arbejde. Men man vil alligevel gennem Engbergs bog mange gange kunne komme på sporet af materiale, der kan være af interesse for det emne, man arbejder med.

Bogen behandler én efter én henvend et halvt hundrede samlinger i arkiver, biblioteker og museer i Storbritannien. Først gives en kort beskrivelse af institutionen, med dens historiske data, dens emneområder, åbningstider og særlige forhold – ekspeditionsregler, adgangsbestemmelser o. a., som ofte kan virke besynderlige, når man kun er fortrolig med danske arkivforhold. Dernæst følger en opregning af de fonds, bind eller dokumenter, der angår dansk historie. Hvor der blot findes lidt materiale af denne art, har det været muligt at nævne det meste, mens der kun gives oversigter, når et arkiv rummer en større mængde relevant materiale. Det vil dog ofte være muligt at se, om der er materiale af interesse.

Den nyttige bog afsluttes med et person- og stednavneregister, der naturligvis ikke kan opfattes som mere end en hurtig genvej til en lille del af materialet.

Ole Degn

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
 2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
 3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Udsolgt.
 4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevveksling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Udsolgt.
 5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
 6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
 7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Udsolgt.
 8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,40 (14,35).
 9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
 10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
 11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinstater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
 12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,00 (24,75).
 13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider, illustreret. Udsolgt.
 14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,25 (15,75).
 15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 33,75 (26,10).
 16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hof-tjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
 17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 38,25 (32,65).
 18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 38,25 (31,50).
 19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 40,50 (33,75).
 20. *F. H. Kjølser*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 33,75 (29,70).
 21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformår 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 45,00 (40,50).
 22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 40,50 (33,75).
 23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Kr. 48,00 (40,00).
- Priserne i parentes er særpriser for selskabets medlemmer.
- *
- Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:*
- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,60 (9,00).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 81 sider. Kr. 12,40.
- Troels Fink*: Otte foredrag om Danmarks krise 1863–64. 1964. 88 sider. Udsolgt.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 3. opl. 102 s. Kr. 18,00 (14,00).